

В пошуках скарбів (збірка)

Іван Шаповал

СЛІДАМИ ЗАПОРОЖЦІВ СОЛОВЕЦЬКИЙ В'ЯЗЕНЬ

З багатьма істориками розмовляв згодом Д. І. Яворницький, в багатьох архівах шукав загублені сліди запорозьких ватажків, проте, хто й коли затопив у Дніпрі чайки — довідатись не вдалося. І що більше думав про них молодий вчений, то більше переконувався, що затоплення цілого флоту стосується, мабуть, все-таки останньої сторінки історії запорозького козацтва. А коли так, то чи не розплутає йому цей клубочок трагічна доля останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Івановича Калнишевського?

Народжена в пошуках думка не давала спокою дослідникові, аж поки не визрів намір — їхати на Соловки, куди був засланий Петро Калнишевський "по высочайшему повелению" цариці Катерини II.

Д. І. Яворницький навесні 1887 року вирушає в дорогу, далеку й тяжку. Саме там, серед холодних вод Білого моря, в Соловецькому монастирі, повинні зберігатися архівні документи про запорозьких ватажків.

Колись у Білому морі існував знаменитий Соловецький монастир, який був не тільки релігійним центром старої Росії, але ще з часів царя Івана Грозного став місцем заслання та ув'язнення небажаних царському урядові й церкві багатьох відомих діячів Російської держави.

До Соловецького монастиря довелось їхати пароплавом сімнадцять годин. На острові Д. І. Яворницький зайшов перш за все до головного монастирського собору і там побачив біля самої стіни три надгробні плити. Побачив і очам своїм не повірив. Під третьою плитою лежали останки тієї людини, заради якої історик приїхав у той далекий і суворий край. Напис на плиті сповіщав, що "Здесь погребено тело в бозе почившаго кошевого бывшей некогда Запорожской грозной Сечи казаков атамана Петра Калнишевского, сосланного в сию обитель по высочайшему повелению в 1776 году на смирение".

Більшість місць, де раніше сиділи заслані на упокорення, були вже замуровані, і лише деякі можна було побачити з дозволу найвищого начальства — архімандрита Соловецького монастиря.

Оглянувши ті місця, Яворницький вирішив ознайомитися з монастирським архівом. З великими труднощами знайшов він там опис цих страхітливих місць. В одному з документів говорилося:

"Колись усі в'язні поділялися на три розряди. Перший — ті, які перебували на покайнні; вони жили в тюрмі і повинні були щодня відвідувати церкву. В'язні другого розряду сиділи у в'язниці в окремих камерах і під замком. З дозволу архімандрита їм інколи можна було виходити: взимку — на прогулянку, влітку — на роботу. Нарешті,

в'язні третього розряду могли виходити тільки тричі на рік, решту часу безвихідно сиділи під замком. У монастирі таких в'язнів називали великими грішниками... Дехто з цих грішників сидів у рогатці. Рогатками називався металевий обруч, що його надівали в'язневі на голову, від лоба до потилиці, потім замикався на замок за допомогою двох ланцюгів, що спускалися вниз од скронь до підборіддя. До цього обруча було прироблено перпендикулярно декілька довгих залізних шипів (колючок). Таким чином ці рогатки не дозволяли людині лягати на бік, горілиць або на живіт, і вона повинна була спати тільки сидячи. В'язні з третього розряду здебільшого або вмирали, або, за виразом селян, робилися блаженними, тобто божеволіли, і тоді жили довго. Крім того, в Соловецькому монастирі показували дві тюрми (які вже вийшли з ужитку) — Жаравину і Корчагіну. Корчагіна тюрма називалась так тому, що в ній не можна було сидіти інакше, як тільки скорчившись. А Жаравина, певно, від того, що там було дуже жарко. Всі тюрми були в той час у монастирському мурі. Камери були дуже малі, а вікна такої величини, що можна тільки руку просунути" .

Але на цьому "святому" острові були ще й гірші, ще жахливіші підземні тюрми. Вони містилися під самими баштами, яких там було вісім. Всі ці башти побудовано в низьких місцях, тому в ями просочувалася ґрунтова вода, що набагато погіршувало й без того тяжкі умови ув'язнених.

Особливою жорстокістю й нелюдськими умовами славилась вежа Коржна. Хоч вона стояла на високому горбі, в її підземеллі від стороннього ока була схована найстрахотливіша тюрма, викладена диким каменем. Сюди кидали найтяжчих злочинців. В ці тюрми ніколи не пробивалося світло, в камерах була нестерпна холоднеча.

"В'язням, приреченим сидіти в таких ямах, спершу заковували залізом обидві ноги з лівою рукою, вільною залишали тільки праву руку, а потім по драбині спускали людину в яму. Після цього з ями витягали драбину, пристукували залізною лядою або кришкою, через яку потім подавали злочинцеві хліб і воду. В ямі в'язень дерев'янів од холоду, він не знав ні тепла, ні світла, тіло його, особливо закуті ноги, вкривалося страшними болячками, а в суглоби ніг і рук проникав нестерпний ревматизм; одяг в'язня перетворювався на лахміття, нігті виростали і ставали схожими на пазурі, власні випорожнення отруювали міазмами всю яму, і, на додаток до всього цього, на нещасного в'язня нападали цілими зграями голодні пацюки. Тоді порушувалося питання про те, чи можна спустити в яму палицю, щоб в'язень відганяв од себе злих пацюків. Але це питання вважалося за таке важливе, що з приводу цього зверталися по дозвіл до самої столиці, і, поки звідти приходив дозвіл, пацюки завдавали безсилим мученикам тяжких страждань; вони об'їдали їм носи, вуха, пальці ніг, закутих у кайдани. Щоправда, такі в'язні недовго мучилися в ямах: вони або божеволіли, або зовсім прощалися з життям" .

Такі ж камери були і в Прядильній вежі. Досить сказати, що одна тільки стіна цієї вежі була завтовшки дев'ять аршин. У цій стіні була зроблена камера, в якій панувала темрява й сморід. Ось як про неї писав Дмитро Іванович:

"Вона зроблена на зразок арки і має вигляд великої печі для варива, її довжина становить чотири з половиною аршини, висота має понад два аршини; в ній не було ні грубки, ні вікон, ні меблів сидіти й відпочивати; зовнішній світ проходив сюди через невеличку, зроблену в стіні щілину, розміром заввишки 5 вершків і завширшки 2 вершки, через яку просовували в'язневі харч і воду. Камера зачинялася двома дебелими дверима: зсередини — залізними, а зовні — дерев'яними... обоє дверей замикались величезними пудовими замками" .

Від старожилів-монахів учений з гіркотою в душі дізнався, що саме у цій кам'яній могилі ув'язнений Петро Калнишевський просидів чверть віку.

Вартові, монахи і сам архімандрит пильно стежили за тим, щоб П. І. Калнишевський під час прогулянок або відвідування собору не бачився і не розмовляв з сторонніми людьми. Лише кілька слів почули від нього богомольці, про які дізнався допитливий історик і заніс їх до своєї книги. Ось вони:

"Прийшли ми до трапезної,— розповідав самовидець-богомалець, селянин Лукін,— перед обідом, чекали монахів з порціями. Коли це проходить чоловік незнайомий у супроводі трьох солдатів з рушницями і питає нас: "Хто царем тепер? Як царі живуть тепер і як ведеться на Русі тепер?" Ми відповідали, що царем Олександр Павлович; живуть, як і раніше. Він би й ще розпитував нас, та солдати не дозволили. "Від цього чоловіка,— казали вони,— відійдіть геть, з цим чоловіком не слід вам розмовляти". І монахи теж заборонили. "Архімандрит побачить,— казали вони,— так недобре вам за це буде". Коли появився архімандрит, він підійшов до нього для благословення. "Древен ты еси, землею пахнеші",— сказав архімандрит тому чоловікові. І справді, він був дуже кволий і старий. Тут він і життя своє скінчив. Пізніше монахи казали, що це якийсь кошовий отаман" .

Яворницькому впало у вічі те, що монастир заманливо звернений до моря Святими воротами, крізь які входили архімандрити, царські достойники і єдиний раз за життя — в'язні. Над воротами звелась цибулиною Благовіщенська Надвратна церква. Правий ріг муру завершує монументальна Коржна башта, побудована спеціально для тюрми, лівий — башта Прядильна. В ній колись містилася канатна фабрика. Відома башта ще й тим, що на її першому ярусі розташований сухий каземат, в якому пробув останні дев'ять років неволі Калнишевський. Позаду — башта Нікольська, Квасоварна, Пивоварна, Архангельська й, нарешті, — Головленкова. Це найстрашніша тюрма, в якій мав силу прожити старий дідуган шістнадцять років. Архімандрит Ієронім, що змінив жорстокого Досифея, не змилосердився над старцем, перевівши його в "комфортабельний" — кам'яний мішок Прядильної башти. Хто потрапляв у ці каземати, того можна було викреслити з життя. Про них нічого не знали ні родичі, ні друзі, ніхто не бачив їхніх сліз, не чув стогону і прокляття. Минали роки, десятиліття, але, окрім вартового, в'язні більше нікого не бачили до самої смерті.

Від живих свідків, літніх монахів, Яворницький довідався, в яких тяжких умовах перебував Калнишевський у камері Прядильної башти:

"...Коли кошового перевезли з Прядильної камери в інше приміщення, то від нього

залишилося в камері більше як на два аршини нечистот; що, просидівши в тюрмі такий довгий час, він здичавів, став похмурий і втратив зір; що в нього, як у звіра, вирости великі пазурі, довга борода і весь одяг на ньому, каптан з гудзиками, розпався на лахміття і звалювався з плечей" .

Все це багато чого відкрило Яворницькому, але на цьому він не зупинився. Його тягло до монастирських архівів. Документи, які він знайшов, уже не задовольняли його. І от він знову гортає пожовклі від часу аркуші.

Умови праці дослідника були дуже несприятливі: він терпів холод, недоїдання й недосипання; навіть у літній час доводилося одягати пальто. Серед запилених сувоїв грубого паперу Дмитро Іванович, напружуючи зір, вишукував кожне слово, яке стосувалось імені кошового.

Коли Яворницький був там, то узнав, що в такі архіви, які дуже суворо оберігаються від стороннього ока. Отут стала в пригоді "біблія".

— Збираючись у дорогу,— розповідав Дмитро Іванович,— я знав, що на Соловках зустрінуся з монахами, від яких буде залежати успіх моєї розвідки. Тому наперед дещо з собою захопив. Я повіз чародійну вологу. Але не в звичайній пляшці, а в "святій біблій", бо везти туди спиртові напої суворо заборонено.

Таку "біблію" за його замовленням зробили в Петербурзі. Там він і наповнив її чистим, найміцнішим спиртом. Зовні ця "свята" книга була схожа на справжню біблію, але всередині була порожня і вміщувала три літри спирту. Щоб не викликати підозри, "біблія" мала кольорову стрічку для перекладання сторінок, а насправді нею прикривався чопик яким було загвинчено отвір до спирту.

І що ж, історик не помилився. "Біблія" йому дуже допомогла, бо, як виявилось, цю "вологу й монаси приємлють". Ось копається Яворницький в архівному мотлосі. Біля нього-весь час на сторожі — монах. Його прислав сюди архієрей, щоб наглядав за допитливим істориком. Дмитро Іванович каже йому:

— Ану, отче, досить вам топтатися за моєю спиною, йдіть лишень сюди.

Сухорлявий і сутулий монах з рудою борідкою і клобуком на голові несміливо підходить до нього, насторожується.

— Ви мене тут хлібним квасом пригощаєте,— почав Яворницький,— а я з України привіз свячену водицю. Підійдіть ближче, не бійтесь.

Бере Яворницький свою "біблію", відкриває чопика й націджує повну чарку спирту.

— Пийте, батя, це медя...

Монах усміхається, підходить, хреститься, бере чарку — ковть, і немає. Потім крикне, понюхає житника і враз наче перероджується: стає веселий, балакучий, доступний.

Монахи швидко узнали про цю "медю" та й зачастили до Яворницького, здружилися з ним. Вип'ють святі отці, а потім з них хоч мотузку крути. Все, що б не попросив Дмитро Іванович,— до його послуг. Вони дозволили йому користуватися архівами, до яких раніше не було доступу. Навіть самі допомагали йому розв'язувати й зав'язувати папки сторічної давності.

Історик випадково знайшов архівні документи про те, що 19 травня 1724 року, за вироком "правительствующего сената" і синоду, лубенському козацькому писареві Захару Патоці одрізали язика й заслали навечно в Соловецький монастир. У царській грамоті було наказано: "Замурувати його в Коржній тюрмі навечно, тримати під суворим доглядом, чорнил і паперу давати не дозволено". Цю жорстоку кару Захар Патока поніс за те, що знав багата таємниць державних.

Про що ж розповідають знайдені архівні матеріали?

Як свідчать історичні джерела, кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський належав до заможної козацької верхівки. Очолюючи Запорозьку Січ і будучи одним з найбагатших землевласників на Запорожжі, він підтримував, природно, заможне козацтво. За згодою царського уряду, Калнишевський проводив політику ліквідації виборності старшини і обмеження прав рядового козацтва. Саме тоді козацька влада на Запорожжі втратила своє колишнє значення і зосередилася в руках так званої старшинської сходки. Калнишевський брав участь у російсько-турецькій війні 1768 — 1774 рр. і виявив себе здібним воєначальником. Та, незважаючи на все це, в 1775 році, після зруйнування з наказу Катерини II Запорозької Січі, Калнишевського було заарештовано і вислано у Соловецький монастир.

До рук Дмитра Івановича попала копія указу імператриці Катерини II за № 1419 від 10/VI 1776 р., в якому говорилося про заслання кошового отамана Запорозької Січі Петра Івановича Калнишевського в Соловецький монастир.

З документів, знайдених в архівах монастиря, Яворницький довідався, що в'язня вважали за секретного й дуже важливого, тому монастирській варті наказано суворо й пильно доглядати його. Отамана пильнували не тільки озброєні вартівні, — з нього весь час не спускали очей монахи. Ці святобожні інквізитори в рясах сліпо, але віддано, неухильно, з тупою жорстокістю виконували "высочайшие" укази. Ніде в документах не було зазначено, за що саме Калнишевського позбавлено волі.

Далі Яворницький знайшов касові книги монастиря, з яких видно, що П. І. Калнишевському було визначено утримання по карбованцю на день. Але дивна річ! Кожного разу в одержанні цих грошей розписувалися караульні солдати, що були приставлені охороняти отамана. Немає сумніву, що ці гроші не доходили до Петра Калнишевського.

Через 25 років, коли імператор Олександр I зійшов на престол, П. І. Калнишевський, за маніфестом царя, одержав "волю". Та кому потрібна та воля, коли отаман ледве перебував неги. Він відмовився від дарованої йому "волі" і лишився на острові до самої смерті, яка сталася через два роки (1803). Прожив Калнишевський 112 років.

Вартий уваги і такий цікавий факт. Коли імператор Олександр I відвідав Соловки й побачив яму, в якій сидів кошовий Петро Калнишевський, він "пришел в ужас". Щоб чимось задобрити невинного мученика, імператор спитав Калнишевського, яку б він хотів винагороду за перенесені муки й страждання? Калнишевський зневажливо зміряв поглядом царя: "Нічого мені, государю, не треба, окрім одного: накажи збудувати

острог для таких же мучеників, як і я, щоб вони не страждали в земляних ямах" . Цар наказав ями ліквідувати, але збудував такий острог, в якому в'язні почували себе анітрохи не краще, ніж у ямах.

Закінчивши справи, що були пов'язані з розшуками слідів кошового отамана П. І. Калнишевського, історик почав розглядати визначні місця монастиря і його околиць. Вів побував у музеї, в старовинних церквах, нічого не пройшло повз його допитливе око.

Після триденного перебування на Соловках Дмитро Іванович пароплавом повернувся до Архангельська, а звідти — на Україну.

Дорогою до Катеринослава Дмитро Іванович заїхав у Качанівку, на Чернігівщині. Там він оглянув багатющу колекцію запорозької старовини, що зберігалася у власному музеї колекціонера В. В. Тарновського.

У будинку В. Тарновського зберігався альбом, в якому свого часу зробили записи М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко та інші видатні люди. Тарновський запропонував гостеві занести до альбому свою яку-небудь думку. Дмитро Іванович на дванадцятій сторінці альбому написав:

"1887 року, 14 червня, відвідав чарівну Качанівку Дмитро Іванович Яворницький, коли повертався з Соловецького острова після розшуків там могили останнього кошового" отамана Петра Івановича Калнишевського".

НА МОГИЛІ СІРКА

На віддалі семи кілометрів од старовинного міста Нікополя, на крутому березі Дніпра, лежить гарне козацьке село Капулівка. Влітку Капулівка потопає в зелених фруктових садах. І хто б сюди не зайшов, обов'язково запросять селяни оглянути могилу кошового отамана Івана Сірка.

Тут, на Нікопольщині, чи не найбільше лишилося слідів від запорозького козацтва. На тому місці, де тепер Нікополь, стояла довгий час Микитинська Січ. 1648 року тут обрано Богдана Хмельницького на гетьмана. З Микитинської Січі

Богдан Хмельницький виступив у похід на польську шляхту. Як відомо, невдовзі відбулося історичне возз'єднання українського народу з братнім російським.

Перед тим як піти в Капулівку, Яворницький пробрався на високий острів Чортомлицький і оглянув руїни колишньої Чортомлицької Січі.

Столітні діди з Капулівки розповідають, що спочатку могила Сірка була на півострові Чортомлик, але в другому десятиріччі XIX століття її перенесено на нове місце. Однієї весни Дніпро загрожував затопити півострів. Тоді капулівські селяни разом з жителями села Покровки та інших сусідніх козацьких сіл перенесли труну з прахом отамана в село Капулівку, поховали на урвищі і, за козацьким звичаєм, шапками насипали над труною могилу.

Талановитого, хороброго козацького воєначальника Івана Сірка вісім разів обирали кошовим отаманом на Чорто-млицькій Січі, чого не заслужив жоден кошовий в історії Запорожжя. Сірко був організатором численних переможних походів запорожців проти загарбників. Це він протягом двадцяти років боровся проти татаро-турецьких наїздів,

змушував своїх ворогів тремтіти за морем і за горами, а коли вони насмілювалися йти на Україну по "ясир", цебто брати людей в неволю, Сірко рубав їх на полі й на морі, продирався через Перекоп аж у самий Крим і наганяв там такого переполоху, що грабіжники мусили кидати награбоване й чимдуж поспішати назад боронити свої улуси.

Не раз ходив він і на турецькі заслони по берегах Чорного моря, зруйнував, зокрема, місто Очаків, а 1675 року очолював спільний похід запорозьких козаків і братнього російського війська проти ординців.

З усіх кошових, що були до й після нього, Сірко був найяскравішим виразником інтересів народних мас і тому мав велику популярність не тільки на Запорозжжі, а й серед широких кіл українського селянства.

У Капулівці Дмитро Іванович кинувся шукати старих, дідів. Перш за все він зустрівся з дідом Кіндратом Дивниченком, про якого казали, що він "балакучий" і "дуже" кохається у запорозькій старовині.

Це був середній на зріст дідусь, геть білий, як молоко, з навислими над очима, мов ostrішки, сивими бровами, з маленькими, глибоко посадженими, але живими й повними вогню й веселості очима, з свіжим, майже юнацького кольору обличчям. Симпатичний і приємний дідусь з першої зустрічі сподобався професорові і назавжди залишив у нього світлі спогади. Він ще раніше чув про історика Яворницького й охоче йому розповів кілька легенд про Івана Сірка й про Чортомлицьку Січ.

"Це було давно-давно,— оповідав дід,— коли я був ще малий. Минуло чимало років від того, як Сірко був, а слава його й досі не пропала: він був для ворога страшний, а для православних милостивий. Оце ж я хочу розказати, як одного разу християн забрали в полон ординці і як їх визволив Сірко. Одного разу запорожці пішли кудись у похід, а татари вскочили у Січ та й ну хазяйнувати там. Як хотіли, так і хазяйнували: всіх православних християн забрали та й повели в полон. А вони, бідні, не хочуть йти, плачуть та ридають, а ординці на плач не вдаряють та нагайками їх підганяють. Дізнався про це Сірко, зібрав своїх козаків та й погнався за ордою в погоню, православних людей визволяти. Бачить Сірко, що татар багато, а козаків мало, летить, як птиця, а сам хитриться. Стали козаки доганяти орду, спинив тоді Сірко коня та й кричить на козаків: "А постійте, братця, підждіть, не шевеліться!" Устав з коня, віддав його якомусь козакові, а сам кувирть! — та й зробився хортом, такий став гарний хорт! Нагнав орду, а вони побачили хорта, сподобався він їм, і взяли його, нагодували й напоїли. От як привик до їх хорт і як стали вони десь відпочивати, то він їм таке зробив, що вони всі послули. Тоді Сірко повернувся до козаків, забрав їх з собою, приїхав з ними до орди та й вирубав їх усіх сонних, а християн понад шість тисяч забрав назад. Християни дуже раділи, що вернулись на свободу, подякували Сіркові і попливли Дніпром додому, а Сірко поїхав на Січ з своїми козаками".

Залишивши привітну хату дідуса Дивниченка, Дмитро Іванович попрямував до другої хати, де зустрів цілу групу дідів. Тут були Трохим Лисий, Федір Коваль, Микита Явтушенко, Іван Соломаха. В їх товаристві професор просидів далеко за північ. Мова

більш за все йшла про Сірка. Дід Микита Явтушенко мав добрий голос, співав старовинні пісні. Він виконав одну пісню про Сірка, яку зразу ж записав етнограф до своєї книжечки. Потім співав Дмитро Сукура.

Та ой, як крикнув же та козак Сірко,
Та ой, на своїх же, гей, козаченьків:
"Та сідлайте ж .ви коней, хлопці-молодці,
Та збирайтеся до хана в гості!"
Та туман поле покриває,
Гей, та Сірко з Січі виїжджає,
Гей, та ми думали, та ми ж думали,
Що то орли та із Січі вилітали,
Аж то військо та славне Запорозьке
Та на Кримський шлях з Січі виїжджало.
Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Та що сизий орел по степу літає,
Аж то Сірко на конику виїжджає.
Гей, ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Та що над степом та сонечко сяє,—
Аж то військо та славне Запорозьке
Та на вороних конях у степу виграває.
Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Що то місяць в степу, ой, зіходжає,
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
На битому шляху та татар оступає .

Так ось де вони, сліди історії,— в самому народі! Щиро подякував Яворницький дідам за розповіді та за гарні пісні і запропонував організувати на могилі Сірка поминки. Діди охоче згодилися.

На цій могилі, в садибі Є. Ю. Мазаєвої, стояв пам'ятник. Дмитро Іванович прочитав на ньому такі слова: "Року божого 1680, місяця августа 1-го дня, преставився раб божий Іоанн Сірко Дмитрович, отаман кошовий Війська Запорозького..."

Поки Дмитро Іванович записував ці слова до своєї книжечки, навколо могили зібралися люди. Один з дідів, на прізвище Іван Соломаха, порадив Яворницькому зайти до Грицька Безштанька, в нього, мовляв, є запорозькі речі.

Пішов. Тільки-но він спустився в одну вулицю, як біля воріт побачив дідуся, середнього зросту, сухорлявого, вже ослабленого прожитими роками.

- Чи не знаєте, діду, де тут живе Грицько Безштанько?
- Тут живе Грицько, та тільки не Безштанько, а Таран, на прозвище Слабий.
- Так це ви і є?
- Це я і є!

Сіли вони під хатою, і дідок довго розповідав Яворницькому про Січ, про Сірка, про войовничих і веселих запорожців.

ЛЕГЕНДАРНИЙ ЛИЦАР

Постать кошового отамана Запорозької Січі І. Д. Сірка значна сучасникові тим, що його життєвим кредо було: зміцнювати братерську дружбу між українським і російським народами. Він рішуче боровся проти ворогів цієї дружби і залишався вірним послідовником великого гетьмана Богдана Хмельницького. З російським царатом він не завжди доходив злагоди, з народом російським — завше. Природа щедро нагородила його розумом і дипломатичними здібностями. Козаки глибоко поважали й любили його за батьківську турботу, за мужність, винахідливість і простоту, за відданість своїй вітчизні.

З покоління в покоління передавали в народі перекази про Івана Сірка. Яворницький довго й наполегливо збирав і вивчав народні думи, пісні, перекази, а також і архівні історичні матеріали про Сірка. 1894 року в Петербурзі вийшла його книжка: "Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых казаков".

Перегорнімо, шановні читачі, деякі сторінки цієї книги, а разом ще й інші, де мовиться про цього ватажка.

Іван Сірко — син козака, родом з Мерефи, Харківської області. У народі живе старовинна легенда, що Сірко народився з зубами, а коли баба-повитуха піднесла його до столу, то він схопив пиріжок і з'їв його. Це була певна ознака того, що він усе своє життя буде гризти ворогів.

Сірко був зовсім неписьменний, але мав великий природний дар полководця. Друзі й вороги були про нього однієї думки: Сірко — людина рідкісного військового обдаровання й покликання.

Усе своє свідоме життя Сірко провів на війні і, як справжній патріот, присвятив його боротьбі з ворогами своєї вітчизни. Він з великою мужністю визволяв з неволі всіх, кого спіткала гірка доля, чи то був росіянин, чи українець, поляк чи литовець.

В боях з непроханими гостями він був надзвичайно хоробрий, нещадний, завжди вмів дати раду в найскрутнішому становищі. З десятима запорожцями Сірко розбивав сотні ворогів, а коли біля нього була сотня козаків, він перемагав тисячі вояків ворожого війська.

"Ім'я його як ватажка оточене було ореолом нездоланного, і тому вороги боялися його більше вогню, більше бурі, більше пошесті світової".

Любив Сірко повторювати прислів'я: "Нужда закон змінює". Дотримуючись цього прислів'я, він, як і всі запорожці, визнавав над собою владу російського царя ще з часів Богдана Хмельницького, та за давньою традицією інколи входив у зносини з сусідніми державами й сам вирішував з ними питання миру й розмиру.

Легенда переповідає, що Сірко перемагав не тільки людей, а й чортів. У творах Яворницького є, зокрема, такі рядки: "Річка Чортомлик, де стояла Січ за Сірка, від того й зветься так, що в ній Сірко вбив чорта, який хлюпався у воді: він тільки мликнув вверх ногами, коли Сірко луснув його з пістоля".

Вперше на історичну арену Сірко виступив як вінницький полковник, а вже через

три роки він очолював Запорозьку Січ. Він брав найактивнішу участь у визвольній війні українського народу 1648—1654 років проти іноземного поневолення і за возз'єднання України з Росією, боронив Україну від лихих наїзників. Сірко був непримиренний не тільки до зовнішніх ворогів, але й до своїх зрадників гетьманів, які виступали за відрив України від Росії. У 1670 році Сірко порвав з ставлеником султанської Туреччини правобережним гетьманом П. Дорошенком, але боротьби із завойовниками не припиняв і до кінця свого життя виступав за зміцнення братерської дружби російського і українського народів.

За своє військове життя Сірко брав участь у 55 битвах і завжди, за винятком однієї, виходив переможцем.

Тут хотілося хоч би коротко розповісти про те, як Сірко штурмував Дюнкерк.

Десь опівночі місто розбудила гарматна стрілянина. По бруківці вузеньких середньовічних вуличок лунко вицокували кінські підкови. Поміж будинками бігли химерні іноземці в широких червоних, синіх, зелених шароварах та жупанах. Розмахуючи кривими шаблями, вони полонили іспанських військових, однак цивільного люду не чіпали. Так у жовтні 1645 року запорозькі козаки захопили фортецю Дюнкерк.

Справа в тому, що п'ятитисячна іспанська залога Дюнкерка весь час чинила нечуване свавілля на суші й на морі. Військові кораблі іспанців нападали на французькі й голландські торговельні судна. Нідерланди, стаючи могутньою морською державою, боролися за свою незалежність. Та навіть об'єднавши сили з Англією і Францією, не зразу спромоглися вигнати колонізаторів. Тоді Франція запросила на підмогу запорозьких козаків на чолі з Сірком.

Дослідники зазначали, що у березні 1645 року Хмельницький, Сірко і Солтенко через порт Гданська морем відпливли до Франції, де й підписали угоду. Французьке командування взяло 1800 піших козаків і 800 кінних, зобов'язавшись платити по 12 талерів на озброєного козака та по 120 талерів полковникам і сотникам. Запорожці дістали право виступити своїми окремими з'єднаннями. До їхньої стратегії й тактики французи погодилися не втручатися. Важливим об'єктом штурму було визначено фортецю Дюнкерк.

Система оборонних споруд Дюнкерка робила його на той час неприступним з суходолу. Ось чому Сірко вдався до хитрощів. За його наказом, козаки рушили в обхід фортеці. Невдовзі за містом запалали вітряки, освітлюючи театр воєнних дій. Захопивши судна нічного патруля, Сірко з своїми козаками проплив у місто повз буй з ліхтарем, мол і грізну лоцманську башту. А французький фронт стояв тоді аж за сімдесят миль від Дюнкерка.

Кажуть, що французьке командування було невдоволене "самоуправством" запорожців. Сірка звинувачували в тому, що він порушив правила ведення війни, усталені в Європі ще з часів Александра Македонського. Проте це не завадило сучасникам гідно оцінити героїзм і військову майстерність козаків.

На французькому березі Ла-Маншу було поставлено бюст Івана Сірка. Д. І.

Яворницький у свій час радив І. Ю. Репіну подивитися на той бюст і використати його для картини "Запорожці". Репіну не підійшов цей бюст, бо його відлито по пам'яті, як писав про це художник.

Захищаючи рідну землю від інтервентів, Сірко не був байдужим до кривди, яку інколи зазнавали козаки від царських поплічників. На Слобідській Україні 1668 року Іван Сірко очолив повстання українських козаків і російських ратних людей у борні з царськими воеводами. В цій жорстокій сутичці загинув син Сірка Петро, сам же отаман попав у царську опалу.

Коли 1672 року Сірко очолив старшинську опозицію, що не бажала обирати на гетьмана України Самойловича, царський уряд з намови Самойловича заслав Сірка в Сибір (до Тобольська).

Хоч цар Олексій Михайлович і недолюбливав Сірка за його волелюбство, проте в грізний час згадав свого засланця. Як тільки 300 тисяч турків перейшли Дунай і хмарою кинулися на Поділля, а потім взяли курс на Київ, що загрожувало Росії, запорожці зажадали від царя Олексія повернути на Січ грозу бусурманів — Сірка. Цар був змушений відпустити запорозького ватажка на Січ.

Але, перед тим як відпустити Сірка, цар запросив до своїх палат патріарха і в його присутності змусив запорозького отамана дати присягу на вірність царській величності.

Повернувшись із заслання. Сірко здійснив кілька походів на Кримське ханство і причорноморські турецькі фортеці. Під його керівництвом запорожці визволили з неволі багато українських і російських полонених.

Запорозька Січ для завойовників була більмом на оці, вона сковувала орду, не давала їй розгулятися на широких просторах України й Росії. Низові козаки часом завдавали кримському ханові й турецькому султанові великих прикростей.

Султан Магомет IV ще здавна виношував план підкорити собі Запорозьку Січ. Спочатку він спробував схилити запорожців до покори, але з цього нічого не вийшло. Тоді він надумав будь-що знищити Січ, а за одним заходом і покінчити з козацтвом.

Султан викликав до себе кримського хана, щоб у великій таємниці розробити з ним план нападу на Січ. Цей план обговорювали також на спеціальній нараді з кримськими агами й мурзами.

Восени 1674 року, коли вже план визрів, султан дав наказ відправити на кораблях з Константинополя в Крим п'ятнадцять тисяч добірних стамбульських яничарів. Кримський хан підняв сорокатисячну орду і вирішив, як настане зима, стерти з землі Запорозьку Січ.

Цю підступну операцію надумали провести на різдво, саме тоді, коли козаки після доброї вечері у святвечір поснуть. Задум був такий — заскочити січовиків зненацька й вигубити їх.

Настала зима. Морози скували Дніпро. Хан посадив 15 тисяч яничарів на добрих коней, узяв свою сорокатисячну орду й, тримаючись далі від Дніпра, щоб не помітили запорожці, повів військо на Україну.

Як оповідає історик, на третю ніч різдва, пізньої пори, хан підійшов до Січі й несподівано захопив варту, що була на віддалі від коша. Старі загартовані козаки, що стояли на варті, хоч і зазнали тяжких тортур, усе ж нічого не виказали. Але між ними був один молодий козак, який спокусився тим, що хан пообіцяв йому волю й нагороду, розповів, що всі запорожці перепилися й сплять по куренях. У Січ можна пройти через єдиний відкритий перелаз.

Хан зрадив цій звістці, вирядив з козаком усіх яничарів у Січ і наказав їм вирубати сонних запорожців усіх до єдиного, а Сірка схопити живцем.

Віддавши такий наказ, хан оточив своїм військом усю Січ і пильнував, щоб ніхто з козацтва не втік під час різанини. Але султан і хан пошилися в дурні з своєю стратегією. Вони не знали, що саме на різдво, за старим звичаєм, багато козаків, які зимували по дніпровських низових лугах та островах, прибували до коша обирати військову старшину. Всі ці козаки, які теж ночували в куренях, були тверезі.

Стояла морозна ніч. Запорожці й гадки не мали про лихий намір ворога, вони зашпунтували свої курені й безжурно відпочивали в них. Яничари через відчинену хвіртку тихо зайшли на територію Січі, захопили виходи, гармати і вже були готові кинутися на сонних козаків.

Саме в цей час в одному курені, де було 150 чоловік, прокинувся козак Шевчик. Він виглянув і не поївняв віри своїм очам: усі вулиці Січі густо заповнили турки.

Кмітливий козак не розгубився, а тихенько свиснув тим, що не спали й грали в карти, збудив інших своїх товаришів. Про підступний напад дізнався курінний отаман; він наказав частині козаків узяти мушкети й стати біля вікон, щоб безперервно стріляти просто в натовп турків, іншим — заряджати рушниці та подавати стрільцям. Усе це робилося тихо й швидко. Коли всі вже були наготові, курінний наказав відчинити вікна й стріляти в яничарів. Одностаїнні постріли збудили всіх і осяяли спалахами всю Січ. Почали стріляти й з інших куренів. Пострілами скошували враз по два-три яничари. Вороги розгублено стояли перед запорожцями, як на долоні. А з вікон по них безупинно поливали свинцем. Яничари метушилися, панічно бігали по вулицях, шукаючи порятунку. Але всюди наскакували на смертоносний вогонь.

Коли живих яничар лишилося мало, запорожці за командою Сірка припинили вогонь з вікон. Вони вискочили з куренів, озброєні мушкетами, луками, списами, шаблями, а то й дрюччям, і зав'язався бій врукопаш.

Настав ранок. Сонце освітило жахливу картину, вулиці були завалені замороженими трупами. З 15 тисяч яничарів лише півтори тисячі втекло з Січі через єдину відчинену хвіртку. Непрохані гості, як навіжені, бігли світ за очі. В полон було взято 150 яничарів і чотири аги, а полягло їх 13 500. У нічному бою загинуло 50 козаків і 80 поранено.

Коли хан, який стояв біля Січі, почув про страшну поразку, він поспішно зняв облогу і щодуху помчав у Крим, увесь час оглядаючись, чи не женуться за ним запорожці.

Сірко швидко спорядив двохтисячний загін козаків, сам скочив на коня й кинувся

навздогін ханові, але наляканий хан так швидко накивав п'ятами, що наздогнати його запорожцям не вдалося.

— Що ж, батьку, нам робити з трупами яничарів: закопувати їх у землю, чи як? — спитали козаки Сірка.

— Ні, в нашу святу землю бусурменів не треба ховати. Прорубайте побільше ополонки і — в Дніпро їх: звідкіль прийшли, нехай туди й пливають!

Звістка про безславну загибель яничарів у Січі швидко долетіла до турецького султана. Він страшенно розгнівався на свого візира, який напоумив його на цю безглузду операцію. Спочатку султан хотів скарати візира на горло, а потім зглянувся: дарував йому життя, але загарбав усе його майно, а самого візира назавжди заслав на острів Родос.

Після цієї поразки турки довго не насмілювалися затівати походи проти запорожців. Зате Сірко не залишився в боргу.

1675 року в кінці липня він скликав раду запорозького товариства, на якій було вирішено: помотатись ханові за харцизький наскок на Січ, за тривоги й шкоду, завдану низовому товариству. Нехай знає хан, що запорожці не стерплять кривди й зневаги. Кошовий отаман наказав своєму війську підготуватися в похід, запастися харчами й військовим спорядженням на три тижні.

Сірко відібрав 20 тисяч найхоробріших козаків, перейшов Дніпро і швидко повів своє військо на Крим. А щоб не помітили його вороги, він пішов не просто на Перекоп, а взяв ліворуч — степом, а потім швидко пройшов знайомий йому брід через Сиваш.

Усе робилося за наперед розробленим планом. Сам Сірко з чотирма тисячами козаків зупинився біля воріт Криму — броду Сиваша, решту війська поділив на кілька загонів і під керівництвом досвідчених ватажків відрядив у Крим, щоб "підпустити диму" ханові. На п'ятий день усім загонам наказано повернутись до броду. За п'ять днів вони потрясли весь Крим: міста й села віддано вогню й мечу. Хан ледве встиг вискочити з своєї столиці Бахчисарая і разом з агами та мурзами сховався в горах. За ним бігли татари, рятуючись від запорожців. Коли хан почув, з яким невеликим військом Сірко наполохав увесь Крим та яким шляхом він проскочив у його царство, зібрав 50 тисяч татар і кинувся з своєю ордою до Гнилого моря — до сиваського броду, щоб замкнути козаків.

Хоч який хитрий був старий хан, та Сірко був ще хитріший. Кошовий отаман розгадав наміри хана ще тоді, як досилав козаків у Крим. Він не тільки не кинув броду напризволяще, а навпаки — сам засів там.

Запорожці поверталися з трофеями до броду. І ось тут натрапили вони на орду, що підступала до Сірка. Враз ударили з тилу, розбили військові зағони хана, взяли кілька тисяч у полон татар і турків, навіть мало не схопили самого хана.

Після цієї блискучої перемоги Запорозьке військо забрало великі татарські табуни овець і визволило з полону своїх братів-невільників. Потім перейшли сиваський брід, а далі подались на Запорожжя.

В Січі ухвалили гучно відсвяткувати перемогу над давнім ворогом. Два дні

бенкетувало січове товариство під безугавний грім гармат і випали мушкетів.

А коли відлунали святкові салюти, Сірко разом з козацького громадою написав 23 вересня 1675 року кримському ханові глумливого й дошкульного листа, в якому кошовий отаман повідомляв бахчисарайського володаря, що наскок козаків на Крим зроблено з вини самих же татар, за підступний різдвяний наступ на Січ.

Ось цей лист у скороченому варіанті:

"Ясновельможний мосце хане кримський со многими ордами, близький наш сусіде! Не мислили би ми, войско низовое Запорожское, входить в войну і неприязь вашею ханською милостию і со всім кримським панством, если би не увиділи начала ея с вашей стороны; ваша ханская милость, послушав дурного совіта сумасбродного і безумного цареградського візиря, а по цім і приказанія найяснішого найвельможнішого султана своего, начали с нами войну прошлой зими. Ви приходили к нам, низовому Запорожському войску, с султанськими яничарами і со многими кримськими ордами; подкравшись ночним временем к нашей Січі і сняв стоявшую за нею нашу стражу, вы отправили в Січ п'ятнадцать тысяч яничар, которым приказали (что стыдно было вам ділать) не "по-кавалерству" вибить і істребить всіх нас, молодцов, войско Запорожское, сонних і не чующих нікакой біди, а кучу нашу січввую до основ анія раскопать і разорить; сами же вы с ордами стали било около Січі, что-би і духа уходивших молодцов не упустить. Но ваше наміреніє і замисле Христос бог і премилосерднійший наш спаситель обратил на благо, а болізнъ і бідствія на голови турецьких яничар, о чем ваша ханская мосць хорошо знает. Не предвидя от вас нікакового злого умысла і скритнаго дієствія (ібо вы хотіли дієствовать тайно в отношеніи тих людей, которіе заімаються рицарським ділом), мы нігде не ожидали вас, не брали предосторожности і не были готовы к тому, чтобы дать вам отпор. Один господь бог спаситель сохранил і защитил нас от вашей напасти і нашего бѣдствія. І так как ваш поступок огорчил нас і причинил нам, войску Запорожському, досаду, то мы, по приміру древніх предків і братьев наших, рішили постараться за обіду і огорченіє воздать і отомстить вашей ханской мосці і всему ханству равним за равное, но не тайно, како вы поступили, а явно, по-рицарськи... І если та "гостина" наша в вашем панстві показалаась нам "недишкретною", то, бить может, так оно і єсть, ібо козаки, как не одной матері діти, так і не одного нрава: одні стріляли направо, другіє наліво, а треті прямо, но так добре, что всі в ціль попадали. Да і "недишкреціі" той мы от вас научились, а не сами видумали... І если мы в єтом торжестві чим-небудь обезпокоїли вашу ханскую мосць і вам показалось что-нибудь с нашей стороны "недишкретним", то ізвіні нас на том, ваша ханская мосць; не забивай, однако, что всякая "недишкреція" обикновенно платиться за такую же "недишкрецію". Не ізволь, ваша ханская мосць, смотріть на сраженіє, как на пугало, і нас, войско Запорожское, ні во что ставить, а впредь на нас открытой войной наступать; в противном же случаі, если будеш поступать іначе, то і мы, взаімно собравшись уже гораздо лучше і в большей силі, явимся в кримское панство не на сивашскую переправу, а прямо в самый Перекоп, виломав у ній і отворив для себе ворота, на что імієм все средства, і до тих пор із него не выйдем, пока, при всесильной

божьей домощі, не увидим конца свого діла. Ітак, ми, войско Запорожское низовое, не желаем воевать і бити в распрі с вашею милостію і со всім кримским панством; однако, если снова увидім с вашей стороны повод к войні, то ми взаїмно яе побоїмся напасть на кримское панство. Изложив все ето, желаем вашей ханской мосці доброго здоров'я і счастливой жизни. Вашей ясновельможной ханской мосці доброжелательные приятели Иван Сірко, атаман кошевой, со всім войска низового Запорожського товариством" .

Як бачимо, і цього листа написано з уїдливою дошкульністю й дотепністю, властивою запорожцям. З його сторінок постає образ розумного, хороброго, далекоглядного й чесного ватажка низового війська Запорозького.

І. Д. Сірко помер 1 серпня 1680 року в запорозькому селі Грушівці, на своїй пасіці.

Велична могила, під якою поховано прах козацького полководця, сотні років стояла в Капулівці на високій прямовисній кручі, об яку бились невтомні хвилі Славутича.

Біля підніжжя могили, обнесеної гарною ажурною огорожею, влітку було багато квітів. Під задумливими акаціями на гранітному п'єдесталі в 1954 році, в дні святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією, було встановлено погруддя (за малюнком Репіна) запорозького ватага Івана Сірка. На гранітній плиті навечно викарбувані слова: "Тут похований кошовий отаман війська Запорозького Іван Дмитрович Сірко — 1.VIII.1680 р." А нижче могили — ще одна плита з написом; "На цій місцевості знаходилась Запорозька Січ, яка була центром запорозького козацтва і відіграла прогресивну роль в історії українського народу".

Могила Сірка зберігалася в Капулівці й до наших днів. Та з'явилась загроза розмиву могили. Води Каховського моря з роками почали все ближче підступати до берега. Отже, могилу Івана Сірка треба було рятувати. Громадськість республіки висловила за перенесення праху колишнього отамана в інше місце.

У квітні 1967 року Дніпропетровський облвиконком прийняв постанову про перенесення останків кошового отамана Івана Сірка на так звану Сторожову могилу, що стоїть поблизу колишньої Січі, неподалік села Капулівки.

Виконання цієї постанови було покладено на комісію в складі 9 осіб. При розкопці могили 23 — 24 листопада 1967 року виявилось, що Сірко лежав у дубовій труні, на ньому була шапка, виготовлена з соболиного хутра, частина одягу, червона китайка, якою за звичаєм вкривали козака свого отамана, проводжаючи в останню путь. Фахівці встановили, що Сірко помер віком 70 — 75 років, мав зріст 174 — 175 сантиметрів.

Зараз Сторожова могила умілими руками обладнана, височить погруддя Сірка, зроблені східці. Тут же стоїть і старий пам'ятник, який запорожці поставили на першій могилі Сірка. Навколо могили шумлять гілчасті акації.

На великий жаль, портретного зображення отамана Сірка історія нам не залишила. Отож було вирішено звернутися в Інститут етнографії імені Миклухи-Маклая АН СРСР.

27 листопада 1967 року череп І. Д. Сірка було передано в лабораторію пластичної антропологічної реконструкції відомому вченому М. М. Герасимову. Та смерть професора перешкодила виконати цю складну працю. Відтворити риси обличчя

національного героя українського народу взялася талановита учениця М. М. Герасимова, кандидат біологічних наук Г. В. Лебединська. "І. Д. Сірко,— зазначала вона,— помер зовсім не молодим. Про це свідчать зарослі шви черепа та відсутність зубів. Нам бажано б відтворити риси обличчя в молодому віці. На це, звичайно, потрібен час. А поки що вже відтворено риси Івана Сірка в профіль та анфас — саме такими, якими вони були в останні дні його життя".

Вже пізніше погруддя, виконане за портретом Репіна, було замінено. Майстри ливарного цеху Нікопольської райсільгосптехніки М. А. Брей та І. К. Мелешко відлили нове погруддя Сірка за портретом, присланим з Інституту імені Миклухи-Маклая. Погруддя має висоту 1 метр 25 сантиметрів. Унизу читаємо напис: "Кошовому атаману войска Запорожского И. Д. Сирко. Умер 1680 г."

Так на Дніпропетровщині у зв'язку з 300-річчям возз'єднання України з Росією увічнено пам'ять про Івана Сірка.

У СТЕПУ ШИРОКОМУ

І я вирішив поповнити мій архівний
матеріал матеріалом археологічним.

З промови Д. І. Яворницького на ювілеї

Д. І. Яворницький під час археологічних розкопок часто зустрічався з простими людьми, які своїми розповідями збагачували його матеріальну та духовну скарбницю. Про ці зустрічі з людьми багато залишилось цікавих спогадів. Але ніхто краще не міг розповісти про них, як сам Дмитро Іванович.

Отож і переповімо окремі фрагменти з його книжки "По следам запорожцев", в якій свого часу були опубліковані ці розповіді.

Був літній день. Сонце так пекло, що копачі познімали з себе сорочки й підставили спини під слабенький вітерець, щоб прохолодити тіло й зігнати рясний піт з обличчя. Копачі примітили, що до них шкутильгає степом якийсь дід. Його, видно, зацікавило, що то люди тут роблять. Він, не довго думаючи, підходить до могили, забирається на високий бічний гребінь, дивиться вниз і кричить:

— Пани, здорові були!

— Здоров був, діду! Що доброго скажеш?

— Скажу вам, що не тут ви копаєте!

— А де ж би нам копати?

— Копати б вам у Нешкребівці!

— А що ж у тій Нешкребівці є?

— Що у тій Нешкребівці є? Там є могила і поверх тієї могили орел сіда, а всередині її дванадцять ставників стоїть, у тих ставниках дванадцять свічок горить, а під ставниками дванадцять пістолів лежить, а під тими пістолями дванадцять бочок з золотом закопано. Так от де б вам копати!

— Чого ж ти, діду, сам не копаєш, як знаєш, що там дванадцять бочок з золотом заховано?

— Еге, мені очі повилазять, бо там таке закладіє лежить, що хто викопа, то в того й

очі повилазять на лоба.

— А як у нас повилазять?

— Вам нічого — ви пани!

Дружним вибухом сміху відповіли копачі на такі слова діда. Цей гомеричний регіт увесь час то в одному, то в іншому місці проривався з великою силою. А дідок, винуватець сміху, давно вже пошкутильгав од могили в степ.

Жарти, дотепи, примовки, що їх охоче підтримував Дмитро Іванович, усе більше й більше поширюються серед людей, що копають могили.

— Пане, що я вас хотів оце спитати,— звернувся до Яворницького рудий кремезний селянин.

— А що ти хотів мене спитати?

— Я хотів вас спитати, чи багато ви получаете жалування?

— Тисячу карбованців! — відповів Дмитро Іванович навмання.

— Не маленьке й жалування! Чув, Грицьку? — каже другому селянинові.

— Чув.

— А який на вас чин?

— Археолог!

— Не маленький же й чин! Архангел! Чув, Грицьку?

— Чув.

— А як же ви копаєте — од царя?

— Од царя!

— Од самого Царя?

— Од самого царя!

— Од правительства?

— Од правительства!

— Од самого правительства?

— Од самого правительства!

— Од самісінького?

— Од самісінького!

— Ото яке дурне правительство!

— Як так?

— А так: могили копати, так гроші в нього є, а ховрашків із нір виганяти, щоб врятувати наш хліб, так для цього нема,— невоспотребним ділом занімаються...

Розкопки могили тривають далі. Ось випав один, другий дощик, і всі стали надіятись на добрий урожай. Але поля сусідніх сіл дощ не захопив, там посуха погрожує неврожаєм.

— Чи добрим ми ділом займаємось, що могили копаємо? Може, за те бог і врожаю не дає, що ми викидаємо з могил християнські кістки так, що аж шумлять? — сказав найстаріший богобоязливий дідок.

— А чи ти знаєш, що ми копаємо? — втрутився в розмову Яворницький.

— А що?

— Скіфів.

— Що ж вона за скехва така?

— Та це така, що вона не вмивалася, богу не молилася церков не знала і без штанів ходила.

— Отака вона падлюка?

— Отака ж вона і є падлюка!

— Ну, так маслуй же їх лопатками, коли так! Добрий настрій знову відновлюється, і робота триває. Якось улітку 1883 року Дмитро Іванович їхав у село Славгород. Його візник, на прізвище Чорний, виявився людиною балакуchoю і багато чого розповів про селянські звичаї, про попів і панів та їхні примхи.

— Ну, як ти такий знаючий чоловік, то, може, розповіси мені, чому у вас село зветься Гнидиним? — спитав Яворницький з прихованою посмішкою.

— Та вже, мабуть, од якогось запорожця Гниди пішло, від такого, що, мабуть, паршивий та миршавий був, на гниду схожий. Тепер тут живе пан, од того ж таки Гниди покоління; тільки він себе зве Гнедін, а народ усе-таки по-старому велича — Гнида та й Гнида. Він за кріпосного права скільки перепоров своїх людей, щоб не сміли казати Гнида, а казали б Гнедін, так де там! Гнидою так і zostавсь! А ото як уже мужики вийшли на волю, так один? гнидівський чоловік, такий, що чумакував у Крим по сіль, вернувшись додому з дороги, прийшов до пана та й каже:

"Оце я, папочку, чумакував у Крим та бачив там по дорозі вашого родича". — "Якого?" — питає пан. "Та пана Вошу. Побачив мене та й пита: "Ти звідкіля, чоловіче?" — "І" Гнидино!" — "А, це звідтіля, де мій родич живе, пан Гнида. Ну, так скажи ж йому, що кланяється йому Воша..."

— І що ж тому чоловіку за таку річ од пана було?

— А що? Вигнав у потилицю від себе.

СЛІПІЙ БОЯН

Одначе для повноти зображення
історії запорізьких козаків мені й
цього здавалося мало: я вирішив...
зібрати етнографічний матеріал у
вигляді народного повір'я, історичних
дум, пісень, приказок, прислів'їв.

Із виступу Д. І. Яворницького на ювілеї

Хто хоче знати духовне життя простих людей, хоче почути стародавні пісні, казки, перекази, прислів'я, тому слід звертатися до старих людей, і насамперед до сліпців. Сліпець не бачить сонця, позбавлений єднання з оточенням і утворює в собі особливий світ.

Більшість сліпців, замість втраченого чуття зору, винагороджуються сильним розвитком чуття слуху, пам'яті, музикальних здібностей і творчої уяви. Сліпець, особливо той, що вештається поміж людьми, це багатющий скарб різноманітного духовного матеріалу. Треба тільки зуміти до нього підійти, а головне, треба з ним

зжитися, треба викликати в нього до себе довір'я і прихильність. Для цього інколи доводиться позбавляти себе так званих культурних вигод життя, спати з ним в одній хаті, віддавати себе на з'їдання тим же паразитам, яким часто віддає себе сліпець, їсти з ним убогий харч, а інколи випити з ним смердючої торілки, від якої очі рогом лізуть з лоба й душа назовні проситься. За таких умов можна що-небудь вивудити від сліпця і поділитися здобутими матеріалами з тими людьми, які цікавляться внутрішнім життям простолюдина, але самі не зможуть знайти до нього путі, зблизитися з ним.

З усіх сліпців, з якими Яворницькому довелося зустрічатися в своєму житті, більш за все запам'ятався йому сліпець Хома Васильович Провора, що жив у селі Богодарі, Юлександрівського повіту, на Катеринославщині. Йому було понад 55 років. Це людина вище середнього зросту, з лисою головою, що мала великий обсяг і оригінальну форму — таку, яку на Україні називають: голова як коробка. Така голова вміщує в собі дуже багато мозку, як це підказує особисте спостереження, визначається допитливим розумом. З природи він дуже чепурний, охайний, завжди голить свої вуса й бороду, робить усе це сам — навпомацки. Народився Хома Провора зрячим, але зробився сліпцем через нещастя, яке сталося з ним на шостому тижні після народження. Це було так: його мати дуже натопила піч і поклала малючка на черинь, де було насипано сушитися просо, а сама пішла на панщину. Дитину залишила під догляд своєї маленької дочки, яка зразу ж, коли мати пішла з хати, побігла до річки купатися. В цей час дитина прокинулася від сильної спеки, стала кричати, пручатися й вимахувати рученятами, від чого гаряче просо понабивалось їй в рота, вуха і в очі. Коли мати прибігла з панщини, то вона змогла очистити дитині рота й вуха, а з очима, хоч як вона старалася, нічого не змогла вдіяти. Після цього випадку почали в дитини гноїтися очі, і гноїлися вони доти, доки зовсім не вигнили.

Ось така нещасна дитина стала навіки сліпцем, і, як сам він сказав: "Так добре й не роздивився ні батька, ні матері".

Хлопчик виріс, став здоровий і навіть гарний парубок, але так і залишився нежонатий. Він ще з дитинства вирішив жити в селі Богодарі, при панському дворі, раз назавжди відмовився брати на плечі торбу і йти по світу старцювати. Це було йому не до душі, і він вважав за краще бути останнім рабом, ніж волочитися по світу з торбою та костуром і простягати руку за милостинею: він був занадто гордий для такого низького діла. До того ж він дуже любив свій куточок, де Гайчур сходився з Вовчою, і ні за що в світі не хотів розлучитися з ним. Зате він далі свого Богодара й далі найближчого до нього села Покровського ніде на своєму віку не бував. Проживши стільки часу в Богодарі, він добре знав кожний рівчак, кожний камінець і завжди ходив і по двору, й до річки, й у сад, і в ліс без палиці, без поводиря. Знаючи всі заулки, куточки Богодара, він знав всіх мешканців — живих і тих, що давно помирали. Хома Провора — це живий літописець, досить тільки його думки навести на минуле, як він розповість усе до дрібниць. Та це ще не все. Хома Провора знає багато переказів про кожну річку, про кожну балочку, про кожний шлях, що з одного чи з другого боку підходить до Богодара; він знає безліч казок, багато всякого роду оповідань, примовок,

прислів'їв, приказок, нарешті, він чудово грає народних українських пісень, а ще краще грає на сопілці.

— Скрипку та гармонію нечистий видумав, а сопілочку... Е, на сопілку сам святий Петро грав,— казав Провора.

Такого витонченого артиста, такого дотепного віртуоза гри на сопілці, як Хома Провора, важко знайти по всій губернії. А вся ціна його сопілці — три копійки! Але що він на ній тільки не висвистував, які тільки на ній не виводив трелі,— цього не передати, не розповісти: для цього треба послухати самого артиста-віртуоза. То він насвистує задушевно мелодійну козацьку пісню, то вдарить на сопілці пальцями й утне козачка, зорьку, катеринку, полтавчанку або горлицю, комара, циганочку, то вшкварить закаблуками єврейського триндика, метелицю, то протягне яку-небудь божественну, то виведе російську "Сашеньку", яку він тільки що, напередодні, слухав від захожой людини і яку вже з усіма відтінками виводить на своїй сопілчиночці.

Грати на сопілці для Хоми Провори було не тільки розвагою, але й високим, нічим іншим не замінним естетичним вдоволенням і насолодою: він вкладав у сопілку свою душу, всі свої думки, всі свої почуття. Тут він ставав вищий за самого себе, тут він справді підіймався до рівня артиста і забував увесь світ, забував свого гірку долю, свою самотність, свою вбогість, забував навіть страшне "сліпе" горе своє, яке іншим часом давалося взнаки на кожному кроці.

В тиху місячну ніч, коли всі на селі після важкої праці підуть спати, коли парубки й дівчата, що гуляють до пізньої ночі, розбредуться з вулиць по своїх домівках, коли степові річки впадуть у тихий і легкий напівсон, коли навіть степові коники припинять свою завзяту тріскотняву і коли місяць уже високо-високо підіб'ється під ясні зорі й залле своїм світлом увесь степ, тоді Хома Провора вилізе з великого, зробленого над дверима стайні слухового вікна, спустить униз свої ноги, візьме до рук сопілочку й починає тихо й протяжно насвистувати яку-небудь пісеньку. І журливий мотив тієї пісні йде назустріч сонній річці, зливається з легеньким шелестом високого очерету по берегах, долинає до невеликого берестового гаю, який поставав чорною плямою з правого берега річки, падає на вершини близьких могил і потім губиться десь далеко-далеко, в безмежно широкому степу... Сопілочка спочатку свистить тихо, але потім її свист дедалі дужчає; сам гравець усе частіше перебирає пальцями і більше й більше оживає. Інший чоловік уже й виспить, вже кілька разів підійметься з свого ліжка, а Хома Провора все насвистує і насвистує, і що далі, то свист його здіймається все вище й вище, і натхнення його зростає все сильніше й сильніше.

— І коли тільки цей Хома спить? — питає інший чоловік, довго прислухаючись до гри Хоми Провори.

— Е, то ж йому, бідоласі, тільки й утіхи, що пограє на сопілочці та повеселить душу свою музикою...

Та ось сопілочка затихла, і на зміну їй понеслися з гаю дивні трелі солов'я — цього єдиного і неповторного артиста-віртуоза, але не в царстві людей, а в царстві пташок. Соловейко також забув увесь світ, забув самого себе, весь віддався своєму співові, і

його чарівні, його граціозні, його дивні й чарівно-ніжні переливи голосу стеляться по тому ж широкому степу, падають на ту ж напівсонну річку і потім поступово затихають і поступово віддаляються від співця, стають все менше й менше чутними і під кінець зовсім зникають у неосяжному морі безмежних степів і в прохолодних струменях плавної і вільної річки...

І змагаються між собою два солов'ї, і сперечаються доти, доки на небосхилі не появиться ранкова зоря.

Опріч гри на сопілці, Хома Провора дуже любив пісні. Таким уже, мабуть, і народився співучим. "Тут у нас одна дівчина жила — брала така була! — кухарева дочка. Так вона оце, як заспіваю я, бувало, пісню: "Та як вийду за ворота, та луги, та болота, та як вийду за новії, а трава зеленіє, та трава зеленіє, моє серденько ние, ние-пониває, а що милого немає", — так, кажу, як заспіваю я цю пісню, то вона обійме мене руками за шию, слуха-слуха, а далі й каже: "І що б я тобі, Хомушко, якби ти молодий був, за цю пісню сказала, що б я тобі зробила!"

І таке захоплення дівчини піснями Хоми Провори цілком зрозуміле: в пісні, як і в грі на сопілці, Хома Провора виливає все своє горе, в пісні він передає всі свої душевні страждання, передає всі свої сердечні занепокоєння, свою тривогу. Пісня для нього не тільки розрада, а справжнє життя, де він уявляє собі живих людей, чує їхню розмову, входить в їхні думки, розуміє їхні почуття. Більш за все припали до серця Хомі Проворі пісні жалібного тону й широкого розмаху; це ті пісні, які тепер уже відходять у давнину і яких співають тільки старі люди.

Ото, було, сидить Яворницький вночі проти відчинених вікон, що-небудь пише в своїй кімнаті. Прямо з відчинених вікон будинку відкривається далекий краєвид на степ, на могили, на шлях, який проходить повз могили. Чисте, наповнене пахощами степових трав повітря вривається через розчинене вікно в невеличку кімнату і всю заповнює її собою. Тихо, ледве чути відчиняються двері, і через ті двері до кімнати входить Хома Провора.

— А що — ви все шкрябаєте?

— Усе шкрябаю!

— Мабуть, так, що все про запорожців?

— Та, мабуть, так, що все про запорожців!

— А не чули ж ви оцієї пісні?

— А якої там пісні?

Породила мати сина Василя,

А іспородивши, вигодувала,

А вигодувавши, та й ізростила,

А ізростивши, та й оженила.

Та взяла невісточку не до любові,

Та не білеє личенько, не чорнії брови.

Посилав сина та в путь-дорогу,

Молоду невісточку полоти льону:

"Не виполеш льону — не йди додому,
Стань же ти в полі хоч билиною,
Тонкою, високою, кучерявою".

Як приїхав син Василь з путі-дороги
Та вклонився матері низенько у ноги:
"Ой що ж то я бачив же в полі билину,
Тонкую, високою, кучерявою".

"Ой візьми ти, синку, гостру сокирку
Та й ізрубай, синку, та ту билинку,
Тонкую, високою, кучерявою!"

Як поїхав син Василь рубать билину,
Та як кинув син Василь гостру сокиру,
Та як кинув внерше він, кинув — прокинув,
А в другий раз кинув він, кинув, не вдарив,
А в третій раз кинув він — заговорила:

"Не бий мене, миленький, я твоя мила,
Це ж твоя матусенька так наробила,
Що я в полі стала та билинонька,
Тонкая, високая, кучерявая".

— Так чули, кажу, цієї пісні?

— Ні, не чув і не знаю! Співай, я її зараз же і на голое запишу.

Хома Провора сідає навпочіпки, впершись спиною в стіну, виймає з рукава своєї сорочки сопілочку і починає в неї свистіти і після кожного свисту виводить пісню на голос. Яворницький записує слова і помічає мотив пісні, Але дивна річ: як тільки співець дійде до того місця пісні, де говориться, як билиночка здригнула й заговорила, так несподівано й розридається. Тут він і сопілочку свою з рук випустить, і співати перестане, і одне тільки те й робить, що сльози рукавом сорочки витирає, і тут же сам себе соромить і вмовляє: "Ото! Дивись, пісню співа та й плаче! Хоч би що путне, а то пісню!.."

Заспокоївшись, Хома Провора витирає сльози і знову починає все з самого початку, як він каже, "з краю", насвистуючи на сопілці й виводячи на голос. І знову, коли дійшов до того самого місця, проти своєї волі, проти свого-бажання, став плакати, і плаче, як мала дитина...

— Що це таке? Ото козак так козак! А ще, кажуть, прадід мій запорожець! Добрий запорожець, що від пісні плаче! Тьфу ти, на самого себе! Хоч би очі були, а то й зовсім нема, а плачу... Ну, слухайте ж далі: беріть у руки перо та виводьте.

Яворницький бере в руки перо, але почуває, що в нього самого руки тремтять від хвилювання. Хома Провора підбадьорюється, піднімає тон вище й заспіває: "Гей, та породила мати сина Василя, а іспородивши, вигодувала..."

Але цього разу він і до половини пісні не дійшов, і чути з тону голосу й з нерівного свисту сопілки, що він знову не витримає.

— Слухай, Хомо, що я тобі скажу: хай уже цю пісню ти виведеш мені на голос іншим разом, а тепер заспівай мені якої-небудь або запорозької, або гайдамацької.

І Хома Провора заспівує нову пісню. І отак скільки пісень попало в записну книжку Яворницького від Хоми Провори! І яких пісень! Як тільки він почне виводити голосом яку-небудь пісню, як тільки він заграє на своїй сопілці, так уже й чути, що то стародавня, самобутня і ні з чим не зрівняна пісня. Багато цілих годин і цілих тижнів, веселих і сумних (більш за все сумних), провів Яворницький з Хомою Проворою, заслухуючись його грою на сопілці і тішачись його мелодійними піснями, які за душу брали, але ніколи не бачив його, щоб він плакав від іншої пісні, окрім наведеної. Чому саме ця пісня розхвилювала до сліз Хому Провору — так і лишилося невідомо: Дмитро Іванович не став своїми розпитуваннями тривожити його хвору душу, сам же він з приводу цього завжди залишався німим як риба.

Крім пісень, Хома Провора багато знав переказів, легенд, різних оповідань про минуле. Розповідав він захоплююче, цікаво, дохідливе. Багато можна знайти на Україні, в різних закутках, розповідачів-боянів, але далеко не всякий з них володів даром передавати свої розповіді в таких художніх образах, з такою живою мімікою і з таким неудавано веселим гумором, як це передавав і зображував Хома Провора. Мало того: Хома Провора розповідав не тільки художньо, але й оригінальне.

— У якомусь царстві, у якомусь государств! була царівна, така начитана, така написана...

— Як же то "написана"? Хіба так можна казати?

— А чому ж не можна? Як кажуть "начитана", то повинні казати і "написана".

— Ну добре: "Така начитана, така написана".

— Така, кажу, начитана, така написана, що он яка! Зробила вона собі корабель, ізгрузила його грузом, сіла в нього та й гайда по морю, по окіяну. Тут де не взялася буря! Як підхопила вона той корабель та як х-у-р-к-н-у-л-а! Та й викинула аж у Гамазонське царство... А як ви там записали?

— А ось як: "Тут де не взялась буря! Як підхопила вона той корабель та як хуркнула!..."

— Не так!

— А як?

— Де не взялася буря! Як підхопила вона той-корабель та як х-у-р-к-н-у-л-а! Та й викинула корабель аж у Гамазонське царство!

Розповідач саме домагався того, щоб записувач так само роздільно й з такою ж інтонацією і наголосом записав "хуркнула" та інші подібні слова, як вимовляв він сам. Тільки тоді, за його словами, казка буде записана "настоящим маніром".

У Хоми Провори... шахрай — не шахрай, а "митець"; не почервоніла, а "зашарілася"; не розсердився, а "заярився"; не заручилися, а "порукалися"; не обтесався чоловік, а "охмолостився" ("поміж людей став бувати, то й охмолостився трошки, а то був такий патика та матула, що й казати нічого"). У Хоми Провори коняка не пішла в руки од того, що за нею "зажалковано". У нього... якщо Вода в річці, то "вода як сrebro", а

коли степ чи ліс, то неодмінно "дрімливий ліс, сонливий ліс". У нього царівна не наїхала, а "налучила на скелю", і не заплакала, а "ударилась у великий плач". Хмарка не нахмарила, а "хмарка засмутилася". Казку він найчастіше закінчував так: "Задав пир на весь мир, і я там був, а не бачив того аж ніяк..."

УКРАЇНСЬКІ ЧОРТИ

Дорогою з Бердянська Дмитро Іванович заїхав до старого міста Ногайська, щоб познайомитися з художником Анастасом Гордійовичем Смоктієм і поговорити з ним про запорозьку старовину.

Смоктій зустрів професора з великою радістю: обнялися й поцілувалися, за старовинним звичаєм.

— А, голубчику, так он який ви з себе! Знаю, добре знаю ваше прізвище, чував і читав вас!

Цілий тиждень історик прогостював у Смоктія. Він дуже любив народні пісні, старовину, чудово співав старовинних запорозьких пісень, знав козацькі думи, грав на кількох музичних інструментах, особливо на сопілці.

А скільки він знав казок, прислів'їв, народних оповідань! Для Дмитра Івановича це — скарб. Гостюючи в Смоктія, він записував усе.

Ось до них підходить літній уже сусіда Антін Павлович Підлужний. Босий, без шапки, в грубій сорочці і в нанкових штанях. Починається розмова. Дмитро Іванович бере ініціативу до своїх рук.

— Скажіть, голубчики мої, яких ви знаєте українських чортів?

— Українських чортів?

— Еге ж, українських чортів? Які вони є?

— Я знаю одного Безп'ятого чорта.

— А який же той Безп'ятий чорт?

— Чорт як чорт, а Безп'ятий зветься тому, що вовк йому п'яту відкусив. Ну, як хочете ви знати, то чорти бувають водяні, степові, хатні й лісові. З водяних найголовніший — анциболот. Це головне начальство над усіма водяними чортами; потім водяний чорт — це той, що греблі рве; далі синько-водяний — це старий бородатий чорт, такий, що вночі хапає людей та топить їх між потоками у водяному млині; є ще з водяних рябий біс — це дуже злий чорт; моя баба, було, як лається, то каже: "А щоб тебе рябий біс узяв". Із степових чортів найголовніший — куцак (у шкоді десь був та й хвоста збувсь); далі танцюристий чорт: у вихорі танцює та б'ється з іншими чортами; кажуть, як кинути в той вихор ножа, то він увесь у крові буде. Є ще шут-чорт: цей украде або оброть, або путо в хлопця чи в дядька, що пасе коней у степу, та й закине геть. То хлопець ходить-ходить, а далі й каже: "Ну, годі вже, пошутив, і годі", — то він і підкине, з хатніх чортів найперший чорт — це дідько. От, було, в старовину так лаялися:

"Що ти робиш? дідько б шанував твого батька!" Або: "Щоб тебе Дідько взяв!" Цей дідько як удень, то все на горищі сидить, а як уночі, то шастає по сінях та по коморах. Так от, для того щоб він не шастав уночі, треба ляду на горищі на ніч закривати, бо він

спуститься з горища до діжки, що в сінях стоїть, та й локоче воду, як той пес. Так баба моя, було, щовечора й каже: "Хвесько, га, Хвесько, чи ти закрила ляду на горищі?" З хатніх же чортів є ще біситель-чорт. Отож і лаються ним: "Біситель твоєму батькові!" Потім того — луканька. Це дуже капосний лукавий чорт. Він, якщо треба кому капость яку-небудь учинити, так уже так підстроює, що будеш чмихати увесь день: той так підведе, що й не найдеш вночі дверей спросонку та й учхаєшся; одне слово, дуже капосний біс. Хатні чорти плохі, а степові дикі. Отож і птиця домашня плоха, а степова дика. Із лісових чортів є лісовик-чорт; він сам білий, а п'ятки смалені; цей кріпко дурить людей: він оце скинеться чоловіком та й їде по лісу на такому возі, що так полудрабки й сиплються з нього, а він знай лупить та торохтить, як скажений, по лісу; то лісовий сторож дума, що воно злодюга якийсь забрався в ліс, та давай за ним гнатися, аж то чорт.

Один дід, на прізвище Попенко, оповідав про того лісового чорта таке: "Іду, каже, раз я по лісі й доходжу до річки, а в нашому лісі та, бачите, річка Озниця протікає; доходжу до річки, дивлюся, стоїть біля берега човен. Я сів у той човен та й давай гребтись до другого берега. Гребуся собі та й гребуся, коли це вибрався на середину, аж тут човен як розколихався, як розколихався, і хто його знає від чого. Дивлюсь я, аж на дні човника лежить якесь собачатко, так, як ото шарча, лежить, і п'ятка в нього на одній нозі обсмалена, звернулося в клубочок та мугиче. Та не знаю вже, чи воно в мене була на голові шапка, чи не було, а тільки я й весло з рук випустив. Тільки що човен став підходити до другого берега, а воно з човна бульк! Та так у воду й булькнуло. Отож воно й був настоящий лісовик..."

Окрім цих чортів, є ще чорт Люципер. Це вже страшенний чортюга. Усім чортам чорт! Це, мабуть, той, що в німців зветься Люцихвер. Ще є якісь чорти, наші-таки, українські, та тепер я ніяк не пригадую всіх, а чув, як малим був.

— Знаєте, Анастасе Гордійовичу, що я думаю? — сказав Яворницький.

— А що?

— Я думаю, як би так, щоб намалювати в картинах усіх наших українських чортів.

— А що ж, це чудова думка.

Незабаром той задум було здійснено: в музеї з'явилася вітрина, а в ній були виставлені всі чорти. Були там і намальовані, і виліплені, та так майстерно, що біля "чортячої" вітрини завжди було весело.

МАНДРІВКА В СІЧ

Дмитро Іванович часом казав: "Дніпровські скелі, острови та кручі — найкращі в світі". Особливо привертав його увагу своїм мальовничим краєвидом великий острів Хортиця. Тут він був частим гостем, бо саме сюди колись зліталися запорозькі козаки на своїх улюблених чайках. Звідси вони вирушали в походи на турецького султана і кримського хана. Саме сюди колись з усієї України збігалися всі нездолені й пригноблені, хто не хотів коритися польським та своїм панам і глителям.

На цьому острові є велика скеля, яка має назву Диван. Якось Дмитро Іванович зійшов на цю скелю, глянув навколо себе і сказав: "Яка чарівна краса!"

І справді, звідси, як на долоні, було видно Велику Хортицю, Новий і Старий Дніпро, село Кічкас.

— Це місце цікаве ще й тим,— розповідав Дмитро Іванович,— що коли піднятися на цей Диван і крикнути, то від того крику виразно, з повною інтонацією, залунають голоси по всій окрузі. Крикнеш басом — луна відповість басом, крикнеш дискантом — луна відгукнеться тим же.

Вчений спустився нижче. І ось біля цього Дивану він побачив цікаву заглибину, зроблену у великій брилі граніту.

Від рибалок дослідник дізнався, що це місце тут зветься Запорозькою мискою. Зміряв цю "миску", вона має 3 аршини в діаметрі і 1,5 аршина в глибину. Оце так миска! Вчений уважно розглянув її і прийшов до висновку: ця "миска" виникла від того, що в заглибину скелі з м'якої породи якось попав камінь з твердої породи. Цей камінь, напевно, вилом почало крутити. Заглибина поступово розширювалася й поглиблювалася. Отак і виникла велетенська "миска".

Дмитро Іванович спустився ще нижче і побачив двох дідів, які мовчки сиділи на своїх човнах і ловили рибу.

— Здоровенькі були, рибалки!

— Здрастуйте!

— А чи знаєте, чого я до вас прийшов?

— Скажете, то й визнаємо!

— Чи не знаєте ви, чому цю миску названо Запорозькою?

— Знаємо!

— А чого?

— Та того, що з неї їли запорожці!

— А як же вони їли з такої миски?

— Та, мабуть, так, як їли в цариці Катерини в Петербурзі. Посідали один проти одного та через миску і годуються: цей того, а той цього!

Кажуть, що коли запорожці гостювали в цариці Катерини II, так їм подали такі ложки, що держалки були довші від руки (а треба за самий кінець держати). Щоб не бути голодними, вони почали цими довжелезними ложками один одного годувати, та й були ситі.

— Ну, спасибі вам за цікаву розповідь. Бувайте здорові.

Бувайте, пане, здорові,

Як воли та корови!

Бувайте, пане, здорові,

Та й нас не забувайте!..

Етнограф хутко дістав з кишені записну книжечку і зразу ж занотував ці слова.

Майже щороку, влітку, Дмитро Іванович відвідував історичні місця, де була Запорозька Січ. Туди він їздив не просто для прогулянки, а проводив наукові дослідження, вивчав села, що розкинулися навколо Січі.

Найчастіше такі мандрівки і пошуки скарбів минувшини проходили не в одинці, а в

дружбі з вірним побратимом, українським фольклористом, етнографом і педагогом Яковом Павловичем Новицьким (1847—1925). Їх єднала щира любов до історії, фольклору, етнографії, культури свого народу; єднало пристрасне бажання пройтись "слідами запорожців".

Д. І. Яворницький любив Якова Павловича, як рідного брата. У своїх листах він його називає найласкавішими словами: "душевним", "сердечним", "коханим", "любимим" і "голубчиком сивим".

"Моє життя,— писав він до Я. П. Новицького 18 січня 1885 року,— в науці. В ній моє життя, в ній моє серце, в ній моя пристрасть, увесь мій юнацький запал".

Якось історик помандрував у містечко Покровське, що на правому березі річки Підпільної. Саме тут була остання

Запорозька Січ. Обходив Дмитро Іванович це місце вздовж і впоперек, але нічого не знайшов. Від такої невдачі засумував Дмитро Іванович. Ішов по Січі з опущеною головою, з торбою за плечима. Глянь, а біля нього, як з-під землі, виріс дебелий засмаглий дід з білою головою, за плечима в нього висів ятір, а в руках — палиця. Яворницький зрадів і зразу ж кинувся до нього.

— Скажіть, дідуню, ви тутешній?

— Тутешній!

— Де ж ви були, куди йдете?

— Рибу ловив, а це пора й додому!

— Звідкіля ж ви, як вас звати?

— Яз Покровського, а звати мене Митрофан Чорний! А ви тут що поробляєте? — поцікавився дід, оглядаючи незнайомого чоловіка в капелюсі.

— Я шукаю запорозьку старовину. Та не пощастило мені: окрім глиняних черепочків та люльки, нічого путящого не знайшов.

— Погано, мабуть, шукали!

— Чому ви так думаєте?

— А тому, що тут наші покровчани після великих дощів і весняної поводи багато всякої всячини підбирали.

— Що ж саме підбирали?

— Тут знаходили пістолі, кинджали, шабляки, рушниці, гармати, ядра, кулі, свинець, дріт, глечики, кахель, персні, бочки з смолою, прошарки вугілля, склепи сухарів, купки пшениці, гудзики, пряжки, намисто, гроші, люльки-носогрійки та люльки-буруньки.

— А де ж усе це поділося? Може, вкажете, в кого воно зберігається?

— Е-е-е, де тепер його знайдеш! — журився дід.— Багато чого розгубили, а то порозкидали, розламали, бо ми люди темні; не зуміли зберегти, а бачу, що ці штуки, мабуть, потрібні для чогось.

Обидва повагом ішли по Січі, гомоніли між собою, непомітно й до села дісталися.

— Ось і моя хата! — вказав палицею Митрофан Чорний. Підійшли ближче. Хата стояла біля самої запорозької церкви. Яворницький придивився до хати, обійшов її з

усіх боків, а потім спитав Чорного:

— Ви свою хату добре знаєте?

— Та начебто добре. Мій батько розповідав, що в цій хаті 1747 року запорожці раду радили.

— Ти бач! Та ви живете в історичній хаті! Це добре. Раджу вам, діду Митрофане, зберігати цю хатину, доглядати її. А я візьму її на облік, як дорогий пам'ятник минувшини.

Митрофан Чорний, як виявилось, був гостинна людина. Він запросив історика до хати, нагодував його і залишив у себе переночувати. Господар приготував для вченого добре ліжко, але Дмитро Іванович категорично відмовився від такого комфорту, він попросив господаря принести в хату оберемок соломи. На цю солому кинув просте рядно, поклав укривало.

— Запорожці не любили ніжитися,— кинув Яворницький. Другого дня Дмитро Іванович за допомогою Чорного знайшов у селянина Корнія Забари чотири сволоки, які збереглися від запорозьких хат ще з 1710 року. Таку ж знахідку виявив і в другого мешканця Покровського — Кліма Пироговського.

Повернувшись після довгих мандрювань знову до Митрофана Чорного, Яворницький сказав йому:

— А що, діду, як ми завтра сходимо з вами на Січ?

— А чого ж, я охоче піду. Тільки що ми там будемо робити?

— Пошукаємо козацьких могил.

— Добре, деякі могили і я знаю. Чого ж — ходімо!

Мандрівники взяли собі на підмогу ще трьох чоловіків з лопатами. За кілька днів вони розкопали шість невеличких запорозьких могил. Але тільки в останній, сьомій, натрапили на знахідки. На цій могилі стояв невеличкий хрест з написом: "Раб божий Иоанн — Титаровского куреня".

Заглибившись у могилу на один сажень, Яворницький знайшов соснову труну, а в ній великий кістяк запорожця, з чубом на голові, тричі обмотаним на тому місці, де було ліве вухо, з довгими рудими вусами над верхніми зубами, з сукняною шапкою з барашковою околицею, з зеленим поясом та двома монетами в кишені: одна з них мідна — російська подушка 1731 року, друга — срібна турецька монета. В інших могилах Яворницький знайшов кістяки, які добре збереглися, біля них були монети 1763 року, жупан, мідні гудзики, кулі, ядра тощо.

Але дослідник на цьому не зупинився. В селі Грушівці він знайшов сволок з чудовим різьбленням, який зберігався в хаті селянина Онуфрія Петровича Метельченка. Етнограф запевняв, що кращого різьблення йому ще не доводилось бачити. Цей сволок був завдовжки 7 аршин, зроблений з осокара, розмальований різними фарбами. На всю довжину сволока був зроблений напис, який свідчив, що цей будинок збудував 1747 року 12 квітня козак Щербинівського куреня Трохим Киян. Усе, що було на сволоці, етнограф замальовував у свою записну книжечку.

Після цього Дмитро Іванович рушив до Нікополя. Він знав, що в цьому історичному

місті збереглася запорозька церква.

Коли вчений зайшов до цієї церкви, в нього розбіглися очі. Перед ним відкрилося рідкісне багатство, яке попало сюди з найстарішої запорозької церкви, що була до цього в селі Покровському.

Серед багатьох церковних речей Дмитро Іванович зразу ж звернув увагу на ікону Покрова богоматері. Його вразив оригінальний витвір того майстра-маляра. На липовій дощці зверху була зображена божя мати, а нижче в повному озброєнні, в чоботях, широких шароварах, у жупанах, підперезаних зеленими поясами, з гладко поголеними головами — стояли чубаті запорожці. Вони були розміщені півколом по краях ікони. Посередині їх — запорозький прапор, гармати, ядра, всякі козацькі атрибути. Внизу ікони, від козаків, що стояли попереду, тягнувся майже до самого вуха богоматері такий напис: "Молимся, покрий нас чесним твоїм покровом, ізбави от всякого зла". Трохи вище цього напису зроблено другий: "Ізбавлю і покрию, люди моя".

Запорожці сліпо вірили в чудодійну силу цієї ікони.

Трохи пізніше ця ікона опинилася в музеї. Дмитро Іванович порадив попові скоріше позбутися її, щоб не влетіло часом від архієрея, бо запорожці не святі, а молящі вважають козаків за апостолів.

Як відомо, Дмитро Іванович мав мандат від синоду, з яким ходив по всіх церквах і вилучав з них усе, що мало будь-яке музейне значення. Ось і цього разу, показавши свого мандата попові, він зразу ж попрямував до престолу, де лежало величезне євангеліє. Спробував його підняти, а воно й з місця не зрушило. "Що таке?" — подумав. Піп пояснив: "Це євангеліє святе, та й вагою воно два пуди, з місця не так легко його зрушити!" Розглядаючи рідкісне євангеліє, Яворницький знайшов дату — 1759 рік. У цій книзі самого срібла було 28 фунтів. Користувалися цим євангелієм тільки двічі на рік. Носив його завжди один дужий побожний нікопольський дідусь. І це рідкісне євангеліє теж перейшло до музею.

Проводячи екскурсію по відділу релігійних культів музею, Дмитро Іванович показував це євангеліє і казав:

"Гляньте на срібне оздоблення цього двопудового євангелія, зверніть увагу на чудовий орнамент — це ж витвір золотих рук! Ось чому йому місце в музеї!"

Після огляду запорозької церкви Дмитро Іванович пішов у село Лапинку, щоб побачити одного селянина, на прізвище Мокій Лось, — нащадка запорозького козака. Він ще від нікопольських дідів дізнався, що Лось у великій таємниці зберігає запорозьке вбрання.

Дід Лось виявився впертим і неподатливим: він зовсім не хотів розлучатися з своїм скарбом, що переходив з покоління в покоління.

Дмитро Іванович шість років їздив по Запорожжю, шість років шукав такого випадку, щоб тільки побачити справжнє запорозьке вбрання. Після довгого прохання та частування Лося оковитою власник скарбів розкрив потаємну скриню й витяг на світ козацьке вбрання. Яворницький узяв його в руки й став розглядати. Один з жупанів був на козака високого зросту, другий — на козака середнього зросту. Обидва жупани

пошито з червоного сукна малинового кольору, на клітчастій підшивці персіяньського виробу, дуже просторі в плечах і дуже вузькі в перехватах, застібаються вони на грудях шовковими гудзиками та петлями. Рукава були вузькі, а на кінцях ще більше звужувалися, з внутрішнього боку, проти долонь, кожен з рукавів мав розріз у чверть довжини, через це кінці дуже легко відвертаються назад і називаються "закавраші". Жупани були обкладені темно-блакитним оксамитом і застібалися в розрізах металевими гапличками. З обох боків жупанів між швами зроблено по одній кишені.

Етнограф запримітив, що крій цього вбрання в деякій мірі схожий на той, що пізніше носили чорноморські-козаки. З двох жупанів більший зберігся краще, а менший майже весь поточила міль. Дмитро Іванович, як знавець запорозької старовини, визнав, що це ті жупани, які запорожці носили під кунтушами — довгим і широким убранням з відкидними рукавами, а чорноморці — під черкескою.

Крім цих двох жупанів, Дмитро Іванович знайшов у скрині Лося запорозький пояс, витканий з шовкового сирцю, розміром дві з половиною чверті завширшки та 11 аршин завдовжки, темно-малинового кольору, з позолоченими кінцями та з шовковими плетеними шнурками завдовжки в аршин, які були прикріплені до кожного з кінців пояса.

— Ну що ж, діду Мокію, як ми з вами будемо розраховуватися?

— Та, бачите, я такої думки, щоб зовсім не продавати: жалко!

— Та ви ж гляньте на це вбрання — міль поїла, вам бог за це не простить! Через рік-два з цих жупанів лишиться сама труха!

— Яке б воно не було, а все ж — запорозьке вбрання, не можу з ним розлучитися! — не поступався дід Лось.

— Скільки ж ви хочете за нього?

— Сто п'ятдесят карбованців!

— Ні, грошей таких у музеї немає. Ви б краще подарували для народного музею, — благав Дмитро Іванович.

— Ні, так не буде! Ото сто карбованців дасте — беріть, та й з богом!

У Яворницького в кишені була єдина десятка на харчі, Що ж робити? І Яворницький сказав:

— От що, дідуню, беріть останні мої десять карбованців і на додачу мій годинник, пам'ять мого батька, та давайте-сюди жупан і пояс.

Дід узяв кишеньковий годинник, повертів у руках, приклав до вуха — цокотить!

— Ну, гаразд, беріть: це тільки для вас, для науки поступився, а для чогось іншого — ніколи б не віддав!

Щоб придбати для музею якусь штучковину, будь-який експонат, Дмитро Іванович не шкодував ні сили, ні енергії, ні своїх убогих коштів. У своєму листі до колеги, члена? Археологічного товариства О. М. Подшивалова від 8 листопада 1885 року він писав, що "часто йому доводилося повертатися з місць своїх пошуків не тільки без грошей у кишені, а навіть пішки і ледве чи не без одягу".

Д. І. Яворницький присвятив себе науці, нічого не жалкував для неї.

...Недаремно Яворницький застряв у селі Лапинці. Окрім запорозького вбрання, він знайшов там ще два цінні експонати: запорозьку шаблю та карафку. Шаблюка — велика, завдовжки два аршини, на кінці трохи зігнута, вкладалася в дерев'яні піхви, обтягнуті шкірою, руків'я її закінчувалося головою птиці, зробленої з дерева.

Особливий інтерес являла запорозька карафка. Зроблено її з тонкого зеленого скла, з ручкою, орнаментована вона мережкою у вигляді невеличких півкіл. Ця карафка вміщує шість склянок горілки.

Повернувся Дмитро Іванович з мандрівки на Січ з коштовними трофеями, які потім були експоновані в музеї.

ЗАБОРОНЕНА ЛЕКЦІЯ КОЗАЦЬКОГО ПРОФЕСОРА

Свого часу, коли я взявся за перо, щоб написати спогади про народного академіка Д. І. Яворницького, я зустрівся з М. Т. Рильським. Побачилися ми на його дачі в Голосіївці. Він з радістю повідомив про Нестора Запоріжжя, як його влучно назвав академік Д. І. Багалій.

— За своїм характером,— відзначив поет,— Дмитро Іванович був людиною демократичною, доброзичливою і життєрадісною, а до запорожців він ставився по-юнацьки закохано.

І тут він розповів про одне із засідань секції АН УРСР. Яворницький зробив вельми змістовну доповідь про зібраний ним фольклорний матеріал, потім пригадав якусь стародавню пісню і раптом заспівав — старечим, але приємним голосом. Заспівав і другу, й третю, які він десь записав. А далі попросив усіх присутніх підтягти, заспівати гуртом. У залі розкотився дружній спів.

Отакий був Яворницький. А коли вів музеєм екскурсію, то цей чародій слова так розповідав про експонати музею, що вони буквально оживали в очах відвідувачів від проникливих палких розповідей цього чарівника слова.

Завжди свої оповіді рясно пересипав народним гумором. Навіть майстер сміху Остап Вишня, слухаючи його, заливався від реготу.

Я не раз чув живі розповіді та співи цього завзятого запорозького козарлюги. Він мав звичку під кінець робочого дня запрошувати своїх помічників до кабінету: "Ну, синки, досить, зачиняйте двері музею та поспіваємо". Заходять, сідають, чекають, з чого почати. Та ось подав голос Яворницький:

— Давайте утнемо якусь народну, що й понині живе в людях,— пісню про Самару. Виконали. Потім Дмитро Іванович: заводив іншу — "Запорожці, ви добрі молодці", а далі "Не ходи, козаче, понад берегами". Заспівають три-чотири пісні — настрої чудовий. В таких випадках Яворницький розповідав про свою минувшину, зокрема про сутички з міністром Деляновим, який скрізь ставив йому рогатки, переслідував, забороняв читати лекції про запорожців.

Слухаючи про це, вчений секретар музею П. Є. Матвієвський спитав:

— Як вам, Дмитре Івановичу, вдається викликати любов, повагу та інтерес до своїх лекцій?

— Бачите,— відповів Яворницький,— щоб зацікавити людей своєю розповіддю,

треба блискуче знати й любити своє діло, говорити просто, дохідливе, образно, переконливо. Коли я читав лекції студентам ДДУ з історії Запоріжжя, то співав і пісень. А ще брав із собою для ілюстрації козацьке причандалля: булаву, пернач, пістоль. Залюбки використовував народні легенди, прислів'я, приказки.

Мабуть, усе це й прийшлося до душі студентам, бо лекції вченого слухали не лише історики, а й студенти інших факультетів.

Одного разу Дмитро Іванович сидів у кріслі, замислившись. Потім, очевидно, щось пригадав, усміхнувся, а далі повідав нам про те, як йому чернігівський губернатор заборонив читати лекцію про запорожців...

У деталях про той епізод автор цих рядків дізнався пізніше, коли працював над книгою "В пошуках скарбів". У московських архівах я натрапив на цікаві документи. Це — "Дело № 4407 Департамента полиции о профессоре Московского университета Д. И. Дворницкого".

Чернігівський губернатор повідомив жандармське управління, що за згодою попечителя київського навчального округу, професору Яворницькому дозволено прочитати в Чернігові 16 і 17 грудня 1900 року дві публічні лекції на користь місцевої громадської бібліотеки. Проте відбулася тільки одна, а другу було заборонено. З якої ж причини?

У лекції вчений навів приклади з козацької минувшини та народні легенди, котрі, за висновком губернатора, не сприяли любові народних мас до царського уряду.

Яворницький розповів, як цариця Катерина II запросила до себе представників від запорожців. Побачивши їхні довжелезні вуса, імператриця наказала почастивати гостей сметаною. Збагнувши, що з них хочуть покепкувати, козаки пояснили: за звичаєм вони спершу їдять мед, а вже потім — усе інше. Подали мед. Козаки-хитруни вмочили в нього вуса, затим підкрутили їх та й заходилися їсти сметану. В цьому губернатор побачив протиставлення дотепності запорожців царській підступності.

Та найбільш вразило його те, що лектор додав: придворні, які оточували імператрицю, вельми сміялися й питали козаків, де вони такі народжуються? — "На Запоріжжі!" — відказували ті. У свою чергу голосно допитувалися один одного: "А де такі пикаті та пузаті пани народжуються? І тут же самі відповідали: "Народжуються в Петербурзі та в Москві, а помирають у тюрмах та в Сибіру". Малися на оці інтриги серед придворної знаті, внаслідок яких по вступі на трон нового монарха окремі вельможі попадали в неласку за свою попередню діяльність.

У доволі непривабливому вигляді змалював Яворницький соловецькі в'язниці, де світло зовсім не проникало в камери і можна було тільки з великим зусиллям стояти згинці. (Саме така гірка доля спіткала кошового П. Калнишевського). А закінчив недвозначним натяком: "Нашим студентам, яких тепер арештовують, не так важко сидіти".

Отож занепокоєння найвищого чиновника губернії було цілком зрозуміле. А тут ще, бідкається він, усілякі неблагонадійні й піднаглядні, які знайшли в оповіді професора відгук на свої крамольні думки, почали залучати учнівську молодь і простий люд йти 17

грудня на лекцію козацького професора. "Причому піднаглядні,— як згадується в доносах,— втлумачували учнівській молоді, що саме такі лекції їм конче треба послухати, а не те, що попи та казенні читці розповідають у народнім Домі. Ідіть завтра слухати Яворницького про пикатих панів та про царські тюрми".

З огляду на таку небезпечну ситуацію, повідомляє губернатор, "я визнаю за необхідне не дозволити читання другої лекції, про що без оголошення причин цього мого розпорядження наказав оголосити п. Яворницькому..."

Дмитро Іванович знав, що весь час перебуває під пильним оком поліції, але він не зважав на те. Все жартував:

"А що вони мені зроблять? Ну раз заслали до Ташкента за вольнодумство. Може, ще на Соловки відправлять — я не боюся, бо сам їздив туди, коли шукав сліди Калниша. І таки знайшов його могилу. А ще побачив, яку гидку роль виконують святі отці — монахи та архимандрити, що стежили за кожним кроком "небезпечних в'язнів".

Після болісних митарств та поневірянь Дмитрові Івановичу поталанило влаштуватись на педагогічну роботу в Московському університеті, де очолив кафедру історії та археології українського козацтва. Попечитель Московського навчального округу Боголепов, знаючи, що приват-доцент Яворницький "політичне неблагонадійний", все ж дозволив йому читати лекції за своїм профілем, але суворо застеріг: "Читать разрешаю! Но ходи строго по апостолу!".

Прогресивний вчений добре розумів, чого від нього хотів Боголепов, але не з таких він був, щоб дотримуватися суворих вказівок царського чиновника. І читав не "по апостолу", а по-своєму.

У Москві Яворницький швидко зблизився з передовою інтелігенцією, почав відвідувати літературні вечори, які влаштовував у себе відомий педагог Д. І. Тихомиров. В його засіданнях брали участь А. П. Чехов, В. Г. Короленко, О. М. Горький, О. І. Купрін, Л. М. Андреев, В. В. Вересаев, С. Г. Скиталець, Д. Н. Мамін-Сибіряк, М. Г. Гарін-Михайловський.

Близький до Яворницького побратим-письменник М. Д. Телешов у своїх спогадах писав, що на літературних вечорах "читців було чимало", але в пам'яті залишився тільки один Професор Д. І. Яворницький, "правовірний українець", з дотепними запорозькими розповідями, які я слухав завжди із задоволенням".

Любов до запорожців звела Яворницького з своїм земляком-побратимом, геніальним російським художником І. Рєпіним. Удвох вони створили невмирущий шедевр-картину "Запорожці пишуть листа турецькому султану". В образі писаря Ілля Юхимович відтворив самого Дмитра Івановича. Саме про таких людей, як Яворницький, писав Белінський:

"Кто не принадлежит своему отечеству, тот не принадлежит человечеству". Все життя і творчість Яворницького — підтвердження цієї незаперечної істини.

Д. І. Яворницький — самобутній, багатогранний талант. Він був не тільки видатним дослідником історії запорозького козацтва, етнографом, фольклористом, археологом, письменником. А ще — блискучим лектором, загальнонавизначним майстром слова.

Живим, образним словом, ораторським мистецтвом він чарував людей.

Історичні й художні твори, що вийшли з-під його пера, а також його лекції мали прогресивне значення і були популярними серед студентської молоді.

Взірцем може служити його лекція, рукопис якої зберігся в архівах ЦНБ УРСР. Вона не втратила свого значення й понині, має полемічну загостреність, насиченість цікавими фактами, подіями, оригінальністю висновків, патріотичний пафос.

Дмитро Іванович — великий правдолюб. У доказ цього він з своєю правдою про вольнолюбие козацтво виступив 5 жовтня 1901 року з лекцією "Історія українського козацтва". Звичайно, така лекція декому з реакційного ректорату й попечителю прийшлася не по душі, зате вона щедро дійшла до молодих, сердець студентів університету.

Хотілося б подати деякі фрагменти цієї лекції, з яких видно, що Д. І. Яворницький був істориком об'єктивним, щирим і глибоко принциповим.

"— У нас,— підкреслював вчений,— писали й пишуть історію російської держави так, що лише зрідка подають історію народу і майже нічого не повідомляють про російське козацтво. А між іншим, можна без перебільшення сказати, що його роль велика й знаменна, а заслуги його перед вітчизною повністю не враховано.

Отже, маючи три університети на Півдні Росії і ті наукові сили, що є в них, ми все ще дуже бідні на спеціальні праці з історії Малої Росії, а разом з тим і з історії Малоросійського козацтва. Дуже шкода!"

Згадуючи істориків Бантиш-Каменського та А. А. Скаловського, Дмитро Іванович вважав: не ці історики дали ключ до розуміння ролі й діяльності російського та малоросійського козацтва. Наймогутніший сильний голос належить нашим знаменитим, великим, талановитим і класичним історикам М. І. Костомарову. Вивчали цю проблему М. М. Карамзін і С. М. Соловйов.

Але якщо Костомаров ставився до російського козацтва цілком позитивно, а Карамзін робив тільки деякі поступки на користь козацтва, то Соловйов змалював його, безумовно, негативно.

Яка ж причина? Останні два історики додержувалися суто державної точки зору, вони стежили за розвитком російської держави, а все, що не сприяло її розвитку, вони відносили до другорядних планів. Більше того, Соловйов у діяльності козаків вбачав велику шкоду для держави й суспільства.

Такої ж точки зору додержувалися й польські історики. Для них Південно-російське козацтво — це "багатоголовий звір", а козацькі війни ще при перших гетьманах і аж до Богдана Хмельницького — це не що інше, як "військові бунти" м'ятежної черні і божевільне посягання на цінності Речі Посполитої, непокірність законам та вищій владі", за якими має йти жорстоке покарання винних".

Для історика Соловйова війни козаків проти Польщі — це порушення державних принципів та існуючого в державі порядку.

Тому-то він припускає таких оцінок; "Козак шукав у степах тільки власної свободи; він появлявся там не для того, щоб працювати, а щоб жити за рахунок інших; він втікав

для того, щоб бути вільним козаком, а не мужиком. Отже, вихід козака в степ з погляду держави був не кроком уперед, а, навпаки, мав негативне значення в історії. І ще, козаки не обмежували свої дії щодо охорони кордонів, а за своїм хижацьким характером, котрий вони й самі не приховували, бо казали: якщо нам не напасти на сусідів, то й жити немає защо, немає звідкіля добути сіряка. Це нерідко завдавало шкоди державним взаєминам між Росією і Турцією".

Ще далі пішли деякі послідовники Соловйова. Вони навивали козаків не інакше, як зграї розбійників, дикими мамлюками, бродягами, розбещеними членами суспільства.

Д. І. Яворницький в своїй лекції гнівно спростовував явно не об'єктивну характеристику козаків Півдня Росії:

"— Якщо така точка зору історика Соловйова в якійсь мірі може бути застосована до східних козаків (донських, уральських), то аж ніяк не пасує до західних або малоросійських і разом з ними запорозьких козаків, бо сам народ зовсім не відділяв себе від козацтва. Стільки вони протестували проти гноблення польської шляхти.

Отже, це був протест більшості, протест маси, незадоволеної насильством з боку меншості, а тому втікали в степ для того, аби знайти точку опори для дій і, зміцнівши, розлитися в народі, підняти його на загальнонаціональне діло.

Коли в 1637 році польський гетьман Потоцький після "втихомирення" повсталого південно-російського козацтва на правому березі Дніпра перейшов на лівий і почав страчувати заколотників, місцеві ватажки повстання рішуче заявили йому: "Якщо тобі хочеться вгамувати козаків, то ти виріж всю Україну і на правому і на лівому боці Дніпра".

Далі, полемізуючи з Соловйовим, Яворницький ґрунтовно й переконливо доводить: "Якби козаки втікали в степ тільки для особистої свободи, то до них так жадібно не простягло свої руки все населення Південно-Західної Русі.

Якби вони бігли в степ заради однієї здобичі, грабежу та розбійництва, то думи про козацтво не прикрашувала б народна творча фантазія всіма квітами поезії.

Історик Соловйов вважає: козак і холоп, козак і збіглий мужик — синоніми. Але це не так. За свідченням малоросійського народу, козак і герой, козак і лицар — ось синоніми. І ще: в малоросійських переказах козак не розбійник, а ідеал доблесті — це не звичайний чоловік, а богатир, який підняв на свої плечі величезну тяготу.

Соловйов вважає, що козаки — злодії, дармоїди, але цих образ заслужують ті солодколюби, що шинкували в бражництві, у взаємних бійках, що виводили із терпіння увесь український народ і примушували його братися за зброю.

Ні, козаки не "сіряків" шукали в степу, в них була інша, благородніша мета — боротьба за народність зі страшною силою, що послідовно наступала на увесь слав'янський світ. Це турки і татари. Отже, для козаків завжди боротьба з бусурманами була самим святим ділом, і билися вони з ними не на життя, а на смерть. (Згадаймо Т. Бульбу!).

С. М. Соловйов стверджує, що козаки втікали в степ, аби не працювати. А хіба війна — безперервна, сповнена тривоги, при страшних нестатках, при великій напрузі сил,

війна влітку й узимку, в спеку й холоднечу,— хіба це не подвиг? Хіба це не випробування? Хіба це не праця?

І тут Д. І. Яворницький, щоб показати, що з себе являла війна козаків з ворогами у відкритому степу, розповідав так:

— Йдучи до диких степів, козаки зрікались сімей, радощів людського життя, таборилися просто неба, в багnistих болотах або в землянках, схожих на конури, харчувались відваром рогів диких козлів, що валялися в степу, в кращому разі — запліснявілими сухарями, втішаючи себе тим, що через такий харч людині легше перепливати річку на своєму шляху. Ховаючись від ворогів, козаки не могли розпалювати вогнище, щоб зігрітися взимку; аби не ржали коні, зав'язували їм хустками рота, не наважувалися викреслити для люльки вогню; Влітку козак блукав у велетенських травах, якими в той час було покрито увесь степ: залягали у високих очеретах, де їх кусали комарі, мошка, гедзі, сліпні, котрі раніше водилися незліченою кількістю в очеретах; часто, ховаючись од ворогів, козак забирався до глибоких печер, де безліч кишили гадюки, де повзали смертоносні чорні павуки-мармуки; щоб уникнути смерті, козаки кидалися в річку і просиджували там по декілька годин у воді, дихаючи через очеретинку. Незалежно від цього, козаки часто зносили жорстоку гарячку і особливо зазнавали степової лихоманки, яка лютувала в степах переважно під час квітіння очерету. Не раз вони бачили на власні очі чуму, яка заходила з Азії до Південних степів.

І були роки, коли нещасні козаки, тиняючись по степу, по островах і по байраках, падали на землю сотнями, навіть тисячами, і вмирали далеко від батьківщини...

"І валялося тіло козацьке біле" у відкритому степу, обвівалося вітром, обмивалося дощем — звір його не чіпав, птиця не клувала, тому що воно було заражено ядом чуми; валялося доти, доки не перетворювалося в скелет і поки з очей скелету не виростав бур'ян, а поміж ребер не показувалася висока ковила.

Коли козак застигнутий в одиночку у високій траві чи в лісному чагарнику, він, щоб обманути чуття ворога, щоб збити його зі сліду, гавкав по-лисячому, вив вовком, кував Зозулею, кричав степовим пугом.

І все це життя, повне зречення, повне злиднів, було сприйнято козаками для того, щоб захистити свою землю, свою неньку Україну, щоб боронити Велику Русь і увесь християнський світ від страшних турків і злих татар, які безугавно вторгалися десятками і сотнями тисяч на Україну і завжди ознаменовували свої набіги пожежами, розбійництвом, грабіжництвом, угоном незчисленних українців і росіян у полон.

Тож хіба про достатки йшлося, коли козак тікав з міста у відкритий степ? Або взяти гайдаків, яких Соловйов теж називає п'яницями, ледарями, розбишаками, втікачами. І це ті гайдаки, і ті розбишаки, котрі, перемагаючи страшні злидні, величезною самопожертвою та мужністю врятували всю південно-російську народність від гноблення її різними ворогами і втримали величезну південноросійську територію. Але замість подяки цариця Катерина II через свого фаворита Г. Потьомкіна нещадно зруйнувала в 1775 році Запорозьку Січ, ввела на Україні кріпацтві забрала всю родючу

запорізьку землю і віддала князеві

Вяземському 250 тисяч десятин, князеві Прозоровському — 200 тисяч і Потьомкіну віддала 150 тисяч десятин з Новоросійського краю.

Слід сказати, що виникнення Запорозької Січі мало велике історичне значення. Для пригноблених мас українського селянства вона була могутнім оплотом у боротьбі проти феодално-кріпосницької експлуатації і польсько-шляхетського гніту, за возз'єднання України з Росією. В ній знаходили притулок і підтримку представники всіх верств українського народу. Запорозька Січ запалювала народні маси на битву з поневолювачами і підтримувала антифеодальні виступи. Одночасно аналогічний процес спостерігався в Росії...

Підкреслюючи видатну роль Запорозької Січі, К. Маркс писав, що коли "...заснувалося славне Запоріжжя і дух козацтва розлився по всій Україні, відбувався такий же вплив народу з Півночі на Дон" (Нарис К. Стенька Разин, "Молодая гвардия", 1926, № 1, с. 107).

Руйнуючи Січ за наказом цариці, генерал Текелія "подбав" і за ватажків Запорозької Січі. Їх схопили, закували в кайдани і відправили в далекі краї, щоб вже ніколи, до самої смерті, вони не зустрілися: кошового Петра Калнишевського зіслано на Соловки, де він 25 років сидів у ямі і помер на 112 році свого життя, військового суддю Павла Головатого під суворим конвоем зіслано в Тобольськ, писаря Глобу — в Туруханський край.

І вже закінчуючи, Д. І. Яворницький, згадуючи вільнолюбних запорожців, з гіркотою на серці показав:

— Мабуть, такий у нас, слов'ян, норов, що коли ми все чуже прославляємо, а все своє, гідне славної пам'яті, засуджуємо, зневажаємо. Що це? Зайва скромність чи малокультур'я?

Що ж залишилося від запорожців? І тут же Яворницький дає відповідь:

— На нашу думку, залишилася слава чесних героїв, які склали свої голови за віру, за народність, за свободу, за людські права.

А це не так вже й мало: свобода, вольність, людські права. Чи не найбільший це ідеал, про який мріяло прогресивне людство, мріяв великий Кобзар Т. Г. Шевченко.

ДЛЯ ЗАГАЛЬНОГО ДОБРА

ЗА ДВОМА ЗАМКАМИ

Це було десь 1913 року. їдучи на археологічні розкопки, Дмитро Іванович дорогою зустрів одного балакучого дідуса Він розповів йому, що знає селянина з Тритузного Остапа Лигуна, який зберігає коштовні запорозькі речі — пістоль і срібний пояс.

Історик витяг з кишені книжечку й щось записав туди.

Дідусь попередив, що в Лигуна ці речі нелегко здобути, бо він їх тримає під надійними замками.

Через кілька днів Яворницький з'явився в Тритузному. Та не одразу він кинувся розшукувати діда Лигуна, а спершу зайшов до місцевого попа й почав з ним раду радити, як найкраще підійти до діда Остапа.

Піп знав Яворницького, бо він і раніше бував у місцевих церквах і все, що стосувалося старовини, забирав до музею. Піп думав, що професор, маючи мандат від синоду, і цього разу почне нищпорити по церкві, вилучати з неї історичні речі. А коли почув, що мова йде про якогось діда Лигуна, про запорозькі речі,— в нього відразу ж відлягло від серця, і він охоче погодився піти разом з Дмитром Івановичем до побожного діда Остапа і вплинути на нього, щоб той поступився своїми скарбами.

Пішли. Піп був старенький, невеличкого зросту, сухорлявий, з рудувато-попелястою довгою борідкою, в золотих окулярах і з високою патерицею в правій руці. Яворницький мав поважний вигляд — в осінньому пальті, в капелюсі, окулярах, з маленькою дорожньою валізкою в руках.

— Здоровенькі були, бабусю! — чемно привітався до господині професор.

— Здрастуйте! Заходьте до хати.

На порозі піп перехрестився. Зайшли. Посідали біля столу. Бабуся зніяковіла: несподівана поява попа і якогось незнайомого чоловіка трохи лякала її.

— Де ж це ваш дід Остап? — спитав Яворницький.

— Та десь пішов отави накосити для корови.

— Скажіть, бабусю, чи правда, що у вас є запорозький пістоль та пояс? — спитав Дмитро Іванович.

— Не знаю, що вам і сказати: є і немає.

— А це як слід розуміти?

— Та так: біля скрині, де зберігаються пістоль та пояс, висять два замки. Від одного замка ключ у діда, а від другого в мене. Отож ніхто з нас поодинці не відкриє скрині. Такий порядок дід наш завів ще здавна.

— Он як! — підморгнув Яворницький.— Добрий порядок завів дід. А що ж це він, не довіряє вам, чи що?

— Та ні, він, бачите, хоче, щоб ми вдвох хазяйнували. Он і сало у нас у бодні лежить під двома замками. Так, каже, буде надійніше.

Через півгодини щось у сінях зашаруділо. До хати ввійшов дід Остап. Привітався. А коли побачив, що тут і піп, зняв шапку і підійшов до нього під благословення. Дід хоч і старий віком, та ще дебелий: видно, що з дужого роду.

— Ми до вас, діду Остапе, ось в якій справі,— почав Яворницький.— Чули ми, що ви зберігаєте запорозьке причандалля. Хотілося нам побачити, яке воно, що за речі. Може, покажете?

— Та чому ж, можна й показати. Це діло просте. Дід Остап пошукав у своїй глибокій кишені, витяг ключа, відімкнув один замок, а потім глянув на бабу. Та швидко зрозуміла діда, мовчки підійшла до скрині, відімкнула своїм ключем другий замок. Тоді дід обережно вийняв пістоль з кременним запалом та срібний пояс.

— Ось вони, подивіться.

Яворницький, як великий знавець української старовини, одним поглядом оцінив речі.

— От що, добрий чоловіче, я директор Катеринославського історичного музею

Яворницький. Хочу вас просити, голубчику, щоб оці речі ви подарували музею. Це буде дуже благородно з вашого боку! Чи згода?

Піп уже був підготовлений до розмови з дідом, сидів мовчки й вичікував слушного часу, коли буде зручніше вплинути божим словом на діда Остапа.

Видно було, що дід і баба вагаються, не хочуть розлучатися з коштовними речами предків-запорожців.

— Та воно, конешно, нічого,— сказав дід Остап,— тільки... От якби продати, тоді друге діло! Ви купіть, ми дешево віддамо.

— Скільки ж ви хочете за них?

— 50 карбованців!

— Та ви бога б побоялися! Що це ви? Де це видано,— казав Дмитро Іванович, пронизуючи діда гострим поглядом,— щоб за старовину отакі гроші цупити!

Тут озвався піп.

— Раб божий Остапе і раба божа Уляно! — сказав піп.— Не забувайте всемогутнього господа бога: він дав, він і візьме — в цьому його сила! Не будьте срібллюбцями: гроші від лукавого, тільки він спокушає вас на це. А даючого рука не зубожіє.

— Правильно батюшка каже,— не впускав нагоди Яворницький,— гроші — полова: сьогодні є, завтра їх нема. А от совість, честь людська — дорожча за все!

Дід і баба трохи вагалися, а потім тихенько пошептались і сказали:

— Ми порішили так: не треба нам ваших грошей. Раз це для музею, беріть пістоль і пояс безкоштовно. Нехай назавжди йде в музей. Може, й нас коли-небудь люди згадають.

— Спасибі вам, добрі люди,— сказав Яворницький, потиснувши руки старим і поцілувавши діда Остапа.— Ви зробили велике й добре діло. Тепер ваші імена навіки занесені в музейну книгу. Про вас будуть знати покоління, будуть віками згадувати добрим словом.

ШУКАЧІ СКАРБІВ

1915 року до музею дійшла чутка, що в Юр'ївському районі, недалеко від Катеринослава, селяни розкопують могили і шукають у них скарби. Не гаючись, Дмитро Іванович Яворницький спішно спорядився й виїхав на місце події. Ще здаля побачив він розриту могилу. Але туди одразу не пішов. Спочатку вивідав усі подробиці про розриту могилу в селян.

— Тут у нас дід Охрім з своїм сином та жінкою цілими ночами розкопує могили, шукає якогось золота,— розповідали селяни.— Ми йому кажемо: облиш, Охріме, кинь цю дурну затію.

— Ну й що ж він там викопав? — спитав їх Дмитро Іванович.

— Скарбів так і не знайшов, а все попадаються якісь череп'я, кісточки, старовинна іржава зброя тощо,— відповіли діди.

— А де ж він живе, той дід Охрім?

— Он, бачите, стара хата під соломою, друга від краю,— показали діди.

Професор попрямував до двору діда Охріма. У дворі — тиша, віконниці зачинені. "Значить, спить дід",— подумав археолог. Постукав у вікно — не чути. Тільки після другого, дужого стукоту відчинилися двері й на порозі з'явився невеличкий сивий дідок із заспаними очима, з розкуйовдженою чуприною на голові.

— Здрастуйте, діду Охріме!

— Здрастуйте! А звідки ви мене знаєте? — трохи злякано запитав старий.

— Як не знати! Чутка пройшла по всій губернії, що ви тут золотий скарб викопали. Чи правда?

— Ну, які ж тепер люди пішли: тільки взявся за лопату, тут уже й скарб викопав, начебто це картоплю копати!

— А що ж ви там викопали?

— Та он лежить череп'я, кісточки, бронзове вістрячко і всякі там залізячки, а скарбу так-таки й не викопав,— бідкався дід Охрім.

— У вас водички можна напитися? — спитав Дмитро Іванович.

— Та чого ж, можна! А хто ви будете, відкіля йдете і куди прямуєте? — поцікавився дідок.

— Та я сам з Катеринослава, приїхав сюди, щоб оглянути пам'ятки, та й могилами зацікавився,— відповів Яворницький.— А добра у вас водичка. Спасибі. Цікаво все-таки, покажіть, що ви викопали.

Дід Охрім розсортював накопані речі на дві купки: в одну з них він склав, як йому здавалося, малоцінні речі — кісточки, а в другу — коштовні речі: залізні стремена бронзові наконечники стріл, кинджал тощо.

— Чув я,— каже дід Охрім,— що отакі штуки, як я накопав, можна продати. Чи не купите?

— Дозвольте мені, добрий чоловіче, розглянути їх.

— Прошу, дивіться.

— А цікаво, скільки б ви, голубчику, хотіли взяти за оці маслочки та залізячки? — спитав археолог.

— Четвертну дасте?

— Та що це ви, добрий чоловіче, воли продаєте, чи що? Хіба ж таку ціну можна правити?

— Я ж скільки ночей не спав, усе копав, трудився, а вас ціна моя дивує!

— Ні, тут дива немає. Бачите, я директор музею професор Яворницький. Може, ви чули?

— Чути не чув, а в музеї був. Бачив там отакі штуки, як і в мене. А коли повернувся — і думаю; візьму лопату, попробую, може, що-небудь і я викопав. От і викопав, бачите?

— Копати, сизий голубе, так не можна. Це не по закону. Копують не так, кому як заманеться. Цим займаються археологи — люди, які вивчають пам'ятки минувшини. Ви ж копали без пуття, що, мовляв, знайду, те й візьму. Цього вам не слід було робити. А якщо ви хотіли золото викопати і розбагатіти, то, повірте мені,— не в могилах його

шукають. Викиньте з своєї голови ці нікчемні мрії. Скажіть мені, дідусю милий, ви письменний?

— Ні!

— От бачите, і розписатись не зможете?

— Не вмію.

— Так от: письменність є неоціненний скарб для людини. Оцей вам скарб треба шукати. І його не в могилі шукають, а в книзі.

— Та я розумію. Так злидні заїли, темнота наша... Не до грамоти!

Дмитро Іванович присів на призьбі, склав акта про розриту могилу і занотував туди всі речі, що їх викопав дід Охрім.

— Тут слід вам розписатись, дорогий друже,— звернувся Яворницький,— та жалко, що не вмієте. Як же бути?

— Та я хрестика ставлю: ото й уся моя грамота.

— Тоді ось тут ставте хрестика,— показав професор.— Так от що, жалко мені вашої марної праці. Всі оці речі, що ви викопали, я заберу до музею: у вас вони будуть без діла, а там ми їх виставимо для огляду.

— А як же мій труд? — спитав дід Охрім.

— Бачите, за цей труд держава не платить, бо ви по своїй несвідомості зруйнували пам'ятку старовини, зіпсували деякі речі. Я вам трохи дам грошень за це, та раджу більше не шукати в могилах золота.

Дмитро Іванович не мав грошей, щоб оплачувати таку роботу, не мав їх і на придбання експонатів. Однак він пожалів працю діда Охріма і, скільки міг, заплатив із своєї кишені.

— Ось візьміть десятку. Це від себе даю.

— Спасибі й за це.

— Ну, бувайте здоровенькі. Дякую, що приберегли, не розгубили викопані речі.

— Бувайте, щастя вам!

— Ось що,— згадав Дмитро Іванович.— Виберіть у неділю час і приїздіть до музею. Та не самі, а візьміть з собою побільше селян. Там, у музеї, я багато чого розповім вам: і про археологію, і про скарби, і про таке, що ви й не чули.

— Дякую! Постараємося приїхати.

З ЙОГО ПЕРЕПУСТКОЮ

У селі Вовнігах, що розкинулося на березі Дніпра нижче Дніпропетровська, Дмитро Іванович бував дуже частим гостем. Там чимало в нього було приятелів, до яких учений заходив відпочити, живе слово почути, якусь річ розшукати.

Уперше він заглянув туди 1904 року. Десь довідався вчений, що в діда Корнія Пиндича — старого рибалки — зберігаються дві коштовні речі: козацька шабля та пістоль з кремінним запалом. Зайшов Дмитро Іванович до хати, привітався, розпитав, як живуть. Його цікавило все — де, чим і як ловлять рибу, розпитував про вбрання на селі, про весілля, уважно прислухався до мови, цікавився звичаями, побутом. Сидів з господарями до пізнього вечора, а потім спитав:

— А чи знаєте, чого не я до вас прийшов?

— Скажете!

— Чув я, що у вас і досі зберігається старовинна зброя. Чи можна на неї глянути?

— Можна! — відповів дід Корній. — Зараз покажу цю зброю.

Пиндич дістав шаблю й пістоль, передав їх Дмитрові Івановичу. Було видно, що речі сподобалися гостеві. Він уважно оглядав їх, обережно торкався до них руками. Господарі дивилися на нього і чекали, що ж далі буде, чого хоче вчений? Нарешті він, усміхнувшись, ввічливо сказав дідові Корнієві:

— Дивлюсь я на цю шаблюку та на пістоль і думаю, як би вони прикрасили наш музей. Саме таких зразків зброї у нас і не вистачає. І хочу я вас, голубе сизокрилий, дуже просити: подаруйте ці речі музею. Повік вам буде честь і слава!

Дід Корній дуже любив цю зброю, часто показував своїм приятелям, гостям, пишався, що він зберіг таку старовину. Тугий був дід Корній на подарунки. А цього разу зрадив себе. На превеликий подив усієї сім'ї, відповів:

— Ну що ж, беріть! Нехай і мій внесок буде в народному музеї.

Дмитро Іванович щиро потиснув руки дідові Корнієві, дружині та їхньому синові Андрієві, а потім, виходячи з хати, сказав:

— Я напишу на всю вашу сім'ю і ваших найближчих родичів постійні перепустки: заходьте по них до музею безплатно.

З того часу Пиндичі стали частими відвідувачами музею.

...В іншого селянина того ж села Дмитро Іванович роздобув чумарку.

Приємно, що ці речі і досі зберігаються в музеї.

— Одного разу, — згадує Андрій Пиндич, — я знайшов на околиці міста Катеринослава старовинну монету. Зразу ж відніс її в музей. Дмитро Іванович спершу очистив, потім узяв лупу, розглянув і визнав, що це дуже рідкісна й цінна монета. Він виставив її у спеціальному відділі музею, а мені щиро подякував.

Яворницький дуже поважав тих людей, які допомагали йому розшукувати старовину, приносили свої знахідки до музею. І, навпаки, гнівався на тих, хто не розумів великої любові вченого до музейних скарбів, ставився до них байдуже.

З приводу одного невдахи Дмитро Іванович записав до "Хроніки подій у будинку Яворницького": "Прибув з Капулівки Васька Кривоший. Хлопець виявився просто погань. Скільки часу прожив на місці преславної Запорозької Січі, жодного черепка на ній, жодного цвяха, жодної люльки не знайшов, жодної пісні не записав, жодного хатнього малюнка не привіз. Повна нікчема!"

Часто Андрієві Пиндичу доводилося супроводжувати Дмитра Івановича, коли той їздив на археологічні розкопки, вивчати пороги, острови Дніпра.

— Інколи мене питають, — каже Андрій Пиндич, — а чи багато ми, копачі, заробляємо грошей? Декому, мабуть, здається неймовірним, коли я скажу, що ми робили зовсім безплатно, просто з власного бажання. Чому? А тому, що той, хто хоч раз побував з Дмитром Івановичем на березі Дніпра, хто хоч раз почув його мову, його цікаві оповідання, той не відстане від нього. Такий був і я, без грошей ходив на роботу.

Правда, за харчі вже він сам турбувався: голодними ми ніколи не були. Найчастіше він готував для нас юшку. А яка то була смачна юшка! Ви собі уявити не можете. Дмитро Іванович клав у казан на десять чоловік свіжу рибу, яку ми ловили в Дніпрі, додавав туди лаврового листу, перцю запашного, картоплі. Так ви знаєте, було, так їси, так їси, що й вуха не відірвеш од казана. Ото була юшка!

Якось на дозвіллі, звертаючись до археологів, Дмитро Іванович сказав:

— Хочете, я почастую вас козацькою картоплею? Знаєте, як її готують?

— Ні, не знаємо; приготуйте, будь ласка.

Дмитро Іванович попросив господаря, в якого квартирували археологи, щоб він приніс чавунчик і підігрів духовку. Потім узяв кілограмів два звичайної картоплі, висипав у чавунчик і облив її теплою водою. Далі взяв щіточку і старанно почистив нею кожну картоплину, помастив олією і посипав сіллю. Чавунчик з картоплею поставив у духовку, а через сорок хвилин козацька картопля вже була готова.

— А як же цю картоплю їсти — треба чистити чи просто не обчищеною?

— Ні, цю картоплю їдять необчищеною. Ось так! І Дмитро Іванович перший з'їв свою картоплину. За ним — археологи й копачі.

— Ну, як? — усміхаючись, спитав Яворницький.

— Дуже смачна. Виходить, що запорожці вміли готувати таку картоплю, від якої не можна відірватися.

— Так! Голота хитра на вигадки!

Після вечері — цікаві розповіді, пісні. Ніхто з нас ніколи не сумував, бо Дмитро Іванович завжди частував нас веселими дотепами. Ми й роти, бувало, роззявимо та слухаємо, не відриваючи від старого очей.

— Одразу за Ненаситецьким порогом, — казав він, — іде Вовнігівський поріг. У народі його звуть Внук-поріг, а Ненаситця — Дід-поріг. На погоду вони між собою часто перегукувалися. Один час чути було, як реве, шумить, гуде, струшує землю Дід-поріг; потім замовкне раптом, тяжко застогнавши. Тоді починає Внук-поріг: реве, шумить, гуде. І знову тиць — і обірвалось усе, аж застогнало.

Одного разу до копачів під'їхали на волах два чоловіки із сусіднього села. Привіталися з професором, а потім кажуть:

— Ми оце до вас, Дмитре Івановичу, в такій справі: завтра їдемо до Катеринослава. Якщо в вантаж чи якісь інші речі, зможемо безкоштовно доставити до музею.

— Є в мене до вас прохання, — сказав Дмитро Іванович, — завезіть до музею кам'яну бабу і п'ять ящиків з речами, що ми тут накопали біля Вовніг.

Де б не був Дмитро Іванович, селяни скрізь допомагали йому чи то копати могили, чи приставити здобуті експонати до музею. Це робилося дурно, з поваги до вченого і любові до музею. Андрієві Пиндичу доводилося бувати з Дмитром Івановичем на всіх порогах. Але найбільше він запам'ятав Ненаситецький поріг. Це найстрашніший і найцікавіший з усіх порогів. І дорослі, й учні великими валками сунули літньої пори на цей поріг, щоб побачити дивне явище природи, щоб помилуватись його дикою, а разом з тим і чарівною красою. Мета всіх подорожей — скеля Монастирка. Бо кожному

приємно було посидіти на камені, подивитися на піняві струмені води, що з ревом та грюкотом перебігають каменем. На тому камені видно дві ямки, які скидаються на миски. Про них розповідають усякі легенди. Кажуть, що тут стояла 1787 року під час подорожі Дніпром цариця Катерина. Вона сходила на цей камінь і пила чай. Ямки лишилися ніби від її ніг. За іншою легендою, обидві ті ямки були для запорожців замість мисок.

Коли Пиндич був з Дмитром Івановичем на цьому порозі, учений показав йому видовбані на скелі тарілку, виделку і поросю. Розповідають, що їх теж видовбали запорожці. Над зображенням був ніби й напис: "Пий та їж, добрий чоловіче".

До Ненаситця добиралися різними шляхами: водою і суходолом. Коли їхали суходолом, то зараз за міськими дачами дорогу перерізував тунель нової Мерефо-Херсонської залізниці. Далі доводилося проїжджати біля двох високих. могил-близнят; одна могила лежала ліворуч од шляху, друга — праворуч.

ЩОБ БУЛО ЧУТИ НА ВСЮ УКРАЇНУ

Влітку 1925 року на вулицях Катеринослава замайоріла велика кольорова афіша. В ній повідомлялося, що до міста приїхала перша київська капела кобзарів, яка виступить в оперному театрі з концертом. Далі в афіші повідомлялося, що перед початком концерту лекцію про кобзу та кобзарів прочитає професор Д. І. Яворницький.

Ім'я Дмитра Івановича викликало великий інтерес до концерту, і квитки розкуплено ще за кілька днів до концерту.

Коли оголосили, що слово для лекції має Дмитро Іванович, у залі вибухнули гучні оплески. Лектор говорив цілу годину.

Спершу він виклав історію кобзи, потім докладно розповів про славнозвісного кобзаря Михайла Кравченка, який створив думи "Про Сорочинські події 1905 року" та "Про чорну неділю в Сорочинцях".

У театрі стояла така тиша, що чути було, як муха пролетить. Кожен намагався не пропустити жодного слова лектора.

— Тут, у Катеринославі, проходив у 1905 році археологічний з'їзд,— сказав Дмитро Іванович.— Я розшукав ь зібрав на той з'їзд тільки дев'ять сліпих кобзарів. Ходили вони по базарах та ярмарках, співали всякі псалми, випрошуючи тим копійки на свій прожиток. Більше кобзарів не знайшлося, бо кобзарство, на жаль, завмирало. А колись, за Давніх часів, кобза була найулюбленішим і найрозповсюдженішим у запорозьких козаків музичним інструментом. Під її звуки запорожці любили співати й танцювати. Вони так танцювали, що земля гриміла, пилюка стовпом підіймалася.

Грай, грай! От закину зараз ноги аж за спину,

Щоб світ здивувався, який козак вдався!

Кобзарі, що грали в цій капелі, та присутній на концерті науковець М. А. Федченко особливо запам'ятали один цікавий фрагмент із лекції Дмитра Івановича.

— Я зібрався ранком іти в музей,— розповідав Яворницький.— Відчиняю двері, а вони не піддаються. Глядь, а там на східцях сидить якесь хлоп'я років п'ятнадцяти. Я й питаю його:

"Звідкіля ти, хлопче?"

"З Солоного".

"Так, а чого ж ти тут сидиш, кого чекаєш?"

"Я розшукую Яворницького! Чи не ви це будете?"

"Я. А що в тебе за діло до мене?"

"Я хочу навчитися грати на кобзі, а кобзи немає!"

"Добре діло задумав, хлопче. А як же тебе звати?"

"Микола Петренко".

Тоді Дмитро Іванович запросив Миколу до себе, нагодував його, дав грошей і вручив йому листа до свого приятеля Гната Мартиновича Хоткевича. Дмитро Іванович писав до свого друга:

"Чолом тобі, сизокрилий голубе!

Посилаю до тебе хлопця з села Солоного Миколу Петренка. Чує моє серце, що з нього вийде путящий кобзар. Отож, любий друже, прийми його по-батьківському, допоможи сердешному: зроби з нього такого кобзаря, що коли заграє, так щоб чути було на всю Україну.

Назавжди твій Д. Яворницький"

"Ось тобі, Миколо, десятка й лист. Сідай тепер на поїзд і гайда з цією цидулкою на Харківщину, до мого давнього приятеля Гната Хоткевича. Він допоможе тобі стати кобзарем і навчить грати".

Минуло два роки. Дмитро Іванович уже й забув про того хлопця. Аж чує одного разу — хтось дзвонить біля дверей. Вийшов Дмитро Іванович, придивляється — не впізнає. Перед ним стояв хвацький молодий красень з кобзою під рукою. Звернувшись до Дмитра Івановича, юнак спитав:

"Чи вже, професоре, не впізнаєте мене?"

"Щось не пригадую!"

"Ви ж мене з листом до Хоткевича посилали. От я маю тепер кобзу і вже дещо навчився грати на ній".

"Ти бач! А я й забув. Тоді ходім до мене... Ану, козаче, ушквар мені такої, щоб земля затряслася".

Микола Петренко щиро подякував Дмитрові Івановичу за допомогу стати добрим кобзарем. І заграв, розуміється. Та так заграв, що в господаря аж сльози на очах виступили — пізнав науку Хоткевича.

Коли закінчився концерт, Дмитро Іванович вийшов на сцену, обняв кожного з кобзарів, подякував їм за добру гру на кобзах, за їхні щирі пісні.

— От що, друзі мої, прошу вас усіх завтра до мене на обід!

Наступного дня Дмитро Іванович гостинно прийняв у себе кобзарів. Частував їх добрим обідом та домашніми наливками. Після обіду Дмитро Іванович звернувся до гостей:

— Ну, козаки, заграйте мені на своїх кобзах думи народні! А перш за все заспівайте мені, синки, запорозький марш!

Забриніли струни — і полилася бадьора пісня запорозького маршу:

Ой зібралися орли чайку рятувати, славу здобувати.

Ой чи то пан, чи пропав — двічі не вмирати,

Гей, нумо, хлопці, до зброї! На герць погуляти,
слави здобувати!

Ой чи то пан, чи пропав, вдруге не вмирати.

Гей, нумо, хлопці, до зброї!

Нам допоможе святий Юрій, ще й пречиста мати турка звоювати.

Ой чи то пан, чи пропав, вдруге не вмирати.

А Дмитро Іванович слухає та витирає хустинкою непрохані сльози.

— Бачите, синки, цього марша співали запорожці, коли виступали в похід.

Після маршу кобзарі на замовлення господаря виконали похідну пісню "Заспівали козаченьки". До душі прийшлась і ця пісня. Далі кобзар Г. І. Комаренко вдарив по струнах і почав заспівувати "Ой літа орел, літа сизий". Його підтримали інші кобзарі. Потім виконали "Думи мої, думи мої", за Шевченком. Заспівали про Морозенка, а далі пішли кобзарські думи: "Плач невольників" (М. П. Полотай) та "Про вдову" (Ф. М. Дорошко) .

— Спасибі вам, синки, що повеселили мою душу. Ви ніби цілий ківш сили влили в мене. Дуже й дуже дякую! Дмитро Іванович обняв усіх кобзарів і розцілував.

— Синки! От що хотів сказати вам: завтра понеділок. Усі приходьте в музей. Буду чекати вас о дев'ятій годині ранку.

— Добре, Дмитре Івановичу, прийдемо Дякуємо за вашу ласку, за запрошення.

В умовлений час усі кобзарі були вже біля музею. Прийшов і Дмитро Іванович. Він був радісний, у чудовому настрої. Взяв кобзарів і повів їх сам по музею. Зупиняючись перед кожним експонатом, давав пояснення — де й коли знайшов ту чи іншу річ.

Зайшли до відділу релігійних культів.

— Скажіть, професоре, що це за двері, чому вони тут? — спитали кобзарі.

Дмитро Іванович щось пригадав, усміхнувся в білі вуса, провів по них рукою і розповів ось що:

— Ці двері я добув 1913 року в жіночому монастирі, що біля станції Кільчені. Як бачите, з одного боку цих дверей намальовано апостола Петра, а з другого боку — просту людину, обдарованого майстра, що колись у запорозькому стилі будував Новомосковський монастир. Ці двері стояли з правого боку вітваря жіночого монастиря. Довго я благав ігуменю віддати двері музею, так вона, клята баба, і слухати не хотіла. "Це святий вітвар, як можна двері знімати? Не дозволю!" — репетувала ігуменя.

Та через кілька днів ці двері були вже тут, у музеї.

З великою майстерністю він розповів кобзарям про картину "Козак у бою", з коментарями прочитав листа запорожців до турецького султана, а потім розповів їм цікаву згадку про славнозвісного кобзаря М. С. Кравченка, який був частим гостем у Дмитра Івановича.

...1935 року Дмитрові Івановичу минуло 80 років. Дружина спекла традиційний пиріг, а ювіляр запросив до себе, щоб повеселити душу, місцевого кобзаря В. І. Носачевського. Цей кобзар добре володів ліричним тенором і спершу почастував Дмитра Івановича піснею "Думи мої, думи мої".

— А чи знаєте ви пісню "Зоре моя вечірняя"? — спитав Дмитро Іванович.

— Знаю! Проспівати?

— Будьте ласкаві, проспівайте цю пісню.

Дмитро Іванович — співуча людина з природи. Сам знав багато пісень на слова й на голос.

Після цих двох пісень кобзар виконав ще й про Байду, Кармелюка, Морозенка, Супруна і багато інших пісень та гуморесок.

Під час перепочинку кобзар Носачевський звернувся до Дмитра Івановича з проханням:

— Розкажіть мені, Дмитре Івановичу, хоч коротенько про історію кобзи та видатних кобзарів. Це мене дуже цікавить.

— Якщо ви маєте велику охоту послухати про це, то розкажу.

Цілу годину Дмитро Іванович розповідав йому, як виникла й розвивалася кобза, про кобзарів як творчу силу народу, про розвиток цього музичного мистецтва.

— А чи знали ви кобзаря Вересая? — спитав Носачевський.

— Остапа Микитовича Вересая знав, чув його пісні і розмовляв з ним. Мене з ним познайомив Микола Віталійович Лисенко. Сам Вересай дуже обдарована людина, добре грав і співав, але на вроду був негарний. А дружина в нього була велика красуня кріпачка Пріська. От одного разу я й спитав її: "Скажіть, як сталося, що ви, така красуня, вийшли за такого старого, незрячого й негарного Остапа?" — "Скажу! — відповідає вона. — Коли Остап сватався до мене, то я багато разів проганяла його. А він, було, прийде з кобзою, сяде біля хати та як заграє, як заспіває, ну, вірите, — душу розриває. Розтопив мою він душу... заволодів моїм серцем. От і пішла за нього заміж".

Дмитро Іванович розповів своєму гостеві, що свого часу багато українських співаків та кобзарів славились і в Росії, навіть при царському дворі. Він назвав прізвище кобзаря Григорія Любистка, який ще замолоду був узятий до царського двору, де грав на кобзі, співав народних пісень — утішав молоду царицю Єлизавету, а коли вона була вже дорослою, то з грамотою відпустила Любистка на рідну Полтавщину.

— Знаєте що, — вийшов Дмитро Іванович з-за столу, — ходімо зі мною в садочок. Треба ж вас пригостити свіженькими фруктами з мого саду.

Вийшли в сад. Дмитро Іванович нарвав груш, яблук, абрикосів і підніс гостеві.

— Ну, як на смак?

— Чудові! — похвалив кобзар Носачевський. — Спасибі вам, Дмитре Івановичу, за вашу гостинність, за добре й ласкаве слово.

ЗНАЙДЕНИЙ ТАЛАНТ, АБО ЩЕ ОДИН СКАРБ

Знайомство мандриківського тесляра Михайла Тимофійовича Овчаренка з професором Д. І. Яворницьким почалося Ще з перших років створення музею. Він і

його брат Василь були добрі теслі — робили чудові меблі й вітрини. Про це Довідався Дмитро Іванович. Одного разу професор Яворницький прийшов у Мандриківку, знайшов Михайла Тимофійовича й запросив його до музею на постійну роботу. Найбільше йому доводилося там робити вітрини на експонати. Ці вітрини своєю красою були неперевершені.

Майстерня, де виготовлялися вітрини, містилася в підвальному приміщенні музею. Тесляр М. Т. Овчаренко мав таку звичку: працює і співає. Якось його дзвінкий голос почув Дмитро Іванович. Він спустився в підвал, став за дверима і уважно слухав пісню тесляра. Потім відчинив двері й зайшов до майстерні.

— Ви, я чую, співаєте добре? — усміхаючись, сказав Дмитро Іванович.

— Та трошки співаю. Це, так би мовити, для душі. У нас весь рід співучий. Ось ми три брати — всі співаємо,— відповів Овчаренко.

— Он як! Це добре. Ану, прошу вас, Михайле Тимофійовичу, утніть мені якої-небудь.

— Яку б ви хотіли?

— Та ту, що ви найбільш любите.

— Я проспівую для вас улюблену пісню "Між горами вітер віє".

— Добре, послухаю. Співайте!

Дмитро Іванович присів на ослоні, а тесляр став біля свого верстата. І полилась чудова мелодія. Співав Михайло Тимофійович Овчаренко тенором, ледь примружуючи карі очі. Голос його силою й тембром був скоріше лірико-драматичний.

Вчений слухав його пісню і радів, що знайшов доброго майстра, а ще кращого співака.

— Добре ви співаєте. Ану, спробуймо вдвох проспівати,— запропонував професор.

— Добре! — згодився Михайло Тимофійович.— Тільки ж якої? Може, "Дивлюсь я на небо"?

— Хай буде "Дивлюсь я на небо".

Обидва вони підхопили знайому мелодію і дружно вивели її до кінця.

Дмитро Іванович став частіше зустрічатися з співучим теслею. Професор запрошував його додому і там слухав пісні, які тесля виконував під акомпанемент кобзи.

Дмитро Іванович ще більше полюбив Михайла Тимофійовича, коли довідався про його дружбу з відомими артистами — близькими друзями Яворницького І. С. Паторжинським та П. І. Цесевичем.

В 30-х роках артист Паторжинський керував у Дніпропетровську хором ім. Лисенка. До складу цього хору входили три брати Овчаренки — Михайло, Іван та Василь. А з Цесевичем вони часто виступали на концертах у місті та в приміських селах. У Василя Овчаренка ще й досі збереглося фото капели, на якому видно Паторжинського, багато мандриківчан, а серед них і братів Овчаренків.

— У нас тут,— сказав Василь Тимофійович Овчаренко,— вся Мандриківка співає. Так здавна повелося.

— Я ніколи не забуду,— згадує Ольга Михайлівна Овчаренко,— як мого батька хотів Дмитро Іванович вивести в люди. А це було так.

В музей, до професора Яворницького, прибув з Петербурга великий російський співак — артист Леонід Віталійович Собінов. Дмитро Іванович весь день водив гостя по музею, а під кінець сказав йому:

— Я вам, голубе, ще не все показав.

— А що ж тут є у вас цікавого, чого я не бачив?

— Тут у нас є скарб. Хочете його побачити?

— Аякже, з великою радістю. Мабуть, той скарб не простий — золотий? — цікавився Леонід Віталійович.

— Ні, не золотий, а, мабуть, дорожчий! — відповів Дмитро Іванович.

Тоді професор Яворницький покликав доглядачку музею бабусю Діброву і шепнув їй на вухо: "Швиденько покличете сюди Михайла Тимофійовича".

Хвилин через п'ять перед Дмитром Івановичем і гостем стояв тесляр в полотняному фартусі, зі стамескою в руці, готовий виконати будь-який ремонт вітрини.

— Оце той скарб, що я хотів показати вам. Знайомтесь,— відрекомендував Дмитро Іванович теслю.

Собінов подав руку й здивовано дивився то на Дмитра Івановича, то на теслю, не розуміючи, в чому річ, що за жарти. Він чекав, що перед ним відкриють скриню з старовинним скарбом, а тут стоїть проста робоча людина з чорними вусиками, охайно причесана на проділ, із стамескою в руці.

— Тут ось яка справа, Михайло Тимофійовичу,— почав Дмитро Іванович, звертаючись до теслі.— Перед вами чоловік великої культури, людина впливова. Це гість з самої столиці — з Петербурга. Він дуже любить пісні. Заспівайте йому що-небудь.

У той час музей уже скінчив свою роботу і двері для відвідувачів були зачинені. Михайло Тимофійович трошки зніяковів, завагався перед незнайомою людиною, потім згодився. Він заспівав свою другу улюблену пісню — "Повій, вітре, на Україну".

Гість стояв мов зачарований. Він уважно вслухався в усі відтінки пісні, яку виконував тесля. Його обличчя свідчило про те, що виконання пісні не тільки подобається, а що його вразив спів.

— Ну, це ви проспівали нам українську пісню, а, може, тепер для гостя щось з російських пісень зможете виконати? — попросив Дмитро Іванович.

— Спробую.

— А яку ж ви нам тепер заспіваете?

— Якщо шановному гостеві до вподоби, то я проспівую "Ночь сошла на землю, тихо все кругом".

— Просимо, Михаїле Тимофійовичу,— сказав поважний гість,— проспівайте, послухаємо охоче.

Михайло Тимофійович виконав і цю пісню.

— Ну як? — звернувся тоді Дмитро Іванович до гостя.

— Бачу, що ви не жартуєте зі мною: це таки скарб! — сказав гість.— А чому ж ви не вчитеся далі? — зацікавився столичний гість.

— Куди мені вчитися! Я скінчив тільки двокласну школу. А тепер — сокира, пилка, фуганок — от і вся моя наука! У розмову втрутився професор Яворницький.

— Я навмисне показав Михайла Тимофійовича, щоб ви, Леоніде Віталійовичу, почули голос цієї людини, визнали її обдарованість і допомогли їй якось улаштуватися в столичній театральній школі. От що мені дуже хотілося! — підкреслив Дмитро Іванович.— Ви ж гляньте: талант гине!

— Добре, я поклопочусь!

Ішов час. Михайло Тимофійович уже й забув про ту зустріч. А гість і Дмитро Іванович не забули, вони робили своє. Тижнів через три-чотири з Петербурга на ім'я Дмитра Івановича надіслано пакет, а в ньому — виклик обдарованому співакові до столиці.

— От що,— сказав Дмитро Іванович, звертаючись до теслі,— даю три дні строку, а потім збирайтеся в дорогу і гайда до Петербурга вчитися. А там, як вийдете в люди, будете співати у столичних театрах, то й мене, старого, згадаєте.

— Спасибі вам, Дмитре Івановичу, дуже дякую за ваші чутливі, батьківські турботи, за щиру допомогу,— відповів йому тесля.

Та радість була недовга. Повернувшись додому, Михайло Тимофійович розповів дружині про пакет з Петербурга і про наказ Яворницького негайно їхати до столиці. Дружина в сльози:

— Куди ти поїдеш? На кого нас покинеш? Ні, облиш,— благала вона,— не з нашими недостатками їхати до Петербурга, ми тут загинемо без тебе, як мухи в окропі.

Сльози дружини, біля якої було троє дітей, докази, благання зробили своє. Михайло Тимофійович Овчаренко пожурився, посумував, що так склалися обставини, і змушений був забути про свою подорож до столиці.

Дмитро Іванович дуже розгнівався на Михайла Тимофійовича і його дружину.

— Отак і гинуть народні таланти! — сумно сказав він, нарікаючи чи то на Овчаренка, чи то на ті обставини, що не дозволили теслі скористатися його допомогою — стати артистом за покликом душі.

НЕЗВИЧАЙНЕ ПОЛОТНО

Відвідувачі Дніпропетровського історичного музею ім. Яворницького часто затримуються біля загадкової картини, намальованої на дверях.

Історія цієї картини незвичайна.

Одного разу Репін прислав до Яворницького свого талановитого учня Миколу Івановича Струнникова. Дмитро Іванович цікаво й захоплююче розповів Струнникову про численні героїчні подвиги хоробрих запорожців. Оповідач так захопив художника, що в нього виникла думка — увічнити запорожця в бою. Одбираючи з колекції вченого потрібні експонати, художник, розговорившись, уподобав талановитого збирача народних скарбів. Бажаючи віддячити чимось Дмитрові Івановичу, Струнников спитав:

— Скажіть, Дмитре Івановичу, що б вам намалювати на спогад?

— От що, голубчику. Намалюйте мені страшного запорожця. Покажіть у ньому силу, мужність, відвагу, щоб люди вірили, що ворог не тільки козака, а й погляду його боявся.

Молодий художник швидко зрозумів задум історика і виконав свою роботу на масивних дверях тієї кімнати, в якій жив Д. І. Яворницький. Картину названо "Козак у бою". Обличчя козака на цій картині налите кров'ю, очі горять ненавистю до ворогів, він сам поранений, але не може простити ворогам спустошливих нападів на рідну землю, великого горя, завданого українському народові.

Коли вчений перебирався з Москви на постійне мешкання в Катеринослав, він захотів був узяти з собою і цю картину — двері. Але театральний колекціонер Бахрушин О. О.— господар будинку — не поступився своїм добром.

— Двері мої! — твердив він, гарячкуючи.

— А козак мій! — пояснював Яворницький. Ця суперечка тривала довго. Мирним способом її не вдалося розв'язати, і справу передано в судові органи. А там судді ухвалили так: оскільки на двері з картиною є два претенденти, то розпиляти їх на дві рівні частини, а потім кинути жеребки: кому що випаде, той тим і повинен задовольнитися.

Так і зробили. Яворницькому, на щастя, дісталася верхня частина дверей із зображенням козака, а колекціонерові Бахрушину — нижня.

1905 року картину "Козак у бою" Яворницький подарував музеєві.

Коли Дмитро Іванович водив по залах чоловіків, то, жартуючи, пояснював так:

— Мені дістався по жеребку козак, а Бахрушину — штани й те, що в штанях.

Кожного разу це пояснення кінчалось вибухом дружного сміху.

Відвідувачі меморіальної кімнати Д. І. Яворницького також часто затримувались біля двох портретів запорожців Шиянів.

Брати Шияни, Яків, та Іван, у 1783 році за свої кошти поставили в запорозькій церкві Нікополя новий коштовний іконостас, а пізніше своїми руками виготовили жертovníк і рукомийник. Трохи згодом, в 1790 році, вони купили й подарували церкві дзвін вагою 45 пудів і 18 фунтів. За все це нікопольчани віддячили їм благоговійним увічненням: портрети цих запорожців майже на весь зріст були виставлені не де-небудь, а в самій церкві — на іконостасі. Один з них стояв з правого, а другий з лівого боку іконостаса.

На портретах був такий напис: "Сей портрет снято с ктитора Якова Шияна и поставлен здесь при том месте, где труды его всему обществу на иконостасе видны. 1784 года генваря 9 дня". Такий самий напис зроблено і на другому портреті, але замість Якова названо ім'я Івана: "Сей портрет снято с ктитора Ивана Шияна..."

Брати Шияни намальовані в запорозькому одязі, з довгими чубами та вусами.

Якось у цю церкву наскочив місцевий архієрей, який , проїздив по своїй епархії. Наблизився він до іконостаса, щоб поцілувати ікони. Глядь, а там замість ликів святих — запорожці з чубами.

Архієрей скипів:

— Православні, кому ви молитесь?

— Богові, ваше преосвященство,— відповіли віруючі.

— Кому ви молитесь, ще раз запитую вас?

— Богові, ваше преосвященство.

— Не богові, а запорожцям! Що це, ідолопоклонство! Геть, заберіть їх звідциль!

Того ж дня портрети Шиянів зняли з іконостаса. Оригінали цих портретів, розповідав Д. І. Яворницький, забрав відомий археолог М. М. Мурзакевич для Одеського музею історії та старожитностей.

Д. І. Яворницький вжив заходів, щоб зробити на полотні копії з портретів запорожців Шиянів, і виставив їх для огляду в Катеринославському історичному музеї ім. Поля.

Якось вчений показав портрети Шиянів І. Ю. Рєпіну. Великий творець "Запорожців" зацікавився козаками Шиянами. Він зробив з них чудесні малюнки — ілюстрації для книги Яворницького "Запорожье в остатках старины и преданиях народа".

Зараз портрети Шиянів зберігаються у фондах Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького.

ВИПАДОК ПІД ГІЛЛЯСТИМ ДУБОМ

Дворянин І. Магденко часто хвалився, що він і його предки — козацького роду. В зв'язку з цим він відпускав довгі вуса, носив вишиту сорочку, жупан і червоні штани.

У святкові дні Магденко одягав козацьке вбрання і заходив до крайового музею, де пишався перед професором Яворницьким своїм родом та одягом.

Це дратувало Дмитра Івановича, тим більше що йому давно кортіло придбати до жупана ще й сукняні запорозькі штани і виставити їх у музеї. Та його прохання продати штани для музею Магденко категорично відхиляв.

Довелося діяти іншим способом.

Яворницький дізнався, що Магденко ласий до горілки: пив її не чарками, а келихами. Зустрівшись з ним, учений сказав:

— Знаєте, що я придумав?

— Скажете.

— Прогуляймося в неділю по Дніпру. Я розкажу вам історію міста, покажу красу берегів і островів дніпрових.

— Що ж, чудово, згоден!

— Тільки ж ви приходьте в запорозьких штанях. На козацькі місця треба і їхати в козацькому одязі.

— Добре, одягнусь у вишиту сорочку і запорозькі штани. Все, Дмитре Івановичу, буде як слід.

Запрошуючи панка на прогулянку, Дмитро Іванович виробив наперед хитрий план, в якому ковбаса та чарка мали відіграти першорядну роль.

Виїхали човном. Спустилися за Старі Кодаки.

— Ну, ось тут, біля Микольського, пора нам і відпочити,— запропонував Дмитро Іванович.

Зійшли з човна, сіли під гіллястим дубом. Яворницький одразу ж "атакував" пана історією. Розповідав йому про минуле краю, про козацькі походи, а потім вийняв з торби харч, горілку й розклав усе те на рушнику.

— Кажуть люди: немає нічого кращого, як ковбаса та чарка! Випиймо та перекусимо на лоні природи!

— Давайте! — охоче погодився Магденко, побачивши горілку.— Люблю отак, по-запорозькому.

— Запорожці любили випити, любили й погуляти, і про померлих не забували. Як умре козак, то в могилу клали кварту горілки, щоб і на тім світі не сумував, веселився. Он як! — усміхаючись, каже Дмитро Іванович.

— Ну, будьмо!

— Будьмо, пийте на здоров'ячко!

Випили по одній. Дмитро Іванович налив по другій. Удаючи з себе людину напідпитку, Яворницький заспівав свою улюблену пісню:

А Самара річка неглибока
І на перевозі неширока.
А луги з берегами
Не проходять з кораблями.
А колись було проходили
І бурлаченків проводили,
А тепер не проходять
І бурлаків не проводять,—
Все за вражими панамі.
Йому підспівував Магденко.

Щедро частуючи панка, Дмитро Іванович виливав непомітно свою пайку горілки через плече. Не минуло й півгодини, як Магденко вже добре сп'янів. Сонце припікало. Стало нестерпно жарко. Тягло до води.

— Ану, козаче, скидаймо одяг та в Дніпро! — вигукнув Дмитро Іванович.

Магденко скинув титани, сорочку, пірнув у Дніпро. Довго він борсався в прохолодній воді. Після купання хміль трохи пройшов. Магденко, не одягаючись, попросив ще випити. Дмитро Іванович охоче передав в його руки всю горілку.

Допився Магденко до того, що звалився через деякий час на пісок і захропів.

Цього тільки й ждав його "гід".

"Ну що ж,— подумав Дмитро Іванович,— пора й за діло!"

Не довго думаючи, Яворницький узяв козацькі штани пана Магденка і поклав їх у свою торбу, а збоку залишив інші штани. Потім, подумавши трохи, вирвав з блокнота аркуш паперу, щось написав на ньому і засунув цидулку в кишеню.

— Поїхали,— гукнув до лоцмана.— Поїхали до міста, а пізніше, годин через три, повернешся і забереш пана. Він дуже просив, щоб його не турбували: заснув козак...

До пізнього вечора лежав пан Магденко на узбережжі Дніпра без штанів. Прокинувся — лап, а штанів немає. Схопився за голову, та вже пізно. Дивиться: біля

нього лежать вузькі чорні штани. В них знайшов і цидулку.

"Шановний пане Магденко! — писав Яворницький.— Щиро дякую вам за те, що виконали свою давню обіцянку — подарували козацькі штани музею. Д. Я."

Другого дня широкі червоні запорозькі штани були вже в музеї. Передбачливий Яворницький надрукував у місцевій газеті подяку панові Магденку за те, що він "з власного бажання" приніс у музей і подарував запорозькі штани.

Проводячи екскурсію по музею, Дмитро Іванович частенько розповідав історію придбання цих штанів.

— Гляньте! — казав він.— В оці штани влізе ціла гарба кавунів!

А на дозвіллі не обходив і подробиць.

— Магденко образився на мене, хотів був у суд подати, та побоявся: адже всі тоді дізнаються, що пан залишився на березі без штанів. Та й з газети люди вже довідалися, що штани пан сам приніс до музею як дар. Отже, судові тут і робити нічого було.

Тепер у музеї був жупан, якого Дмитро Іванович раніше дістав у князя Урусова, і штани — повний комплект одягу запорозького козака.

В архіві музею багато зберігається афіш, з яких видно, що Яворницький часто виступав з лекціями на концертах кобзарів, перед селянами, робітниками та вчителями.

Одного разу я спитав його:

— Скажіть, Дмитре Івановичу, ви свої лекції про запорожців читаєте по писаному, чи як?

Замість відповіді Дмитро Іванович розповів про один конфлікт з губернатором В. В. Якуніним. У Катеринославі зібралися вчителі земських шкіл. Вони забажали, щоб професор Яворницький розповів їм про славних запорожців. Для такої лекції треба було мати дозвіл губернатора. Довелося Дмитрові Івановичу йти до губернатора.

— Дозвольте мені прочитати для вчителів лекцію про запорозьких козаків.

Губернатор насторожився:

— Покажіть ваші тези, про що будете розповідати.

— У мене їх немає. Я ніколи не виступав за тезами.

— А як же ви без них читаєте лекції?

Дмитро Іванович розгорнув свого портфеля, витяг звідти широченні запорозькі шаровари й потрусив ними перед самим губернаторським носом:

— Ось мої тези! З них я читаю публічну лекцію. Губернатор здивовано вилупив очі на незвичайні "тези". Він не знав, як йому поводитися,— дати дозвіл чи ні? Але Яворницький напосідав на своєму. Він доводив, що вже прочитав сотні лекцій з цими "тезами".

Повагавшись якусь хвилину, губернатор дав-таки згоду, але застеріг:

— Читайте, тільки глядіть, щоб у тих шароварах не було політики!

Але в своїх лекціях Яворницький завжди додавав щось таке, що губернаторові й поліції було не до смаку.

НАЩАДОК ЗАПОРОЖЦІВ

Ларивон Омелянович Подолинний, який жив неподалік від Д. І. Яворницького і весь час працював у музеї як слюсар, розповів, як йому довелося бути свідком теплої зустрічі професора Яворницького з відомим борцем Іваном Максимовичем Піддубним.

— Дивлюсь, до моєї хати наближається велика, кремезна людина — в капелюсі, з палицею в руках. Порівнявшись з моїм будинком, незнайомий спитав:

"Скажіть, будь ласка, де тут живе професор Яворницький?"

"Ходімо, покажу".

Я повів незнайомого до професора. Натиснув кнопку. Біля дверей появився Дмитро Іванович. Він, напевне, чекав уже гостя, бо весело вигукнув:

"А, козарлюга прибув! Моє шанування!" — Обидва дружньо обнялись і тричі поцілувалися. В обіймах велетня Піддубного Дмитро Іванович видавався наполовину меншим. Це була радісна, бажана зустріч ученого з борцем.

І. М. Піддубного Дмитро Іванович добре знав, бо слава борця-чемпіона неслась тоді по всьому світі. Адже недарма його вважали за непереможного борця в світі.

Знав Дмитро Іванович і те, що І. М. Піддубний — нащадок запорозьких козаків.

Історія розповідає, що один з Піддубних бився у війську Петра Першого з шведами, в роду Піддубних і тепер згадують цього предка. Коли Мазепа пристав до шведів і вісім тисяч запорозьких козаків на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком пішли на з'єднання з військом Карла XII, козак Піддубний не захотів порушувати дану свого часу присягу і перейшов до росіян.

Дмитро Іванович вбачав у Піддубному справжнього звитяжця, що був гордістю нашої Батьківщини.

Гостював Піддубний у Яворницького кілька днів. Щодня вони вдвох ішли в музей, де Дмитро Іванович водив гостя по залах і показував йому старовину. Особливо затримувався він на історії запорозьких козаків. Будучи в запорозькому відділі, Дмитро Іванович ніколи не пропускав листа запорожців до турецького султана.

— Це були такі силачі, як і ви, Іване Максимовичу.

— Та й ви, Дмитре Івановичу, не з слабких.

— Е, була колись сила, як мати на руках носила! Незабаром після візиту Піддубного до Яворницького в музеї з'явилася картина М. Струнникова, на якій був зображений І. М. Піддубний. Цей портрет і досі перебуває в музеї.

Пензель Струнникова вже не вперше змальовував запорожців. У будинку Д. І. Яворницького можна побачити його картини "Тарас Бульба з синами в поході", "Козак напідпитку", в музеї — "Козак в бою".

Струнников зобразив І. М. Піддубного на повний зріст. З приводу цього художник писав до Яворницького:

"Дорогий Дмитре Івановичу! Дуже радий, що портрет Вам сподобався. Я Вам послав копію з деякими змінами, а оригінал знаходиться у І. М. Піддубного. Написано його з натури й краще, ніж копія. На оригіналі він без чуба, вуса закручені, замість штанів — трико. Лише одні груди на Вашому портреті залишились без змін. Зріст на обох портретах натуральний. Шлю Вам щиросердний привіт. Ваш М. Струнников.

Херсон.

29 травня 1907 р."

ВЕСЕЛИЙ КУТОК НА ВИСТАВЦІ

Важко пригадати якісь культурні заходи, що були б у старому Катеринославі без участі Дмитра Івановича. Його, як громадського діяча, часто запрошували до різних комісій, на урочисті збори, читати лекції про історію міста тощо.

Не забули про нього і 1910 року, коли на місці нинішнього парку ім. Чкалова була організована велика Південноросійська промислово-сільськогосподарська виставка.

Переглядаючи звіт про виставку, ми натрапили на такі слова: "Щоб якнайповніше опрацювати проект садиби, була організована особлива комісія, до якої запрошено професора, Д. І. Яворницького".

— От що, любий Дмитре Івановичу,— звернувся до нього голова комісії,— нам на виставці треба показати заможного господаря. Як ви гадаєте, це можна зробити? — Я так гадаю, що на виставці слід показати типового господаря звичайного українського села.

Голова комісії поморщився, покрутив свого крутого вуса й сказав:

— Бачите, Дмитре Івановичу, на виставці поряд з хутором буде показано американського фермера. Отже, незручно якось бідненьку хатину під солом'яною стріхою ставити біля американця.

— А я вважаю, що це буде зручно й правдиво, бо хата простого селянина характерніша для нас, ніж будинок хуторянина. Після цієї суперечки голова комісії махнув рукою і сказав:

— Робіть, Дмитре Івановичу, так, щоб вийшло все гаразд.

— Добре.

І Яворницький заходився організовувати українську садибу на виставці.

Він запропонував взяти за зразок типове господарство. одного селянина з Мишуриноного Рога. На виставці відвели площу в 300 квадратних сажнів. На цій ділянці була відтворена садиба, до якої входили хата, комора, сінник, хлів для тварин і свинарня. Біля хати — город з картоплею, соняшники, баштан, помідори і капуста. Навколо хати красувався вишневий садочок і найбільш розповсюджені на Україні квіти: чорнобривці, рута-м'ята, любисток, королів цвіт, троянди. Тут, поблизу хати, стояли вулики з солом'яними дашками і криниця з характерним біля неї журавлем.

Усе це господарство огорожено тинем з перелазами. Всередині хата була обставлена відповідним скарбом, уквітчана зеленими гілочками та квітами. Під розмальовано чудовими квітами українського орнаменту, біля печі — дощатий піл, який правив за ліжку, над ним висіла дитяча колиска, поряд — ткацький верстат, за яким увесь час працював ткач. На стінах — квітчасті українські рушники, люстерко, на полицях — різний посуд і взагалі все, що була в селянському вжитку. У дворі лежав плуг та інший сільськогосподарський реманент.

Але цим Дмитро Іванович не обмежився. Український народ з природи веселий, жартівливий, любить гумор, пісні, музику. Щоб доповнити цю картину ще з побутового

боку, він запросив на виставку бандуриста М. Пасюгу. Співав Пасюга протяжно, журливо, під акомпанемент бандури. Час від часу біля нього з'являвся Дмитро Іванович і замовляв йому думи про запорозьких козаків, просив ушкварити веселого гопака тощо. Завжди біля бандуриста, що сидів під білою хатою, збиралося багато відвідувачів виставки, які з великою увагою слухали сердечні пісні й думи про народних героїв України.

На виставці було багато друзів і приятелів Яворницького, але найбільш він шанував свого давнього приятеля професора О. М. Терпигорева, що керував тут гірничим і соляним відділами.

Якось, прогулюючись з професором Терпигоревим, Дмитро Іванович узяв його під руку й повів до білої хати, де сидів бандурист Пасюга, оточений натовпом.

— Чуєте, Олександр Митрофановичу?

— Чую і люблю народну музику. А Пасюга все грав і грав. Слова його пісні, звук бандури глибоко западали в серце, брали за душу.

— От що значить народна музика! — сказав Дмитро Іванович, проводячи рукою по своїх сивих козацьких вусах. — Кобзар — це відголосок життя знедолених: з його вуст ви почуєте і страждання голоти, і хоробрість козачу, і сміх та жарти — все, чим живе людина.

Даремно боявся голова комісії по організації виставки, що українська садиба буде виглядати бідною порівняно з американською: вона була багатшою своїми духовними достатками. Про це свідчила постійна увага до неї відвідувачів.

Виставка вже наближалася до кінця. Професор запримітив, що в сільськогосподарському відділі поставлені пречудесні роги сірих волів. Історик почав клопотати, щоб ці експонати потрапили не в поміщицькі хорони, а до музею. Хоч керівники виставки неохоче йшли на це, але Дмитро Іванович не відступав і домогся свого. Незабаром чучела волячих голів з крутими рогами з'явилися в музеї. Вони стояли попереду чумацького воза.

Дмитро Іванович говорив: "Хай наші нащадки дивляться на сірих українських волів, щоб знали, якими волами чумаки їздили в Крим по рибу та сіль".

На цю виставку земська управа організувала екскурсію вчителів. Дмитро Іванович вміло скористався цією нагодою. Він зустрівся з вчителями і запросив їх до музею.

— Дорогі колеги, — звернувся вчений до них. — Ви живете серед трудівників села, ви щодня бачите з ними, чуєте цікаві пісні, легенди, казки, які народились і зберігаються в незамулених джерелах, — записуйте їх, збирайте Цікаві реліквії, охороняйте пам'ятки культури та історичні споруди, пишіть історію сіл. Кому ж, як не вам, і перо в руки! Беріться за це святе діло, вам нащадки скажуть спасибі.

В той же день багатьом ентузіастам Яворницький за своїм підписом видав посвідчення про те, що вони уповноважені по охороні пам'яток культури та кореспонденти музею.

Перед тим як розпрощатись, до професора підійшов учитель з Павлоградського повіту Аполлон Полиський.

— Ваші слова, Дмитре Івановичу, запали в моєму серці. Думаю одразу ж взятися за історію сіл.

І Полиський написав історію сіл Слав'янки, Підгороднього, Новопавлівки. Трохи згодом до Яворницького почали надходити листи з описами історичних пам'яток.

Усі пам'ятки минушини за допомогою таких кореспондентів Дмитро Іванович узяв на облік і забезпечив їх охорону по всій Катеринославщині.

БЮСТ ДЖОРДАНО БРУНО

Місцевий купець К. Левченко все своє життя збирав колекції і зберігав їх у своєму палаці. Найбільше поталанило йому зібрати порцелянового посуду рідкісного венеціанського виробу. Це були оригінальні позолочені та розмальовані вазы, сервізи тощо. Тут же були мармурові й бронзові статуєтки. В окремій кімнаті зберігалися десятки коштовних картин російських та закордонних митців.

В різноманітній колекції Левченка був і порцеляновий бюст Джордано Бруно — великого італійського мислителя, матеріаліста й атеїста, якого 1600 року римські інквізитори спалили на вогнищі за проповідь передового світогляду, за виступ проти релігії та папства.

Цей бюст зразу ж закримітив професор Яворницький, як тільки ступив у будинок колекціонера.

"Бути йому в музеї, а не тут, у хорамах купця", — подумав Дмитро Іванович.

— От що я вам скажу, шановний друже, — каже він згодом, сідаючи на канапу. — Прийде час, і ми розлучимося з світом. Смерть нікого не обійде — ні вас, ні мене. Кому все це залишиться? Ви — багатий, дітей немає... Для кого ви дбали? Хто згадає вас? Ніхто! Тепер уявіть собі інше: ваші речі опинились у музеї. Над ними буде написано — хто зібрав колекцію, хто віддав її в музей. Це ж вища атестація культури й гуманності людини! Це увічніть вас. О!.. — підняв пальця Яворницький.

— Для мене, шановний професоре, добре зрозуміло, що ви затіваєте. Та цьому не бути. З якої це речі моє надбайня, мої скарби повинні стати здобутком інших. Ні, це занадто...

Суперечка між ученим і колекціонером була гостра й тривала довго. Вони посварилися і довгий час не розмовляли.

Проте думка ще раз завітати в будинок Левченка не покидала Дмитра Івановича. Невдовзі така нагода випала. Зустрілися вони в театрі. Після закінчення вистави Левченко взяв Дмитра Івановича під руку і сказав:

— Чи ви й досі на мене гніваєтесь?

— Ні, я вже трохи одійшов, а гніватися на вас е за що...

— Досить, досить гніватися. Краще ходімо до мене, я покажу вам нові колекції.

Цього запрошення Дмитро Іванович давно чекав, і добре, що ініціативу виявив не він, а Левченко. Дмитро Іванович знав, що колекціонер Левченко дуже побожна людина, й він надумав подарувати йому невеличку й непоказну бронзову статуєтку "Розп'яття Христа", яка була в нього вдома. Левченко зрадів і вдячно прийняв цей дар.

— А чим же я віддячу вам, Дмитре Івановичу?

— Та це вже як ваша ласка. Чого не жаль!..

— Відверто кажучи, всього жаль: збирачеві колекцій жалко розлучатися з найнезначнішим експонатом. А все ж треба щось і вам підібрати. Може, ви самі щось уподобали?

— Ви вгадали.

— Цікаво, що ж ви собі намітили?

— Ну, ось хоч би бюст Бруно! Навіщо ви зберігаєте цього безбожника?..

— Та й то правда. Ну що ж, нехай буде на ваше: беріть!

— А на додачу до спасителя,— сказав Дмитро Іванович,— я подарую вам свій твір "За чужий гріх". Читали?

— Ні, не читав! Буду дуже вдячний.

Левченко цього разу легко піддався впливові Яворницького і назавжди розпрощався з бюстом Бруно.

Придбаний бюст Дмитро Іванович приніс просто в музей, записав його до книги і зразу ж виставив на видному місці — у найсвітлішому залі.

Проводячи екскурсію, Яворницький часто зупинявся біля бюста Бруно й докладно розповідав відвідувачам про життя й мужню смерть відомого мислителя. Та недовго втішався цим бюстом Дмитро Іванович. За якийсь час з ним скоїлася біда. Якимось ранком Дмитро Іванович проходив по музею, круто повернувся й ненароком зачепив бюст; той упав на кахляну підлогу і розбився на друзки. Дмитро Іванович увесь затремтів, зблід, а потім зайшов до свого кабінету, взяв капелюх й мовчки пішов додому. П'ять днів він не приходив до музею.

Щоб якось зараяти біду, розсіяти тугу в душі професора, співробітник музею Ю. П. Садовий зібрав груддя бюста і потай відніс до реставратора Корнія Павловича Шамраєвського. Той охоче взявся за діло. Не минуло й доби, як Бруно стояв на своєму місці. Тоді Садовий взяв з собою службові справи й пішов на квартиру Яворницького.

— Здрастуйте, Дмитре Івановичу!

— Здоровенькі були! Що там чути, що нового? Розкажіть...

Такими словами Дмитро Іванович завжди зустрічав службовців музею. Сам же в цей час сидів за столом і переписував слова до українського словника.

— Та все як було, так і є. А чому ви, Дмитре Івановичу, не приходите в музей? Занедужали, чи що?

— А хіба ви не знаєте чому? Я ж розбив бюст Бруно. Повірте, як мені тяжко на душі, не можу собі простити цю необережність. Ви ж знаєте, як я добував його, скільки я ходив за ним, і ось маєш, сам же його розбив...

— Ні, Дмитре Івановичу, Бруно цілий.

— Ви що, жартуєте зі мною?

— Ні, не жартую. Ось прийдіть подивіться: він стоїть на своєму місці.

Дмитро Іванович полегшено зітхнув, усміхнувся. Він зрозумів, що бюст відновлено. Тепер йому цікаво було глянути на нього.

— Ну гаразд, тоді зразу ж прийду.

Через годину Яворницький уже стояв біля бюста Бруно і милувався ним. На обличчі професора розпливалася приємна усмішка.

— Чудо, справжнє чудо! Хто це відновив?

— Корній Павлович,— сказав Садовий.

— Золоті руки! Ось що, Юхиме Платоновичу, візьміть оці сто карбованців і віддайте йому. Так і скажіть: це особисто від мене. І подякуйте щиросердо за те, що він порадував мене.

Так бюст Джордано Бруно "воскрес" і знову посів своє місце в історичному музеї.

...Почалася революція. Буржуї тремтіли: де ж сховати нагромаджене добро?

Левченко прибіг у музей до Яворницького;

— Дорогий Дмитре Івановичу, допоможіть...

— Що таке, що з вами?

— Та революція ж!

— То й що, як революція?

— Як що? Все ж загине, все пропаде. А моя колекція! — І гірко заридав, схопившись за голову. "Ага, дійшло!" — подумав Дмитро Іванович

— Так чого ж ви хочете від мене?

— Порадьте, куди мені сховати свою колекцію, як її врятувати?

— А це вже діло ваше. Колись я вам давав добру раду — віддати до музею, не послухали. А тепер нехай у вас поболить голова, а не в мене.

— Дмитре Івановичу, забудьмо наші суперечки. Зараз не до того. Допоможіть, благаю вас!

— Як, чим же я допоможу?

— Може, де в музеї знайдеться куточок, щоб хоч тимчасово скласти мою колекцію?

— Ви що, з глузду з'їхали? Музей — не сховище! Цього не можна робити. А проте, почекайте кілька днів.

Через три дні колекціонер Левченко прибіг до Дмитра Івановича прямо додому. Прийшов не з порожніми руками, а приніс особистий подарунок — порцелянову Венеру. Дмитро Іванович прийняв цей дар, подякував і того ж дня відніс статуетку в музей, щоб заінвентаризувати.

Професор добре знав, що Левченко ночами не спить. Днів через десять Левченко, змарнілий, з припухлими очима, неголений, знову з'явився в музеї. Він назирці ходив за Дмитром Івановичем і благав урятувати його колекцію. Яворницький добре розумів, що Левченкові немає куди подітися, колекція буде в музеї, але йому хотілося провчити цього гоноровитого та жадібного багатія. І він цього домігся. Сталося так, що Левченко на все був згодний.

"Отак вашого брата і треба вчити",— думав Дмитро Іванович, хитро посміхаючись.

— Ну от що,— сказав нарешті.— Я оце весь час думав, як урятувати вашу колекцію, і вирішив допомогти вам. Як тільки сяде сонце, все несіть сюди. Ми ваші колекції складемо в ящики і — в підвал. Туди ніхто не загляне.

Так і зробили.

У Левченка камінь з серця звалився. Та радість недовго тішила багатія. Якось Левченко завітав до музею, щоб пересвідчитися, чи все там на місці. Зайшов, глянув і очам своїм не повірив: уся його колекція акуратно була виставлена у вітринах музею. Біля кожної речі стояв номер з інвентарної книги.

— Як це розуміти? — спитав він у директора музею.

— А так розумійте, як ото бачите! — відповів Яворницький. — Ваша колекція конфіскована. Революція! Нехай тепер усі милуються тим, що довгі роки було приховано від людей, лишалося власністю одиниць... Вийшло, як бачите, на моє: вся колекція стала надбанням музею, а значить, і народу.

Не тільки Левченко тремтів за свою колекцію в перші роки Жовтневої революції. Захвилювалися мало не всі чиновники, дворяни, царські посіпаки. Не знали, що робити, де сховати своє багатство, рідкісні речі, нажиті чужою працею.

Багато катеринославських дворян і купців кинулися до професора Яворницького просити ради.

— Допоможіть, шановний Дмитре Івановичу, куди подітись, де приберегти наші скарби?

Дмитро Іванович радів, що для нього тепер випав багатий врожай.

— Несіть у музей. Тут усе буде ціле.

І попливли в підвали музею коштовні речі. Їх власники були певні: тут, у музеї, надійне місце для схованки речей.

Через деякий час на стінах музею з'явилися цінні художні картини, у вітринах — порцеляновий і фаянсовий посуд, рідкісні годинники, коштовні люстра тощо.

Все це багатство з наказу Дмитра Івановича було заінвентарізовано і стало власністю музею назавжди.

ДВІ ПОДОРОЖІ ДО ТАРОМСЬКОГО

Заслуги Дмитра Івановича в справі збирання й охорони пам'яток матеріальної культури Придніпров'я важко переоцінити. Всі могили, кам'яні баби, історичні будинки, запорозькі церкви він узяв на облік і старанно охороняв.

Коли він брав усе це на облік, то знав, де і що лежить, у кого зберігається таке, що йому місце в музеї.

На ювілейному засіданні Архівної комісії, що відбулося 21 квітня 1913 року, Дмитро Іванович виступав з лекцією про життя на Дніпровських порогах з тих часів, коли вперше з'явилися сліди людського життя, і до часів Запорожжя. Він розповів і про історію краю, і про зібрані рідкісні старовинні речі, і про ті речі, які слід залучити до музею, врятувати від загибелі.

У той же день Дмитро Іванович показав присутнім на цьому засіданні величезне двопудове запорозьке євангеліє, яке він добув у старій церкві поблизу Катеринослава.

До Дмитра Івановича дійшли чутки, що в церкві села Таромського є старовинне запорозьке євангеліє. Ця рідкісна і цінна річ схвилювала історика. Він кинув усі справи й поїхав до настоятеля цієї церкви. Хоч як він його благав, але настоятель виявився упертим і євангеліє не віддав.

Минув рік. Замість старого впертого настоятеля прибув туди другий. Це був простенький, довірливий, м'якіший настоятель, і Дмитро Іванович вирішив будь-що забрати євангеліє.

...Чудовий травневий ранок. Тиша. Тільки чути співи солов'їв, та десь на березі Дніпра, перелітаючи з дерева на дерево, кувала зозуля. Вулиця — порожня. Несподівано тишу села порушив ритмічний кінський тупіт. До будинку настоятеля, що стояв напроти церкви, підкотив гарний фаєтон, яким вправно керував парою відгодованих коней візник. З блискучого фаєтона вийшов якийсь чепурно вбраний, високий на зріст чоловік у капелюсі. Обличчя в цієї людини приємне, поголене, вуса трохи звисали.

Приїжджий сміливо пішов до будинку настоятеля. Постукавши в двері, зайшов у будинок. Тут його зустрів настоятель, який, побачивши такого поважного пана, зовсім розгубився й не знав, як поводитися. Але вихід з того становища знайшов сам приїжджий.

— Дозвольте, батюшко, відрекомендуватися.

— Прошу. Кого ж маю честь бачити?

— Професор Московського університету; доктор історичних наук Дмитро Іванович Яворницький.

Настоятель трохи злякався, бо в своєму житті він уперше побачив професора, та ще й доктора, і зовсім розгубився. Замість чіткої відповіді він щось промимрив невиразно:

— Дуже... дуже приємно, дуже радий, готовий до послуг!

Настоятель заметушився, не знав, де й посадити поважного гостя. Але Дмитро Іванович був добрий психолог. Він зрозумів, що саме зараз треба кувати залізо, і попросив настоятеля повести його до церкви.

Батюшка не знав, чому професор поспішає в церкву. Він подумав, що вчений дуже релігійна людина і хоче спершу помолитися богові, а потім розкаже, в яких справах прибув. Проте швидко взяв ключі й пішов з гостем до церкви.

Увійшовши, Дмитро Іванович попрямував у вівтар. Професор скрізь уважно розглядав, усе вихваляв і вже побачив те, що йому потрібне,— старовинне євангеліє. Воно лежало на престолі.

Дмитро Іванович бере в руки це євангеліє, розглядав і каже:

— Це дуже старовинне, до того ж запорозьке євангеліє. Я його заберу до музею!

Не питаючи дозволу, Дмитро Іванович мовчки загорнув євангеліє в хустку, що мав при собі, і вийшов з церкви. Настоятель розгублено дивився на гостя.

Дмитро Іванович прощається, тисне руку.

— Дуже вам дякую! Поїхали! — звернувся він до візника і, знявши капелюха, востаннє помахав довірливому і трохи переляканому панотцеві.

Настоятель у цей час мов отетерів, начеб води в рот набрав. І тільки згодом, коди фаєтон був уже далеко, він почухав собі потилицю і сказав:

— От халепа! Аж не віриться, наче хто уві сні приїхав і забрав євангеліє.

Днів через три про цей випадок дізнались парафіяни. Та було вже пізно. До музею

прибули уповноважені від громади, щоб забрати назад євангеліє. Дмитро Іванович прийняв їх дуже ввічливо, ласкаво і довів їм, що двопудовому євангелію місце в музеї.

КОЗАЦЬКИЙ ДЗВІН

Дмитра Івановича часто можна було бачити в церквах та монастирях. Приходив він туди, звісно, не богу молитися, а добувати рідкісні речі, бо добре знав, що по церквах багато є цінних експонатів церковної старовини, які лишалися ще не залученими до музею.

З цією метою послав він нас 1930 року у подорож з мандатами Наркомосвіти УРСР. Нам довелося побувати в Солонянському, Царичанському, Петриківському, Криничанському районах та Мишуриному Розі.

Перед виїздом Дмитро Іванович викликав працівників музею до кабінету й сказав:

— Ану, візьміть свої блокноти та запишіть, в яких церквах і що саме зберігається з старовинних речей музейного значення. Майте на увазі, ви там знайдете рідкісні експонати, виготовлені в селах Запорожжя кустарним способом.

— А що, як попи поцікавляться,— спитав хтось Дмитра Івановича,— звідки ми знаємо про церковні скарби?

— Кажіть, що знаєте, але не кажіть, що я вас вирядив, бо вони й так косо на мене дивляться, кажуть, що я розоряю їхні церкви. У вас мандати Наркомосвіти, отже, все, що я перелічу вам,— забирайте і везіть до музею. Особливо, кажу, зверніть увагу на церковні речі в Мишуриному Розі. Там, на дзвіниці, висить стародавній дзвін. Без цього дзвона не повертайтеся. Так собі й запам'ятайте!

У селах ми скуповували і приймали в дар для музею рідкісні килими, рушники з оригінальними орнаментами, речі, що відображають розвиток сільського господарства, бджільництва, бондарства та інших промислів.

Доїхали до Мишуринога Рога. Зайшли в сільраду, показали документи і зразу ж до церкви. На наше прохання титар подав опис церковного начиння. Бачимо: в опису немає козацького дзвона. Виходить, якесь шахрайство.

— А подайте нам другий опис,— попросили ми.

— Другого опису в нас немає,— відповів титар.

— А чому ж тут не видно козацького дзвона?

— Та чого ж він там буде, коли його у нас немає! Прийшов піп з попадею. Піп справляв хрестини і був напідпитку. Почував себе сміливо й розв'язне.

— Чого ви причепилися? Ніякого дзвона в нас немає! — присягався піп.

— Тоді почекайте, я сам огляну дзвіницю. Тільки-но я піднявся на східці, піп схопив мотузку, що звисала з найбільшого дзвона, і хотів було вдарити на сполох.

Та це йому не вдалося. Попадя схопила п'яного попа за рясу, благаючи схаменутися.

А тим часом я зліз на дзвіницю, знайшов козацький і дзвін, про який нам розповідав Яворницький, записав слова, що були відлиті на його поверхні. Потім склали акта.

— Ну, де козацький дзвін? — спитав нас Дмитро Іванович, як тільки ми зайшли в

музей.— Мабуть, чимало клопоту було з ним?

— Та було!

І ми розповіли сцену з п'яним попом у Мишуриному Розі.

Через тиждень піп сам привіз козацький дзвін до музею.

— Ну й хлопці ж у вас, Дмитре Івановичу,— скаржився він Яворницькому.— І як це вони довідалися про цей дзвін? Дмитро Іванович промовчав. Посміхнувся в свої білі вуса й задоволене підморгнув бровами, що звисали над розумними, хитруватими очима.

ППП-АРТИСТ ТА "ЧУДОТВОРНІ" ІКОНИ

Нам ніколи не доводилося бачити, щоб Дмитро Іванович хрестився, дотримувався релігійних свят. Проте одного разу стало відомо, що він ходив на зелені свята до церкви Олександра Невського, яка містилася тоді на Пушкінському проспекті.

— Скажіть, Дмитре Івановичу, ви до церкви ходите? — спитали його.

— Ні, як правило, не ходжу. Нічого там не бачу втішного для своєї душі. А от в тій церкві, що на Пушкінському проспекті, двічі був. Бо там за попа править службу артист К. Шарай — він має чудовий голос. А коли до мене приходить, то співає "Ой літав орел...". От я й слухаю його, не вдаючись у те, що він співає, головне — як співає. Але я бачу, що вас цікавить і друге: чи вірю я в бога? Ну, як вам сказати. Я ніколи не думав, що більшовики повалять стовп, який простояв тисячу літ непохитно, а все ж таки повалили.

Під "стовпом" Дмитро Іванович розумів релігію.

Подумавши, Дмитро Іванович сказав:

— Люди створили собі бога, а не бог людей. Ви гляньте на ікони, що в музеї, і легко в цьому переконаєтеся.

І справді, на іконі, привезеній з Покровської церкви, зображені царі — Петро та Іоанн з Софією. Царські особи з усіх боків оточені запорозькою старшиною з духівництвом. Запорожці з довгими вусами та чубами, голеними бородами, в червоних та синіх жупанах.

— Бачите,— казав Дмитро Іванович, посміхаючись,— і запорожці потрапили в святі. Он до чого діло дійшло!

Не менш цікаві з погляду антирелігійної пропаганди й ікони "святих" богородиць.

У Дніпропетровському державному історичному музеї чимало таких ікон.

Згадуючи про "чудотворні" ікони, Дмитро Іванович якось сказав:

— До революції на Україні було чимало "чудотворних" ікон, як-от Самарська ікона божої матері, Микола-чудотворець. Зараз вони в музеї. Лежать уже декілька літ і не обновлюються. А скільки мільйонів заробило на них духівництво!

Попи не злюбили Дмитра Івановича за те, що він сміливо й безцеремонне вилучав з церкви все, що мало історичну вартість. Часто-густо йому допомагали, в цьому прості люди.

Навесні 1933 року до музею зайшов сивенький дідусь Василь Іванович Соболев. Він попросив звести його з професором Яворницьким. Звели. Позналили. Виявилося, що той дідусь був нічним сторожем Преображенського кафедрального собору, що на

Жовтневому майдані. Він спостерігав, як міське духовництво ховало в підземеллі собору безліч коштовних церковних речей, зібраних з усієї Катеринославської єпархії. Там були дорогі євангелія, оздоблені сріблом, золотом, срібні хрести, чаші, дарохранильниці, ризи з самоцвітами тощо.

Дмитро. Іванович вислухав дідуся, а потім викликав представників державних органів, склав комісію, і всі пішли в собор. Там розкопали склеп і знайшли всі ці речі. Майже половину з них, що мали музейне значення, забрано до музею.

Дмитро Іванович щиро подякував дідусеві, ще й поклопотався за нього, щоб йому призначили пенсію.

Рідкісні речі музейного значення Д. І. Яворницький почав вилучати з церков ще в Петербурзі — за рік до того, як він став директором Катеринославського крайового музею. В архівах Дніпропетровського музею знайдено цікаву телеграму такого змісту:

"Петербург, 19 февр. 1904 года.

Екатеринославскому музею им. Поля. Д. И. Эварницкому. Прошу в семидневный срок вернуть Тологлушевской церкви взятые вами вещи под предлогом распоряжения святейшего синода. В противном случае буду вынужден обратиться к судебной власти в уголовном порядке.

Церковный староста Я. И. Яковлев"

Іноді сутички з церковниками мали далеко гостріший характер.

Якось (це було ще до Жовтневої революції) Дмитро Іванович довідався, що в одній церкві Новомосковського повіту зберігається рукописне євангеліє XVI сторіччя. Вчений узяв дозвіл з синоду й поїхав по євангеліє. Знайшов книгу і вже хотів був забрати її, коли чує, церковний дзвонар а наказу попа вдарив на сполох. Збіглися парафіяни, кинулися до Яворницького. Справа набрала серйозного характеру. Тільки чудом якимсь вдалося уникнути розправи фанатиків: професор сховався в церкві, а попові пригрозив, що скаржитиметься в синод, коли той не утихомирить свою паству. Це вплинуло. Піп звернувся до віруючих і втихомирив їх. А рукописне євангеліє Дмитро Іванович все-таки привіз до музею.

Була в музеї ще одна оригінальна ікона, яку Дмитро Іванович "відкопав" у Катеринославській єпархії. На цій іконі був намальований запорозький козак Євстафій Плакида. Тільки не з чоловічою головою, а з собачою. Про ікону склалася, як пояснював Дмитро Іванович, така легенда: козак Плакида був дуже вродливий, хвацький красень. Коли він Приходив до церкви, то жінки з нього очей не зводили, спокушали й до гріха доводили. Щоб позбавитися спокус, Плакида почав просити бога, щоб він начепив йому, замість чоловічої, собачу голову.

Бог, звісно, не вдовольнив його прохання, але ікона така з'явилася.

ЯК ЗНИКЛА СТАТУЯ

Як тільки Дмитро Іванович довідався, що в Петрограді з наказу В. І. Леніна охороняють усі пам'ятники культури, він одразу ж вжив заходів, щоб зберегти в Катеринославі Усе, що являє собою художню цінність.

У старому Катеринославі, напроти гірничого училища, до революції стояв

пам'ятник Катерині II — бронзова статуя вагою двісті пудів.

Вона була встановлена на високому постаменті, чудово виготовленому з фінляндського граніту, спеціально привезеного звідти до Катеринослава.

На цій статуї був латинський напис: "Ліпив Мейєр, відлив Маукіш, обробив Мельцер". Висота статуї 4,5 аршина. Імператриця зображена на весь зріст, у невеличкій короні, з поясом для меча, в довгій широкій тозі, що звисала з лівого плеча.

Як художнє творіння, статуя являла собою неабияку цінність.

У Катеринославі подавав дехто думку: "Чи не час-бо переплавити статую? Адже в ній більше трьох тонн бронзи!"

Чутки дійшли до Д. І. Яворницького і стурбували його. Будучи директором крайового музею і справжнім збирачем народних скарбів, він не міг допустити, щоб цей художній витвір загинув, пішов на переплавлення.

— Ця статуя,— казав він,— витвір умілих рук добрих майстрів. Та хіба можна її переплавляти? Адже вона може бути чудовою школою для наших студентів, майстрів художнього литва, для скульпторів, митців.

Бронзова статуя цариці має свою історію, яка пов'язана з одруженням і сімейним життям великого російського поета О. С. Пушкіна. Ось як освітлює цю історію дослідник В. Я. Рогов

...Катерина II подорожувала по Росії. Коли у грудні 1775 року вона була в Мединському повіті, Калузької губернії, то відвідала полотняну фабрику, що належала Гончарову — прадідові дружини О. С. Пушкіна, і там дала згоду спорудити свій монумент на території фабрики. В 1781 році П. А. Гончаров склав контракт з берлінським скульптором Мейєром. Виготовлену ним статую в 1791 році привезено до Петербурга, а звідти — на полотняну фабрику, власником якої в той час став дід дружини О. С. Пушкіна — Панас Миколайович Гончаров. Але статую установити не довелося, і вона лежала в одному з підвалів фабрики.

Під час сватання Пушкіна до Наталії Миколаївни виникла необхідність продати цю статую.

Виявилось, що дід Наталії Миколаївни Панас Гончаров, одержавши у спадщину полотняну фабрику поблизу Калуги й мільйонні кошти, нажиті жорстокою експлуатацією кріпаків, розтринькав майже все багатство.

Старий Гончаров робить Пушкіна прохачем у своїх майнових справах. У травні 1830 року поет звертається до шефа жандармів Бенкендорфа з проханням дозволити Гончарову продати статую Катерини II. Адресуючись до Бенкендорфа, Пушкін мав на увазі царя. Дозвіл одержано, але "мідну бабусю" ніхто не купував на мідь, а казна не зрозуміла натяків Пушкіна, щоб придбати пам'ятник цариці державним коштом.

"Що поробляє "заводська бабуся" — бронзова, розуміється?", "Що дідусь з його "мідною бабусею"? Чи обоє живі й здорові?" — жартував Пушкін у листах до майбутньої дружини.

А дідусь Гончаров не заспокоювався, в кожному листі нагадував майбутньому зятєві про свої доручення.

Життя в Петербурзі ставало для Пушкіна нестерпне: загострювалися відносини з урядом, реакційною пресою, "великим світом". Літературних заробітків не вистачало на утримання сім'ї, борги обплутували поета. Він хотів би назавжди або тимчасово залишити столицю, знайти на селі спокій.

8 червня 1832 року Пушкін змушений був удруге звернутися до Бенкендорфа... "Статуя виявилася чудовим твором мистецтва. Я порадився і пошкодував знищувати її заради кількох тисяч карбованців... Я хотів би одержати за неї 25 тисяч карбованців, що становить четверту частину того, що витрачено на неї". Комісія Академії мистецтв визнала статую твором мистецтва, хоч з деякими хибами. Ціна була помірною, але міністр двору князь М. Н. Волконський, від якого залежала ця купівля, не належав до друзів Пушкіна. Поетові дали зрозуміти, що він не може сподіватися на співчуття тих, кого свого часу торкалося його гостре серце.

"Мідна бабуся" переселилася в Петербург і знаходилася у дворі Алімова на Фурштадській вулиці, де 1832 року поселилися Пушкіни. Поет утретє звертається до уряду, цього разу від імені дружини. У лютому 1833 року в листі до того ж М. Н. Волконського Наталя Миколаївна нагадує про своє бажання продати статую. Але вороже ставилися вельможні царедворці до поета. Посилаючись на "нестатки", вони остаточно відмовились купити цю статую.

Подальша доля "мідної бабусі" така. Після продажу У 1836 році вона попала на ливарний завод Берда, де її випадково знайшов катеринославський поміщик Коростовцев, що служив тоді в Петербурзі. Він повідомив про свою знахідку новоросійського генерал-губернатора князя Воронцова допомогою якого статую Катерини придбали катеринославські дворяни за 9818 карбованців 95 копійок. Щоб перевезти статую з півночі на південь, знадобилось виготовити спеціального лафета, до якого впрягали три пари коней. За добу вони рухались 15 — 20 верст, і 24 вересня 1846 року на Соборному майдані (нині Жовтневий) встановлено пам'ятник цариці. Пізніше цю статую перенесли до будинку гірничого інституту.

У буремні роки громадянської війни музей для огляду було зачинено. Але його директор Д. І. Яворницький не міг всидіти дома. Він часто заходив до музею, замикався зсередини і довго просиджував над зібраними скарбами.

Одного разу до його слуху долетіли дружні вигуки. Яворницький глянув у вікно, що було навхрест перетнуте ґратами, й побачив, що біля статуї Катерини II зібрався натовп. Його зацікавило, що ж буде далі. Довго не довелося чекати: якісь зайти накинули на голову цариці петлю і з реготом та солоними слівцями звалили імператрицю з постаменту. Не обійшлося там і без глумління.

Не всидів Яворницький в музеї. Схопив ціпок та й туди.

— Що це ви, хлопці, затіваєте?

— Як що? Ось зачепимо височайшу повію зашию та в Дніпро.

— Ні, не в Дніпро. Якщо вона була така погана баба, то давайте її виставимо біля музею на позорище всім людям. Нехай усі дивляться й сміються з цієї вражої баби. Оце буде для неї найбільша кара.

І звалена статуя залишилась біля постаменту. Вона чекала свого господаря.

Десь навесні 1920 року катеринославці помітили, що статуя Катерини загадково зникла. В сквері біля гірничого інституту лишився тільки високий постамент.

— В чому річ? Де поділася статуя? — питали люди. Загадкове зникнення статуї турбувало їх. Та було тоді не до Катерини. Під час громадянської війни місто часто переходило з рук до рук: то білобандити в ньому господарюють, то махновці, то григор'євці, то петлюрівці. Тільки після того, як прийшли до міста червоні, став налагоджуватися порядок і почалося нормальне життя.

— А де ж усе-таки статуя Катерини? — турбувалися городяни. Та тільки одиниці знали, що зникнення пам'ятника — діло рук Дмитра Івановича Яворницького.

Закінчивши читати лекцію в інституті народної освіти, професор Яворницький відібрав гурт студентів істориків і сказав їм:

— Сьогодні о дванадцятій годині ночі всім зібратися біля музею!

Стрілка годинника показувала вже одинадцятую годину. Дмитро Іванович стояв біля музею і чекав своїх помічників.

Нарешті й вони прийшли.

— Ану, козаки, беріть оці мотузки, ломи, кругляки, дошки, що я приготував, та й гайда за мною!

Студенти взяли знаряддя.

— Все забрали? — спитав Дмитро Іванович.

— Усе! — дружно відгукнулися студенти.

— Пішли!

Йти від музею довелося небагато — метрів сто. Біля постаменту студенти побачили постать Катерини.

— От що, хлопці, підкладімо круглячки під оці дошки, а поверх них покладемо статую та гуртом відкотимо її туди куди я вкажу.

Дебелі руки студентів підклали ломи, і вмить статуя зрушила з місця. Дмитро Іванович уважно оглянув її і побачив: вказівного пальця вже не було. Певно, як статую звалювали з постаменту, палець зломився і зник.

— А тепер, хлопці, беріть оту найгрубішу мотузку, — командував Яворницький, — чіпляйте за шийку статую і за мною.

По команді Дмитра Івановича студенти дружно взялися за мотузки й потягли царицю на кругляках до нового, недобудованого приміщення музею. Там заздалегідь, обрано для неї місце.

— От і добре, відпочиньмо, — сказав Дмитро Іванович.

Згодом студенти взялися за лопати, викопали яму біля стіни музею і обережно опустили туди свій скарб. Пролежала вона там 2 роки.

Дмитро Іванович був спокійний і задоволений. Він зберіг статую.

Прийшов час виставити статую для огляду.

"Де ж її притулити? — думав Дмитро Іванович. — У музеї вона багато місця займе. Ні. треба підшукати інше місце".

Вирішили поставити статую Катерини II на подвір'ї музею, серед цілої армади кам'яних баб. Ось тут вона, на думку археолога, може стати об'єктом для порівняння еволюції мистецтва людини давніх часів з високим творінням людини пізнішої доби.

Отож "цариця" знову з'явилася на світ, тільки цього разу не в оточенні своїх фаворитів, а в оточенні кам'яних баб сивої давнини.

"А де ж усе-таки подівся вказівний палець Катерини II, як його знайти?" — ця думка весь час непокоїла збирача скарбів. Про це він часто казав у музеї, розпитував місцевих людей, не раз ходив на старе місце, до постаменту. Та Даремно — пальця не було.

Одного разу в музей зайшов якийсь громадянин і спитав Дмитра Івановича:

— Я тільки що розглядав статую Катерини. Де ж палець?

— Не знаю.

— А я знаю.

— Де? — схопився Дмитро Іванович.

— В однієї дами: вона ним горіхи лущить.

Через день палець уже лежав під склом у вітрині музею. Приніс його сюди Дмитро Іванович. Він довго клопотався, щоб знайти майстра і якось приварити його.

Знавці мистецтва дякували Дмитрові Івановичу за те, що зберіг пам'ятник.

Якось, жартуючи, Дмитро Іванович сказав:

— Цікаво, що зробив би з, нами Потьомкін, коли б побачив, як ми тягли царицю, накинувши петлю на шию.

Під час окупації України німецько-фашистськими загарбниками статуя Катерини знову зникла, але цього разу назавжди: її вивезли в Німеччину і, за певними даними, переплавили. У фашистів під час війни не вистачало кольорових металів, і вони переплавляли на зброю навіть високохудожнє литво. Але їм і це не допомогло.

ВТІКАЧІ У ВІТРИНІ

Майже чверть віку Іван Йосипович Попов працював у Дніпропетровському крайовому історичному музеї. Він виконував там усяку роботу: був муляром, вартовим, кочегаром.

До Жовтневої революції та в перші роки її вся сім'я Попова — дружина й три дочки — жила при музеї, в підвальному приміщенні. Вони й розповіли мені, як Дмитро Іванович Яворницький переховував у вітрині музею двох революціонерів.

— Наша мати,— розповідали сестри Марія та Ольга Попови,— нишком від нас і сторонніх людей готувала страву і щодня носила її нагору, в музей. Ми зацікавилися і одного разу спитали її:

"Мамо, кому ви щодня носите нагору обід?" "А навіщо вам це знати?" — невдоволено сказала мати.

"Та так, цікаво",

"Ви, дівчата, ще молоді; коли станете більші, тоді й більше знатимете",— ухильно відповіла мати.

Коли сестри стали дорослими, вони наважилися нагадати батькам про ті обіди.

Старі переглянулися між собою, всміхнулися.

— І не забули ж!

Іван Йосипович розповів їм тепер, кому готувалися ті обіди і чому їх таємно носили нагору.

Одного разу Дмитро Іванович закликав до себе в кабінет Івана Йосиповича, щільно причинив двері й сказав йому:

— От що, Іване, я хотів з вами тут, наодинці, поговорити. Справа дуже серйозна.

— Слухаю вас, Дмитре Івановичу.

— Я сховав у музеї двох утікачів. Обидва вони — більшовики. Їх розшукують білогвардійці: знайдуть — знищать Зрозуміло?

— Зрозуміло, професоре.

— Я одкрив вам велику таємницю. Бережіть її, Іване Йосиповичу, бо довідаються — нам те ж буде.

— Можете довіритися, Дмитре Івановичу, не підведу.

— Тоді ходімо.

Дмитро Іванович повів Попова в музей і показав велику вітрину під склом, яка стояла поблизу кабінету директора за каретою Катерини. У вітрині були вивішені розкішні українські килими, а за килимами ховалися втікачі.

— Думаю, що це найбільш надійне й безпечне місце,— сказав професор.— Як ви гадаєте?

— Та тут і гадати нічого, кращого місця не знайти. Дмитро Іванович витяг ключ з кишені, відімкнув вітрину.

— Ану, хлопці, виходьте звідси, годі вам нудитися! Вітрина тихенько відчинилася, і з неї вийшли два молодики.

— Знайомтесь, хлопці,— відрекомендував їм Яворницький,— це вартовий музею Іван Йосипович Попов. Можете йому вірити, як мені. З цього дня він або його дружина Уляна Карпівна будуть приносити вам їсти. А там, як стихне "завірюха", я вас виведу надвір, та й підете своєю дорогою.

Хлопці повеселішали. Позналилися з вартовим.

Попови щодня носили їм снідати, а потім, годині о п'ятій, коли відвідувачі залишали музей, несли обід.

Удень ці люди сиділи у вітрині, а вночі ходили з Поповим по музею, розминали ноги.

Днів через десять у місті заграв військовий оркестр. Іван Йосипович кинувся на вулицю і швидко повернувся назад.

— Чуєш, як грають марш? — весело сказав дружині.

— Чую! А чиї ж то грають?

— Як чиї? Наші, червоні, прийшли в місто. Тепер час і хлопців на волю випускати.

Згодом у музей прийшов і Дмитро Іванович. Він звелів Попову відчинити вітрину й випустити з неї тих, що переховувалися.

— Шкода, що ми не запам'ятали прізвищ цих товаришів,— сказали сестри

Попови.— Можливо, вони живі й, прочитавши ці рядки, відгукнуться.

А нещодавно Г. Ф. Ватченко повідомила, як Д. І. Яворницький рятував у музеї двох більшовичок — Федору Дорофіївну Лукашенко-Шведову та Оксану Чернову. Це було влітку 1917 року.

— Якось у жовтні з Оксаною Черновою,— згадувала Шведова-Лукашенко,— ми одержали листівки, для розповсюдження їх серед солдатів. У нагірній частині міста за нами ув'язався шпик. Дійшли до гірничого . інституту. Що робити далі? Щоб якось збити з сліду шпика, ми швиденько зайшли у краєзнавчий музей прямо до директора Яворницького, який на запитання шпика: "Що то за дівчиська?" — не вагаючись, відповів: "Це працівники музею".

Пізніше в музеї переховувалася й нелегальна література, листівки, призначені для солдатів, що жили в Феодосіївських казармах.

Своїми діями стариш професор Яворницький ризикував, але не боявся поліції" та її агентів. Цим самим в якійсь мірі допомагав тим, хто йшов проти монархії.

Є переконливі свідчення, що Д. І. Яворницький допомагав і іншим політичним діячам. Дослідниця Марія Шубравська за допомогою) М. Є. Гончарова виявила в Донецькому обласному партархіві цікаві факти про зв'язки Д. І. Яворницького з робітником легендарної "Брянки" — революціонером Григорієм Федоровичем Ткаченком-Петренком, який в 1905 році очолював у Катеринославі страйк робітників. За те, що він зберігав нелегальну соціал-демократичну літературу, сидів у тюрмі, а потім перебував під особливим наглядом поліції. Щоб зникнути з недремних очей жандармів, він, очевидно, за допомогою і порадою Яворницького, почав поблизу Дніпра провадити археологічні розкопки. Все те, що йому щастило знайти в могилах, він приносив до музею і передавав вченому-археологу Яворницькому. Не раз металург-революціонер у кабінеті Яворницького розмовляв з ним про гірку долю трударів, консультувався з ним про археологічні методи дослідження і, як сам про це згадує, "от него многое почерпнул". У своїй передсмертній записці і з катеринославської тюрми в січні 1909 року Г. Ф. Ткаченко-Петренко просить, щоб всі археологічні знахідки віддали Яворницькому в музей ім. Поля.

ДОЛЯ "КОБЗАРЯ" З АВТОГРАФОМ ШЕВЧЕНКА

Перед Великою Вітчизняною війною в Дніпропетровському крайовому історичному музеї було приділено для експонатів, пов'язаних: з іменем Тараса Шевченка, спеціальну вітрину. Серед експонатів був і рідкісний "Кобзар"

Т. Г. Шевченка в темно-коричневій палітурці, видання 1860 року.

Для Яворницького ця знахідка була чи не найбільшим скарбом, бо на першій сторінці "Кобзаря" — власноручний напис поета: "Марії Степанівні Козачковській з чоловіком та дітками".

Наприкінці книжки вклеєно листи Т. Г. Шевченка, які посилав він з Орської фортеці до свого близького друга Андрія Осиповича Козачковського .

Як попав цей "Кобзар" до музею? Тут цілий калейдоскоп пригод. Ось що розповідав про це Дмитро Іванович Яворницький:

— У базарні дні я любив ходити на ринок. Там я бачив приїжджих селян, прислухався до їхньої мови, заглядав до крамниць знайомих букіністів, придивлявся, чи не трапиться де часом якась історична книжка чи музейна річ. Мені щастило. Одного разу я натрапив на цінний архів часів Катерини II, який стосувався історії місцевого краю. Це було 1927 року. Повертаючись додому, я зайшов до приватної крамниці купити пару оселедців. Крамар зважив оселедці, вирвав з якоїсь грубої папки аркуш зеленуватого паперу й загорнув у нього мою покупку. Мені впав у очі колір паперу й письмо на ньому. Проглядаючи написане, я одразу ж збагнув, що це важливі архівні документи. Тоді я витяг з кишені два карбованці й купив у продавця весь архів, який складався з двох грубих папок.

Пізніше цей матеріал професор Д. Яворницький опублікував окремою книжкою під назвою: "До історії степової України".

Отак само він натрапив і на "Кобзаря" з автографом Тараса Шевченка. Зайшов на той же базар, тільки не до торговця оселедцями, а до книгаря, що торгував старими книжками.

— Ну, що у вас новенького? — як завжди весело спитав Яворницький.

Книгар мовчки підвівся з стільця, дістав з верхньої полиці книжку й подав директорві музею.

— Подивіться, Дмитре Івановичу, на цю стару книжку, може, вона вас зацікавить.

— Давайте, подивлюся.

Глянувши на книжку, Яворницький мало не скрикнув: до його рук попав справжній скарб. Мало того, що "Кобзар" мав дарчий напис самого Тараса Шевченка, — в ньому були підклеєні листи поета з Орської фортеці.

— Скільки ж вам дати за це?

— Двадцять копійок!

Д. І. Яворницький витяг з кишені двадцять копійок, вручив їх книгареві й, потиснувши на прощання руку, пішов, не оглядаючись, додому. Власне, не пішов, а полетів, бо така цінна знахідка навіть йому не часто потрапляла до рук.

Розглядаючи дома "Кобзаря" та листя Тараса Шевченка до лікаря А. О. Козачковського, вчений, зрозуміло, цікавився, як це "Кобзар", що був, безперечно, власністю переяславського лікаря Козачковського, попав на катеринославський базар.

Але вченому не поталанило тоді встановити це. Тоді я звернувся листом до внука А. О. Козачковського Андрія Йосиповича Козачковського, який учителював у Переяславі, й попросив його сказати з цього приводу своє слово.

Ось що відповів мені А. Й. Козачковський:

"Мій дядько, Іван Андрійович Козачковський, полковник старої армії, після війни 1914 — 1918 рр. жив деякий;

час у Переяславі, а у вересні 1919 року виїхав додому — в Севастополь. В дорогу взяв з собою подарований колись дідові "Кобзар". Дядько добрався пароплавом до Катеринослава, потім пересів на поїзд. На станції Синельникове на цей поїзд наскочила банда махновців і пограбувала його "Кобзар" лежав у невеличкій дорожній

скриньці.

Звісно, махновці найменше цікавилися книжками, і, мабуть, цей "Кобзар" пішов по руках.

Дядько мій, у чому стояв, добрався до Севастополя і незабаром там помер. Наскільки я пригадую, книжка була в червоній палітурці. В кінці книжки вплетено два листи (на цигарковому папері), які писав Тарас Шевченко моєму дідові із Орської фортеці. Ці листи опубліковано...

З пошаною А. Козачковський

Який шлях пройшов "Кобзар" Тараса Шевченка, поки потрапив до Катеринослава,— важко сказати. Згаданий вище книгар купив його за безцінь в замурзаного хлопчиська, який бігав по базару й вигукував: "Кому "Кобзаря", дешево віддам!"

Дмитро Іванович довго зберігав заповітну книжку в себе дома, а потім приніс її в музей і поклав у вітрину.

З особливою любов'ю збирав професор Яворницький усе, що стосувалося життя й творчості поета. Поряд з "Кобзарем" у вітрині лежали також інші документи.

Найцінніші з них були — автобіографія Кобзаря, яку написав Т. Г. Шевченко 1860 року російською мовою, а біля неї — лист з Борзни від П. О. Куліша, доданий до цієї автобіографії і надісланий до катеринославського приятеля П. І. Зуйченка . Були там і оригінали документів про заслання Тараса Шевченка та лист поета до свого побратима — артиста М. С. Щепкіна.

1909 року видано книжку Д. І. Яворницького під назвою "Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка", в якій автор зазначив, що виторг від продажу цієї книжки піде на спорудження пам'ятника великому Кобзареві.

Мандруючи по Україні й далеких закутках Росії, Дмитро Іванович ніколи не забував про Т. Г. Шевченка і розшукував у старих людей та букіністів матеріали, пов'язані з життям геніального співця.

Неоціненну знахідку — документи-оригінали про заслання Т. Г. Шевченка в далекий Закаспійський край — Д. І. Яворницький дістав 1905 року в завзятого антиквара Ф. С. Романовича, що працював тоді в Ростові-на-Дону, й заплатив за них 150 карбованців.

Ці документи, як розповідав Яворницький, Ф. С. Романович придбав у свого товариша — офіцера, який їздив у Новопетровске приймати справи після закриття цієї фортеці .

Заслуговує на увагу також історія уривка справи про переведення Т. Г. Шевченка з одного заслання до віддаленішого й гіршого.

1883 року в м. Оренбурзі викладач Оренбурзького інституту благородних дівиць, а пізніше директор першого реального училища в Катеринославі Микола Павлович Вавилов якось зайшов в одну крамничку купити собі тютюну. Хлопчик, даючи йому тютюн, загорнув його в піваркуш паперу, писаного з обох боків моторною писарською рукою . Вдома М. П. Вавилов, розглядаючи цей аркуш, натрапив на рядки, що

стосуються слідства "рядового Тараса Шевченка", про сувору заборону писати й малювати, а також переведення його у віддалені райони Оренбурзького краю.

Прочитавши цього папірця, М. Вавилов затремтів од хвилювання. Він одразу ж кинувся до тієї крамнички, де годину тому купував тютюн, щоб докладно розпитати, як цей папірець попав до господаря крамниці та чи не збереглося в нього ще якихось документів.

На жаль, крамар нічим не порадував. Розводячи руками, Д він сказав: "Ці папери ми купили у фортеці на пуди для обгортання товару; багато з них розійшлося, а ця, в яку хлопчина загорнув вам тютюн, була остання".

Чверть віку цей історичний уривок лежав у М. П. Вавилова. Після його смерті Д. І. Яворницький довідався, що цей документ не пропав і зберігається в дружини небіжчика.

У січні 1908 року Дмитро Іванович пішов на квартиру Вавилової.

— Шановна Катерино Федорівно, ви зробите велике діло, коли отой папірець про Шевченка віддасте до музею. Ваше ім'я повік не забудуть.

Додому Дмитро Іванович повертався з новим дорогим скарбом. Згодом і цей уривок він поклав назавжди у Шевченкову вітрину.

У фондах та експозиціях Дніпропетровського музею зберігається також 12 портретів поета, намальованих на полотні олією. Деякі з них були виготовлені до революції, а частина — в радянський період. Автори більшості оригінальних портретів Шевченка — невідомі.

Привертає увагу картина "Т. Г. Шевченко", яку випалив на дереві один із народних умільців. Гадають, що ця робота належить петриківським майстрам і ще за життя Дмитра Івановича була подарована йому, а він од себе потім подарував музеєві.

Зберігається в музеї також бюст Тараса Шевченка заслуженого діяча мистецтв республіки А. Й. Страхова і оригінальний бюст невідомого автора.

Коли Тарас Шевченко мандрував по річці Орелі, що недалеко від Верхньодніпровська впадає в Дніпро, він зробив там кілька малюнків. На двох із них змальовано узбережжя річки, на третьому малюнку зображено дві кам'яні баби з світильниками. Ці кам'яні баби довго стояли в гирлі річки Орелі, а потім, за клопотанням Яворницького, їх перевезли в історичний музей.

Дмитро Іванович часто організовував концерти кобзарів, виступав в учбових закладах з лекціями про життя й творчість поета.

Дослідники знайшли матеріали, які свідчать про невтомну діяльність Д. І. Яворницького під час Шевченківського ювілею — сторіччя з дня народження поета. Так, до міської управи за участю історика надійшла заява від громадян міста, щоб дозволили розпочати організаційні роботи шевченківського ювілейного комітету. Під нею стояло 800 підписів. Знайдено й прохання Д. І. Яворницького до міської думи про асигнування 500 карбованців для видання альбому пам'яті Шевченка з документів і матеріалів, які мав вчений в своєму архіві. Однак прохання вченого було

відхилено.

В ювілейній статті, присвяченій Кобзареві, Яворницький писав:

"Шевченко буде жити, поки світитиме сонце, поки сяятимуть зорі, поки стоятиме світ увесь, поки житиме люд на землі, а ім'я його було, є й буде святе для всіх тих, у кого в жива душа й живе серце в грудях" .

Д. І. Яворницький ще здавна був невтомний пропагандист Шевченка. 1886 року в Петербурзі з його ініціативи вийшла в світ поема Шевченка "Гайдамаки" її пречудесно ілюстрував побратим історика О. І. Сластіон зворушливу передмову до неї написав Яворницький.

В особистому архіві Дмитра Івановича Яворницького зберігався довгий час ескіз пам'ятника Шевченкові. Історія цього ескіза така.

Ще на початку ХХ сторіччя Яворницький, за порадою членів комісії по спорудженню пам'ятника поетові, звернувся до І. Ю. Репіна з проханням зробити ескіз пам'ятника. Але до революції цей благородний задум не міг здійснитися, Однак Яворницького не покидала думка про спорудження пам'ятника Шевченкові, і він звертається з цим проханням до Репіна знову, вже в радянський час. Це було в останні роки життя художника. Репін гаряче сприйняв цю пропозицію і вже почав працювати над збиранням матеріалів та виготовленням ескізів.

1928 року Дмитро Іванович одержав від Репіна листа й невеличкий малюнок, на якому зображено Кобзаря в солдатській безкозирці; він замріяно схилювся біля перекинутої тачки,— певно, щось думає писати.

Тільки кволе здоров'я Репіна, а згодом і смерть, завадили йому здійснити свій творчий задум. Але ескізи пам'ятника й понині зберігаються в музеї Т. Г. Шевченка в Києві як свідки глибокої пошани І. Ю. Репіна та Д. І. Яворницького до геніального сина українського народу. Любов і повагу до великого Кобзаря Д. І. Яворницький проніс через усе своє життя.

ВІД ЛИСТА ДО ПАМ'ЯТНИКА

Пасічник Тихін Іванович Дудка познайомився з професором Яворницьким восени 1922 року трохи незвичайним способом. Тоді він уперше завітав до Дніпропетровського музею. Біля виходу з приміщення зустрілася йому група студентів, а серед них сивий середній на зріст чоловік.

— Як жалко,— сказав він, дивлячись на Дудку,— що . люди недооцінюють користі від того, що носять свої голови непокритими, а в приміщенні особливо.

Тихін Іванович був тоді в шапці і догадався, що зауваження стосується не когось іншого, а саме його. Знявши шапку, Дудка не розгубився й запитав:

— Скажіть, будь ласка, чи не ви будете професор Яворницький?

— Я.

— Так дозвольте мені, селянинові, який давно хотів побачитися з вами, потиснути вашу руку. Дмитро Іванович привітався з ним.

— Хто ж ви такий будете? Звідкіля ви?

— Я родом з Солонянського району,— відповів Дудка. Тоді Дмитро Іванович обернувся до студентів, які групою юрилися біля нього, і сказав:

— Ну, хлопці, тепер ви самі йдіть по музею, а я займусь оцим вусатим гостем.

Коли вони залишилися на самоті, професор спитав:

— Що ж вас найбільше цікавить у музеї?

— Мене все цікавить, що тут є, що зібрано вашими руками. Одне тільки мені не подобається.

— Що саме?

— Навіщо ви портрет Катерини виставили? Скільки ж горя й сліз вона завдала селянам!

— Бачите, голубе,— сказав Дмитро Іванович,— так не слід розглядати експонати. На них треба дивитися з історичного погляду. Одне діло — портрет, а друге — послухайте, що розповідають наші екскурсоводи. Ось тоді ви й зрозумієте як слід.

Потім Дмитро Іванович повів пасічника Дудку по музею, а під кінець запросив до свого кабінету й подарував йому копію листа запорожців до турецького султана.

— Це візьміть собі на пам'ять,— сказав він.

— Е, ні. Ви мені, будьте ласкаві, підпишіть, од кого й для кого,— попросив Дудка.

— Це можна.

Дмитро Іванович узяв перо й написав: "На добрий спомин від Д. І. Яворницького Тихонов! Івановичу Дудці".

В селі до дірок зачитали той веселий подарунок.

Незабаром обставини знову звели Дудку з Яворницьким. Селяни села Олександрополя (Лугове), Новопокровського району, з ініціативи Т. І. Дудки та О. М. Лаврушка надумали спорудити в себе пам'ятник Тарасові Шевченку. Відповідальним за збирання коштів і побудову пам'ятника призначено голову кооперативу демобілізованого червоноармійця Олександра Михайловича Лаврушка.

Характерно, що це діялося після воєнної розрухи, селяни були бідні, напівголодні, але любов до геніального співця України була вища за особисті потреби. Люди охоче вносили гроші, борошно, просо, навіть насіння свиріпи. Зібрано всякої всячини на 400 карбованців. До них додали ще 300 карбованців з культфонду кооперації. Ці гроші селяни довірили Т. І. Дудці та О. М. Лаврушку й відрядили їх до Катеринослава, щоб придбати погруддя Т. Г. Шевченка.

І ось Дудка й Лаврушко в Катеринославі. Пошуки майстерні, яка виготувала б погруддя, кінчилися невдачно — спеціальної майстерні в місті не було. Тоді Дудка згадав про Д. І. Яворницького і вирішив порадитися з ним, де можна було б придбати погруддя Шевченка.

Дмитро Іванович схвилювався, почувши про їхні заходи.

— Велике діло робите ви, люди. Велике й благородне.

— Порадьте ж нам, Дмитре Івановичу, до кого звернутися, в кого шукати підтримки? — прохали селяни з далекого села.

— Раджу вам зайти спершу до художнього музею. Там в майстерня, можливо, в ній і виготовлять для вас погруддя Шевченка.

Вони послухали поради вченого. Зайшли в художній музей, а там з них заправили

за погруддя Шевченка 2000 карбованців. Бракувало, виходить, 1300 карбованців. Де ж їх узяти? Що робити?

Побідкалися селяни й вирішили знову піти до Дмитра Івановича — ану, порадить і допоможе! Він уважно їх вислухав і сказав:

— Гаразд, їдьте додому, а я з ними сам побалакаю.

Т. І. Дудка і О. М. Лаврушко подякували професорові й поїхали додому. Через тиждень вони одержали від професора Яворницького листівку, в якій він писав:

"Шановний Тихоне Івановичу!

Ваші з Лаврушком клопоти про придбання погруддя Тараса Шевченка не пропали даром. Я все тут улаштував. Приїздіть і забирайте погруддя Шевченка. Нехай щастить Вам!

З щирою пошаною Д. Яворницький"

Брати погруддя приїхав Т. І. Дудка — і зразу ж до Яворницького.

— Все гаразд,— упевнено сказав Дмитро Іванович.— Ідіть у художній музей, я домовився, для вас зроблять погруддя Шевченка за ті 700 карбованців, що ви їх зібрали на селі. Та не забудьте ж на постаменті зробити напис,— додав Дмитро Іванович.

— А який же ви порадили б зробити напис?

— Думаю, що добре промовлятимуть такі слова:

Будеш, батьку, панувати,

Поки живуть люди,

Поки сонце з неба сяє,

Тебе не забудуть.

— Чудові слова! Спасибі вам, Дмитре Івановичу, неодмінно зробимо цей напис.

Дудка пішов у художній музей і справді заплатав за погруддя тільки 700 крб. З радістю він забрав погруддя й привіз його в село Олександрополь.

Біля клубу зібралось багато людей на мітинг, присвячений відкриттю пам'ятника великому Кобзареві.

Ось на трибуну піднявся голова сільради:

— Сьогодні в нашому селі — свято. Ми відкриваємо пам'ятник великому синові українського народу Тарасові Шевченку. Погруддя Кобзаря нам пощастило придбати в Катеринославі за наші трудові гроші. Спасибі вам, добрі земляки.

Коли зняли покривало, бюст Кобзаря засяяв яскравою позолотою.

До трибуни підійшов Тихін Дудка.

— До нашого степового села,— промовив він,— прийшов наш рідний батько Тарас Шевченко. Тепер він вічно буде з нами. Від усього серця дякую вам, громадяни, за зібрані кошти, за вашу любов до геніального поета.

Всі, хто був на площі, зняли шапки. Біля трибуни вишикувався місцевий хор. Ним керував учитель. Хор виконав

"Думи мої", потім "Заповіт".

До пізньої ночі на майдані лунали пісні, грали музики, танцювали хлопці й дівчата. Згодом цей пам'ятник поставили на подвір'ї школи. Стоїть він і зараз там.

ГІСТЬ З КОБЗОЮ

Улітку 1929 року Дмитро Іванович прочитав біля парку ім. Шевченка афішу. В ній сповіщалося, що в робітничих Клубах та палацах Дніпропетровська виступає кубанський кобзар Безщасний.

Приходить того дня Дмитро Іванович в музей і каже мені:

— А ви чули, що в місті з'явився якийсь кобзар? Я

щойно читав афішу. Виступає він у Чечелівці, в робітничих районах. Ви сходіть туди, побудьте на концерті, послухайте його, придивіться, якщо це справжній кобзар — запросіть його до мене. Так і скажіть, що з ним хоче познайомитись Яворницький.

Пішов я в клуб, побув на концерті, побачив кобзаря. Це був кремезний, середнього зросту чоловік років п'ятдесяти, з такими вусами, як носив Тарас Шевченко. Одягнений він у червоний жупан, сині штани, підперезаний шовковим поясом. Він таки справді чудово грав на кобзі й співав стародавніх і сучасних українських пісень. Після кожної пісні його тепло вітали й щоразу просили повторити ту чи ту пісню.

Як тільки закінчився концерт, я пішов за лаштунки, познайомився з кобзарем і попросив його відвідати музей та побачитися з професором Яворницьким, який так любить кобзу й кобзарів.

— Чули ви про нього? — спитав я кобзаря.

— Чув, але не бачив. Тому побачитися з ним — велика честь для мене. Завтра неодмінно прийду.

Кобзар Безщасний рівно о дев'ятій годині прийшов до музею в повному спорядженні — з кобзою під рукою. Я відрекомендував його професорові, який нетерпляче чекав кобзаря в своєму кабінеті. Привіталися.

— Сідайте, розкажіть, звідкіля ви приїхали до нас, хто ваші батьки? — спитав Яворницький.

— Я сам з Кубані. Граю на кобзі вже років, мабуть, тридцять. Батьки мої розповідали, що дід був запорозький козак. Чи так це, чи ні — не знаю, а кажу те, що чув від батьків.

— Добре! А що ж ви вмієте грати, що співаєте?

— Я виконую українські стародавні й сучасні пісні, сумні й веселі. На концертах співаю під свою кобзу про Байду, про Морозенка, про трьох братів азовських тощо, а під кінець — жартівливі: "У Києві на риночку", "Ой кум до куми залицявся", "До вдовиці я ходив" та інші.

— Ану, вшкварте мені про Байду,— попросив професор. Тепла, дружня зустріч ученого надала кобзареві сміливості. Вдарив кобзар по струнах, чудовим баритоном заспівав про Байду, і засяяло обличчя Дмитра Івановича.

— Та й добре ж ви граєте! Аж за душу бере.

Дмитро Іванович розповів гостеві про історію кобзи, про кобзаря Остапа Вересая, потім повів його по музею, а звідти — до себе на обід.

Ми добре знали, що, коли Дмитро Іванович когось запрошує до себе на обід,— це найвища нагорода, це честь і доказ того, що гість прийшовся до душі.

П'ять днів гостював кобзар у Дмитра Івановича, п'ять днів лунала музика в його будинку.

— Що ж ви робили всі ці дні? — спитали ми кобзаря.

— Грав, співав, а Дмитро Іванович слухав, записував, брав на ноти пісні, казав, що увійдуть до історії.

У неділю Дмитро Іванович прийшов з кобзарем у музей. Настрій в обох був чудовий.

— А знаєте, що я оце надумав? — звернувся до нас Яворницький.

— Що?

— Сьогодні неділя. Людей у музеї буде багато. Нехай наш кобзар заграє і заспіває прямо в музеї. Як на вашу

думку?

— Нам здається, що це чудова ідея, — підтримали ми Дмитра Івановича.

До центрального залу музею занесли стільця, сів на нього кобзар, провів рукою по струнах — і полилася пісня "Ой Морозе, Морозенку...", а за нею інші — "Буря на Чорному морі", "Побратався ясний сокіл".

Пісні кобзаря лунали по всьому музею. На несподіваний концерт зішлося багато слухачів. Це була жива ілюстрація до історії пісні й музики на Україні.

Я стежив за Дмитром Івановичем. Він був зачарований піснею. А коли кобзар узяв останній акорд історичної пісні, Дмитро Іванович швидко підійшов до кобзаря, обійняв його, поцілував. Потім повільно пішов до свого кабінету.

А в залі ще довго лунали чарівні українські пісні.

СТО ТИСЯЧ

Дмитра Івановича довгий час хвилювала добудова музейного приміщення. Старе приміщення музею стало малим, тісним.

Якось до музею завітав нарком освіти УРСР М. О. Скрипник. Його дружньо зустрів і показав музейні експонати сам директор.

Користуючись нагодою, Дмитро Іванович нагадав Скрипникові, що експонати гинуть, псуються, нові археологічні речі ніде розмістити. Отже, треба швидше закінчити добудову приміщення, тим більше що воно стоїть уже двадцять років — тріскається, вивітрюється, руйнується.

— А скільки треба грошей? — спитав Скрипник.

— Тисяч сто.

— Гаразд, поклопочу: гроші знайдемо.

Минув рік. На листи відповіді не надходили. Тоді Яворницький вирішив поїхати до Харкова і поговорити з наркомом освіти особисто. До тодішньої столиці України вирушили вони разом з ученим секретарем музею П. Є. Матвієвським.

У приймальні Скрипника зібралося чимало людей. Довелося чекати близько двох годин. Академік нервував.

— Доки ми стовбичитимемо тут? Мені, зрештою, сімдесят п'ять років, я з дороги... Ходімо звідси! — сердито сказав він секретареві музею.

— Ну що ж, ходімо.

Цю репліку почули. Навздогін кинувся особистий секретар наркома — довгий, з рудою борідкою чоловік.

— Вибачте, Дмитре Івановичу, вас чекає Микола Олексійович, прошу...

— То що, може, вернемось? — спитав Яворницький свого помічника.

— Вернімося!

Зайшли до кабінету. Скрипник підвівся, вийшов з-за столу й привітався.

— Пробачте, Дмитре Івановичу, що затримав. Слухаю-вас, у якій це справі завітали?

— Та в якій... Ви ж обіцяли сто тисяч на добудову приміщення, а досі ні копійки... То як — будуть гроші чи не будуть?

— Обіцяти я обіцяв, але з грішми в нас зараз скрутнувало. Ваш музей справді перевантажений. Думаю, що з цього становища є один вихід: деякі речі доведеться передати-іншим музеям, а ті експонати, що стосуються пам'яті Шевченка, варто передати до Києва, до музею Шевченка. От і місце звільниться!

— Що кажете? Забрати з музею експонати, які стосуються Шевченка? Ні, цього не буде. Доки я живий — цього, кажу, не буде! Ви знаєте, як я добував ці речі? Скільки я сходив, скільки з'їздив, які витрати зробив?!

— Суперечки вважаю за непотрібні. Дмитро Іванович зрозумів, що мова перейшла на офіційний лад. Він одразу ж спохмурнів і, підвівшись, сказав:

— Бувайте здоровенькі!

Через півроку Скрипник приїхав до Дніпропетровська. Задзвонив телефон.

— Зустрічайте наркома!

— Добре, зустріну,— спокійно відповів директор. Співробітники відчули, що Яворницький щось задумав, і почали хвилюватися. Біля музею зупинилась одна, друга, третя машини. На порозі з'явився Скрипник, за ним — інші гості.

— Дмитре Івановичу,— кажемо йому.— Гості приїхали, зустрічайте.

— То чого ви турбуєтесь, зустріну! Це вже моя справа. Директор підвівся й тихенько пішов до дверей. У вестибюлі зупинився, дивиться на Скрипника такими очима, ніби вперше бачить.

Драстуйте вам.

Драстуйте, Дмитре Івановичу.

Хто ж ви такий будете?

Я? — усміхнувся гість.— Та ж Скрипник.

— Ага. А ви член профспілки?

— Звісно! Наркомові не можна бути позаспілковим.

— Антоніно Костянтинівно,— звернувся Яворницький до старенької касирки.— Скільки там платять у нас за квитки члени й не члени профспілки?

— П'ятнадцять копійок платять члени профспілки і п'ятдесят копійок — не члени профспілки.

— Чули, Миколо Олексійовичу? — жартуючи, сказав Дмитро Іванович.— Якщо ви

справді член профспілки, то підійдіть до каси й візьміть квитка за п'ятнадцять копійок, а хто позаспілковий, то нехай бере за 50 коп.

Нарком смикнув себе за вуса, та одразу ж зорієнтувався і, обернувшись до оточуваних, спитав:

— А ви, товариші, члени профспілки?

— Аякже, Миколо Олексійовичу.

— Тоді ходімо по квитки — посміхнувся він і перший рушив до каси.

У цей час Яворницький стояв, схрестивши руки, й спостерігав, як гості брали вхідні квитки.

Музейні працівники розгубилися. Що ж тепер буде? Але поки що все було гаразд,— гості, усміхаючись, підходили до академіка Яворницького.

— Всі взяли квитки? — спитав Дмитро Іванович.

— Усі, всі,— відповіли йому.

— Ну, а тепер, шановні гості, бачите стрілочки? Вони показують, звідки треба починати огляд музею. Ви люди письменні, бувалі, будь ласка, ідіть і розглядайте експонати.

— Ні, Дмитре Івановичу,— звернувся до нього М. О. Скрипник,— просимо вас, проведіть нас по музею. У ваших устах і експонати оживають.

— Добре. Ходіте, тільки не гнівайтесь на мене, коли зачеплю десь за живе.

І Яворницький повів гостей знайомити з музеєм, з його скарбами.

Під кінець екскурсії Яворницький повів Скрипника в підземелля музею і показав йому там сотні ящиків з речами, здобутими археологічною експедицією під час будівництва Дніпрогесу. Всі вони лежали запаковані, їх ніде було виставити.

— От бачите, що робиться! — розводив руками Яворницький.

Микола Олексійович Скрипник почував себе трохи незручно, вибачався..

— Ну що ж, доведеться почекати. Гроші все-таки знайдемо, музей добудуємо. Не гнівайтесь, Дмитре Івановичу, все буде гаразд.

— Добре, поживемо — побачимо.

— Що ж у вас ще в нового? — поцікавився Скрипник, оглянувши музей.

— Є скарб, який ми знайшли, коли досліджували берег Дніпра біля Запоріжжя. Хочете — покажу?

— Охоче подивимося, покажіть, будь ласка,— зацікавився Скрипник.

Дмитро Іванович повів наркома і його товаришів у відділ релігійних культів музею, відкрив скриню, а звідти обережно витяг скарб, який знайшов молодий археолог музею В. А. Грінченко. Там був срібний орел, залізна зброя, золоте оздоблення кінської зброї, причому не часів козаччини. Орнаментовка свідчила, що скарб належить до VIII століття нашої ери.

— Бачите, Миколо Олексійовичу, були б у нас гроші, моя ширше дослідили б ті місця Дніпра, що будуть затоплені. Багато скарбів піде на дно. А шкода,

— Скільки ж вам треба грошей?

— Та я вже боюсь і просити... Треба п'ятдесят тисяч.

— Ці гроші, Дмитре Івановичу, дасть вам окрвиконком. Я думаю, що голова окрвиконкому та секретар окружного комітету не будуть заперечувати,— звернувся Скрипник до керівників округу.

— Та доведеться допомогти,

— От і добре!

Прощаючись, М. О. Скрипник щиро подякував Яворницькому за його невтомну працю, за цікаву екскурсію в минуле.

Але відвідування на тому не закінчилося. Коли гості рушили до виходу, Яворницький згадав раптом і гукнув навздогін:

— Стійте! А розписку! — звернувся він до голови окрвиконкому.

— Яку розписку?

— Розписку на ті п'ятдесят тисяч, що пообіцяли для експедиції. Так буде надійніше. Бо слово як слово: сказав та й забувся.

Але в окрвиконкомі цього разу не забули: через п'ять днів музеєві було виділено з місцевого бюджету п'ятдесят тисяч карбованців.

На ці кошти Д. І. Яворницький довершив археологічні розкопки в районі Дніпрогесу до кінця.

ВІД ЩИРОГО СЕРЦЯ

Дмитра Івановича Яворницького як ученого та людину великої душі знали люди різних верств. А найбільшу популярність він мав серед учителів і селян. Знали його й діти багатьох шкіл, де він був частим гостем.

Зиму з 1921-го на 1922 рік країна тяжко перебула внаслідок громадянської війни та неврожаю. Нелегко було тоді й Дмитрові Івановичу, тим більше що йому було шістдесят сім років. Недоїдання підточувало його здоров'я, валило з ніг. Про це дізнався вчитель Михайло Іванович Лоян, який учителював у таромській школі.

— Коли я почув,— казав він,— що Дмитро Іванович прихворів та має нестаток з харчами, одразу ж вирішив допомогти вченому.

Особистих достатків у Михайла Івановича не було, і тому він звернувся до своїх учнів:

— Любі діти! Ви пригадуєте професора Яворницького, з яким ви бачились у школі?

— Знаємо!..

— Він тепер заслаб, хворіє, та й з харчами в нього не все гаразд...

— Так, може, треба допомогти йому? — гуртом загули діти.

— Я так і думав, що ви зрозумієте мене з перших слів і скажете своє тепле слово. Дуже вдячний вам за це, мої любі. А тепер так: хто що зможе — чи картоплину, чи яйце, чи жменю борошна або пшона,— приносьте завтра до школи, а тут вирішимо, як надіслати вашу допомогу вченому.

Повернувшись із школи, діти передали слова вчителя своїм батькам. Другого дня в школу наносили всякої всячини, звісно, потрошку.

Михайло Іванович був радий, що його вихованці та їхні батьки виявилися такими людяними, чуйно відгукнулися на його заклик.

У неділю вдосвіта, в березні місяці, п'ять хлопчиків із своїм учителем прибули до Дніпропетровська. Йдуть до будинку Дмитра Івановича, хвилюються, чи прийме професор їхню допомогу? Правда, вона була дуже скромна, та йшла від щирого серця, з пошани до свого вченого. Це їх втішалою заспокоювало.

Підійшли до дверей, сіпнули за ланцюжок. Тиша. Подзвонили ще раз. Згодом почули, як хтось тихо підійшов до дверей. Не запитуючи наперед: "Хто там?" — відчинив двері. Бачать, перед ними сам Дмитро Іванович — сивий, блідий, з запалими очима, Привіталися. Гості трохи розгубилися, засоромилися, мовчать, не знаючи, з чого почати свою розмову. Дмитро Іванович помітив це й шанобливо запросив їх до себе:

— Прошу, заходьте, таромчанські гості...

— Дякуємо.

Школярі боязко йшли з клунками в руках слідом за своїм учителем, їх одразу вразили чудово розмальовані стіни вітальні. Ось козак Мамай, далі он — кобзар під вербою грає. Ще в передпокої вони побачили старовинну скриню з намальованим на ній запорожцем, казан, в якому січовики варили страву, бубон, по якому довбиш бив клепалом, щоб скликати на раду козаків. Дітям здавалося, що вони потрапили не в звичайний будинок, а до музею.

Та ось учитель, затинаючись від хвилювання, взяв у дітей клунки й підійшов з ними до Дмитра Івановича.

— Візьміть, Дмитре Івановичу, від нас цей скромний подарунок. Це діти, учні мої, принесли вам.

Дмитро Іванович розгубився, зніяковів. Він був зворушений увагою школярів.

— Навіщо це? Ви ж самі тепер у нужді живете! Як можна! Ні, ні. Цього не треба,— сказав професор.

— Та це, Дмитре Івановичу, все своє, не куплене. Не соромте нас, візьміть, будь ласка. Ви для нас дорога людина,— благав Лоян.

— Ну, спасибі, велике спасибі вам! — сказав зворушений Дмитро Іванович. На очах у нього виступили сльози. Учні помітили це, одвернулися; потім, як горобці до проса, кинулися до стін і стали з великим захопленням розглядати картини, музейні речі, що були виставлені у вітринах другої кімнати.

Дмитро Іванович підійшов до хлоп'ят і спитав їх:

— Що, дітки, цікаво?

— Еге,— гуртом відповіли діти, всміхаючись до професора;

Школярі посміливішали. Почали самі сипати питання. Дмитро Іванович довго водив їх коло вітрин, давав пояснення.

Михайло Іванович і його учні стали збиратися додому. Господар одягнувся, щоб провести їх за поріг. Та не втерпів, пішов з ними далі.

— Я вас, дорогі мої гості, проведу до самого музею і покажу найголовніші скарби, які я зібрав за своє життя.

— Що ви, Дмитре Івановичу, не треба. Ваше здоров'я не дозволяє так довго

водитися з нами,— шанобливо сказав Лоян.

Але Дмитро Іванович категорично відхилив їхні турботи про його здоров'я і повів гостей у музей. Там він показав етнографічний та запорозький відділи. Потім пішов до кабінету, виніс і подарував дітям свій твір "За чужий гріх".

Прощаючись, Дмитро Іванович дуже дякував дітям за турботи і просив частіше навідуватись, не забувати його й далі.

Учні були дуже задоволені, що побачили музей і послухали пояснення самого професора.

ДАРУНОК З КУБАНІ

Навесні 1926 року до музею зайшов високий на зріст, Стрункий, середніх літ чоловік. Службовцям музею одразу ж впала в очі військова виправка відвідувача. В правій руці незнайомий тримав якусь загадкову річ, загорнуту в газету. Директора музею Д. І. Яворницького ще не було.

Взявши квитка, гість пішов оглядати музей, а тим часом з'явився і Д. І. Яворницький.

Доглядачка музею Марія Іванівна Попова підійшла до незнайомця й шепнула йому на вухо:

— Ви, здається, питали директора музею?

— Так, питав.

— Ото він пішов,— кивнула головою в той бік, де тихенько йшов Яворницький.

— Дякую.

Відвідувач енергійним кроком підійшов до директора музею.

— Професоре, я до вас!

— Будь ласка, прошу. А хто ви будете? — поцікавився Яворницький.

— Яз Кубані, козак Антін Іванович Башта. Приніс вам, Дмитре Івановичу, одну штуку.

— Покажіть, що там у вас за штука. Коли Башта розгорнув газету й показав директорові свою шаблю, Дмитро Іванович засяяв, а потім міцно обійняв і поцілував козака.

Шабля була вся срібна, добре оздоблена і дуже подобалася Дмитрові Івановичу.

— Де ж ви, козаче, її доскочили? — поцікавився професор.

— Скажу. Цю шаблю в день мого одруження подарував мені близький приятель. Довго я зберігав її, в походах з нею був, а тепер вирішив подарувати її музеєві.

Приймаючи від Башти шаблю, Дмитро Іванович радісно сказав:

— Такої шаблюки в музеї ще не було. Добра шаблюка, козацька!

Через деякий час Антін Іванович знову зайшов до музею. Як же він був здивований, коли побачив, що його шабля висить у вітрині над-шаблею кошового отамана Івана Гладкого.

Антін Іванович підійшов до професора Яворницького та й каже:

— Що ж це ви, Дмитре Івановичу, зробили?

— А що? — здивувався професор.

— Та хіба ж я вище за отамана Гладкого, коли мою шаблюку зверху повісили, а його внизу?

— Бачите, голубе сизий, у музеї ніколи ще не було такої гарної шаблюки. Я виставив її на видному місці для того, щоб усі бачили, яка чудова річ з'явилась у музеї.

Після цього Антін Іванович Башта частенько зустрічався з Дмитром Івановичем, і щоразу в них зав'язувалася цікава бесіда.

— А ви, Дмитре Івановичу, бували в наших краях?

— Аякже! Я слідами запорожців увесь світ обійшов. Бував, звичайно, і на Кубані.

Це було в 1894-му і 1901 роках. Яворницький по крихті збирав все, що стосувалося Чорноморського козацького війська, утвореного російським урядом з колишніх запорозьких козаків. Перші сторінки про козаків склав колишній наказний отаман Чорноморського козацького війська, український письменник-етнограф, найближчий побратим Тараса Шевченка Яків Герасимович Кухаренко (1800—1862).

Дмитро Іванович був тісно пов'язаний з кубанськими істориками, листувався і з Товариством любителів по вивченню Кубанської області. Був сам почесним членом цього товариства. Воно допомагало йому в розшуках матеріалів про Запорозьку Січ і Кубанське військо.

Дослідника запорозької старовини щоразу тепло зустрічала громадськість Катеринодара. Там він оглянув військові регалії, архіви, археологічний музей. Дещо історик побачив там і з історії запорожців, зокрема знамена, бунчук, литаври. Все це він використав у своїй монографії про запорожців.

Будучи на Кубані, Дмитро Іванович зустрівся з діячами культури та літератури. Бачився з відомим збирачем народних пісень Якимом Вигдаєм та поетами Яковом Жарком і Олексою Кириєм, виступав в жіночій гімназії, де прочитав цикл лекцій про Запорозьку Січ.

Вже прощаючись, Башта сказав:

— Я не раз переконувався, що маю перед собою людину великої душі, яка все своє життя віддала на службу людству.

У своїх розповідях про історію експонатів Яворницький справді прищеплював любов до науки, до праці, до своєї рідної Батьківщини.

СКАРБИ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ

Матеріальна культура селян Катеринославщини експонувалася в етнографічному відділі музею. Дмитро Іванович Яворницький збирав до музею все, що зроблено руками трудівників, що було в їх ужитку — одяг, взуття, усякі хатні речі, цебто: миски, ложки, кочерги, чаплії, заслінки, скрині, різні інструменти шевців, ткачів, ковалів, шаповалів, старовинні вози, плуги, борони, опріч того — неводи, риболовні сітки, рагелі, хватки, верші.

В селах Дніпропетровщини дівчата та молодиці любили розмальовувати сухими фарбами комини, сволоки, слухові вікна, скрині тощо. Робилося це дуже виразно й барвисте. Частіше малювали квіти, трави, деревця, рідше птахів та людей. Слід сказати, що малюнки ці були дуже вдалі. До 1923 року їх налічувалося в музеї понад тисячу.

Дмитро Іванович казав, що раніш українські етнографи не звертали на це уваги і не збирали такого матеріалу. Не було таких зразків малювання навіть у столичних музеях.

Зібрав Дмитро Іванович і виставив у музеї багато глиняних, полив'яних та просто розмальованих мисок, полумисків, глечиків та кухликів. Коло цього посуду стояв український весільний стіл, на якому лежали коровай, шишки, а зверху — уткнуте в глечик гільце, без якого не буває весілля. Трохи далі від весільного столу — ціла колекція писанок з різними малюнками: бочечками, ялинками, гребельками, гарбузовим цвітом, рум'янком — аж сорок вісім різновидів.

Писанки — теж дуже коштовний матеріал, для того, хто цікавиться творчістю народних умільців. Коли пильно придивляєшся до малюнків, зроблених на писанках, то мимоволі відчуваєш, як тебе вражає художній смак і велика різноманітність мотивів, які ведуть свій початок ще з давніх часів.

Орнаментика писанок привертала до себе увагу різних учених — українських, російських, чужоземних; етнографи написали вже про неї багато наукових розвідок, хоч усе це ще далеко не останнє слово науки про писанки.

Дмитро Іванович перший на Катеринославщині зібрав велику колекцію української народної вишивки XIX—XX сторіч. Це в основному плаhti, сорочки, рушники, хустки, килими, верхній одяг. Особливо вражає багата колекція петриківських орнаментів XX сторіччя.

Яворницький був частим гостем у петриківців. Він знав там усіх майстрів, що славилися своїми художніми малюнками, зібрав у них найрізноманітніші варіанти декоративного розпису й виставив усе те в музеї.

Деся 1923 року Тетяна Якимівна Пата одержала від Д. І. Яворницького теплого листа. Він щиро просив її відкласти все й прийти до нього в дуже важливій справі. Другого дня Пата прибула до Яворницького додому.

Вчений тепло зустрів гостю.

— Коли я був у Петриківці,— почав Дмитро Іванович,— і побачив ваші розписи, я стояв мов зачарований. Ви, безперечно, талановита людина. Ваші золоті руки, голубко, треба цілувати.

— І видумаєте таке, порепані руки цілувати! Хіба я пані?

Яворницький нахмурився. Він уважно слухав просту селянку-трудівницю.

— Що правда, то правда — ви не пані, ви більше за пані: руки багатьох панянок не варті вашого мізинця. От що. Краса рук не в ніжності, а в тому, на що вони здатні, що вони можуть створити для людини. Отож, Тетяно Якимівно, бережіть свої руки. Їх шанобливо будуть цілувати. Запам'ятайте це!

Після теплої розмови Дмитро Іванович запросив гостю випити з дороги чаю. Потім пішли в музей. Яворницький познайомив Пату з експонатами, повів до етнографічного залу.

— Ану, гляньте своїм свіжим оком, чого тут не вистачає?

— Мабуть, петриківських розписів! — усміхаючись, нерішуче сказала Пата.

— Ви вгадали. За цим я вас і привів сюди. Дуже прошу, Тетяно Якимівно,

розмалуйте нам стіни цього залу.

— Добре. Тільки чи догоджу? Не знаю, як воно вийде...

— А ви зробіть так, як умієте.

Через кілька днів стіни етнографічного відділу музею зацвіли чарами — квітами, від яких ніби повіяло степом.

Як тільки Дмитро Іванович заходив у музей, він перш за все прямував у цей відділ, довго милувався неповторними розписами. А потім одного разу викликав художника Василя Степановича Соляника і попросив його скомпонувати з цих малюнків панно. Художник охоче погодився. 1929 року фото цього панно було опубліковане в першому томі збірника Дніпропетровського крайового історично-археологічного музею.

Колекція різноманітних малюнків петриківських майстрів і нині зберігається в фондах музею. А 1960 року в Дніпропетровському музеї було відкрито виставку праць народних майстрів села Петриківки, присвячену декаді української літератури й мистецтва в Москві.

Мистецтво петриківських народних умільців — це гордість нашого краю. В їх композиціях часом можна побачити химерні, фантастичні форми рослин, квітів, ягід, овочів, метеликів. У великих панно трапляються зображення птахів, яких немає в природі.

Найстарішим майстром у селі Петриківці була Тетяна Якимівна Пата, яка прожила 95 років і виховала ціле покоління майстрів декоративного малювання, їй надано звання заслуженого майстра народної творчості УРСР і нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Праці Т. Я. Пати та її учнів відомі всій країні. Приємно відзначити, що панно та фризи її роботи прикрашають стіни музеїв Москви, Ленінграда, Києва, Львова й Дніпропетровська. А коли була організована Всесоюзна сільськогосподарська виставка в Москві, то петриківські майстри на чолі з Т. Я. Патою розмалювали спеціалізовану крамницю кустарних виробів у павільйоні Української РСР.

Декоративне мистецтво по-справжньому розвивається після Великого Жовтня. 1936 року в селі Петриківці була відкрита школа декоративно-прикладного мистецтва. Там викладала Т. Я. Пата, яка підготувала десятки чудових майстрів декоративного розпису. Серед них — Ф. С. Панко, В. І. Соколенке, сестри Віра й Галина Павленко та інші. Праці багатьох з них виставлені в музеях Канади, Чехословаччини, США, Франції, Югославії, Бельгії, Індії, експонувалися на Всесвітній виставці в Брюсселі 1958 року.

Починаючи з 1958 року у Петриківці працює фабрика сувенірних виробів "Дружба". Тут під керівництвом відомого художника, учня Т. Я. Пати, Ф. С. Панка (заслуженого майстра народної творчості УРСР) працюють представники старшого покоління Г. І. Ісаєва, Г. Я. Прудник, Т. Ф. Завгородній, М. Г. Шишацька, С. Я. Клюпа та молоді художники Н. І. Шишацька-Турчина, Н. М. Шулик, М. Т. Шишацька та інші.

В тому ж 1958 році тут відкрився філіал дитячої художньої школи. Всі 16 випускників — учні Ф. С. Панка — мають високу кваліфікацію по розпису. Багато з них нині — в художніх училищах країни. Серед художників-петриківців дев'ять майстрів є

членами Спілки художників УРСР .

Група майстрів петриківського розпису за оформлення Будинку художників у Києві, ресторану "Маяк" в Дніпропетровську та інші великі праці була удостоєна звання лауреатів Республіканської комсомольської премії ім. М. Островського.

В 1970 році при фабриці відкрився експериментальний цех Дніпропетровського художньо-виробничого комбінату, де працюють майстри художнього розпису.

Приємно відзначити ще одну деталь. Життя творчого колективу петриківчан останнім часом відображено на кіноекрані. За сценарієм місцевої поетеси Н. П. Нікуліної та режисера А. П. Стафідова створено два кінофільми: "Дивоцвіт" і "Всі барви життя". Хоч фільми й мають одну й ту ж адресу, однаке вони не повторюють один одного. Якщо кінотвір "Усі барви життя" присвячено художньо-поетичному дослідженню витоків талановитості цілого краю, то "Дивоцвіт" простежує народження гармонії в душі митця, художнього таланту. Поява цих фільмів, які вийшли на республіканський екран, промовисто свідчить, що петриківський розпис став своєрідною візитною карткою Дніпропетровщини у багатьох куточках нашої Вітчизни.

Повертаючись одного разу з роботи, знайомий професора Яворницького Дмитро Захарович Стрекозов зупинився біля трамвая, що проходить поблизу парку Шевченка. Дивиться, а з трамвая виходить Дмитро Іванович і щось тримає під пахвою. Він був у синіх окулярах і помацки підходив до вихідних дверей. Знаючи про те, що Дмитро Іванович на старість погано бачив, Стрекозов швидко підбіг, підхопив його під руку.

— А, це ви, Дмитре Захаровичу! Що ви тут поробляєте?

— Йду додому. А що це у вас за пакунок?

— Присядьмо на лавці, я покажу вам коштовну річ. Тут, недалеко від трамвайної колії, вони й присіли на лавці. Дмитро Іванович обережно розпакував свою ношу.

— Бачите, що я добув? — з радістю і веселою усмішкою хвалився він.

— Що ж то за штука?

— Це керсетка, українська жіноча кофточка без рукавів. Річ старовинна й дуже коштовна,— пояснював Дмитро Іванович.

— Де ж ви її добули?

— Добув у Чечелівці. Ви розумієте, тричі вже їздив до клятої баби. Ну й бісова ж баба, такої скупердяги за все

Життя не бачив. Вона з мене загадила таку ціну, що розумній людині і на думку не спаде.

— Скільки ж вона запросила?

— Двісті карбованців!

— А за скільки ж ви взяли цю керсетку?

— За сто тридцять карбованців. Дмитро Іванович акуратно склав свою покупку, погладив рукою, мов щось живе, і знову запакував, щоб другого дня виставити в музеї.

— Все несить до музею.

Ці слова можна було часто почути від Дмитра Івановича. Він звертався з ними до селян, робітників, учителів — просто як до своїх найкращих друзів. І вони йшли до

музею, приносили рідкісні речі, слухали його розповіді про історію рідного краю, про історію цікавих знахідок.

До музею приймали не тільки ті речі, що відображали минуле нашого краю, але й окремі оригінальні експонати, що характеризували кмітливість і винахідливість сучасників — народних умільців.

Якось до музею зайшов слюсар Брянського заводу Архип

Сергійович Кологривенко. Йому дуже хотілося познайомитися з професором і подарувати крутиголовку.

Крутиголовка справді була цікава.

У звичайній півлітровій пляшці — модель цебра. Як же вона потрапила туди, коли її денце в кілька разів ширше від шийки півлітрової пляшки?

А це зробив слюсар так: клепки, денце, дерев'яні обручки і ще двадцять п'ять окремих частин він припасовував одну до одної "на волі". Коли цебер був уже готовий, кмітливий слюсар розібрав його й усі частини поодиноці опустив у пляшку.

Спочатку зібрав денце, потім навколо нього кріпилися

бічні клепки, на них надівалися обручі і, нарешті, було Прикріплено дужку. Все це зроблено за допомогою пінцета, гачків та інших інструментів.

Цю крутиголовку А. С. Кологривенко подарував музеєві ще 1925 року.

НЕЗАМУЛЕНІ ДЖЕРЕЛА

Якось зранку просто з вокзалу приїхав до мене один чоловік. Це був сімдесятирічний засмаглий, високий на зріст, худорлявий дідусь у брилі. Його пишні руді вуса були закурені самосадам. У руці з вузлуватими пальцями дідусь тримав невеличку валізку.

— Пробачте, я до вас! — звернувся гість, несміливо переступивши поріг.

— Прошу, заходьте!

— Оце прибув по свіжих слідах. Чув я, що ви пишете про Дмитра Івановича Яворницького книжку.

— Так, пишу. А хто ж ви будете?

— Я Залізняк Марко Микитович. З Дмитром Івановичем знайомий ще з 1929 року, коли він узяв мене в археологічну експедицію фотографом.

Після коротенького знайомства Марко Микитович відкрив свою валізку й витяг з неї кілька пакунків, зв'язаних мотузочками.

— Ось вам матеріал до книжки. Беріть, пригодиться! В пакунках — фото академіка, його листи до Залізняка, листи до вченого від сестри та матері Лесі Українки, Гіляровського, Ревуцького та інших.

— Дякую, Марку Микитовичу, за фото й листи. Вони й справді пригодяться. А скажіть, хто ви й звідки?

— Я все своє життя біля землі порався,— відповів Залізняк.— Двадцятий рік працюю в колгоспі "Дружба", що в Червоноармійському районі на Донбасі. Виростив добрячий сад у колгоспі, розвів пасіку, а тепер уже на пенсії. Та, правду кажучи, не сидиться: частенько пораюся на колгоспному дворі.

— А як ви навчилися фотографувати?

— Це так, для душі. Цим ділом я здавна займаюсь. Воно мені придалося, коли я ще служив солдатом до революції, потім у Червоній Армії, а далі — в колгоспі. Оте саме фотоаматорство й привело мене до Яворницького, а потім до експедиції.

Прізвище гостя мені видалося знайомим. І справді, коли я одного разу розглядав архіви археологічної експедиції, яка працювала під керівництвом Д. І. Яворницького на території Дніпрогесу та на узбережжі Дніпра, мені трапилися до рук звіти, з яких видно, що один з фотографів експедиції був Марко Залізняк. Колишні працівники музею розповіли, що Залізняк довго співробітничав з ученим, збирав для нього етнографічний матеріал. Отже, переді мною сиділа людина, яка протягом десяти років спілкувалася в роботі з Д. І. Яворницьким. Академік щиро полюбив Залізняка, листувався з ним, запрошував до себе в гості всю його сім'ю.

— Мені дуже хотілося, Марку Микитовичу,— звернувся я до нього,— щоб ви розповіли про свої зустрічі з Яворницьким.

Залізняк витяг з кишені міцного самосаду, скрутив цигарку й затягся густим димом...

...Це було напровесні 1929 року. Якось Залізняк приїхав до Дніпропетровська купити фотоматеріали. Було ще рано. Крамниці зачинені. Вирушив він з вокзалу й попрямував проспектом Карла Маркса. Опинився аж у нагірній частині. Глядь, а ліворуч стоїть чепурний будинок, оточений кам'яними бабами. Між ними виділялася велика статуя Катерини II. Підійшов ближче, читає: "Історичний музей". "От і добре,— подумав,— давно мріяв побувати в ньому". Почекав з півгодини. Чує, хтось зсередини відчиняє двері. З музею вийшов сивенький дідок з ключами в руках.

— Можна зайти?

— Заходьте, музей відчинено.

Зайшов Залізняк до музею, оглянув його. В найбільшому залі, в самому центрі, стояла восьмигранна вітрина. Дивиться він — усередині лежать ювілейні адреси, різні дарунки, а зверху — мармуровий бюст Д. І. Яворницького. Залізняка дуже цікавила ця людина. Чув він про нього, але досі ще не бачив. Уже виходячи з музею, побачив на дверях напис: "Директор". Зайшов туди й питає вченого секретаря:

— Чи можна побачити директора?

— Зараз його ще немає. Почекайте. А що у вас до нього, які справи?

— Та я з села: привіз з собою деякі фотокартки. Чи не пригодяться вони для музею?

— Покажіть!

Залізняк показав пачку фотокарток. Секретар музею уважно розглянув їх і сказав:

— Цікаві у вас фотокартки, думаю, що Дмитрові Івановичу вони сподобаються. Але вам доведеться трохи почекати.

Чекати Залізнякові не було часу, бо він поспішав до крамниць, щоб не спізнитися потім до поїзда. Тоді секретар йому й каже:

— Я дам вам його домашню адресу. Запишіть: "Майдан Шевченка, п'ять".

— Дякую!

Секретар пообіцяв розповісти про ці фото Яворницькому. Дуже жалкував Залізник, що в той день, як він був у музеї, йому не довелося побачитись з професором Яворницьким. Повернувшись додому, він зразу ж кинувся лаштувати фото, щоб надіслати їх ученому поштою, а за одним заходом і листа. Залізник писав:

"Шановний Дмитре Івановичу, дорогий професоре! Пробачте мені, що я лізу до вас з своїми фотокартками. Був я в музеї, та за браком часу мені не пощастило з вами

побачитися. Ваш секретар, напевне, розповів про мене, бо він бачив фотокартки. Отже, надсилаю вам купу фотокарток. Подивіться, будь ласка, якщо там знайдете щось путяще,— заберіть їх для музею. Тут сфотографовано селянські весілля, старих людей у характерному одязі, віджили техніку тощо. Був би радий, якби ви порадували мене хоч би невеличкою відповіддю.

Щиро вітаю і земно кланяюся" .

Коли Дмитро Іванович одержав бандероль від Залізника й глянув на фото, він страшенно зрадів. Уважно переглянув їх і того ж дня приніс до музею. Він зібрав науковців-етнографів, показував фотознімки й хвалив Залізника за вдалі сюжети, за його доброякісну працю.

— Ці фотокартки мають для музею велику цінність: вони показують побут і життя краю,— казав Яворницький. Він попросив у секретаря паперу й тут же з любов'ю став писати:

"Шановний Марку Микитовичу!

Щиросердно дякую Вам за прислані фотознімки. Тут багато чого є цінного для науки. Фотографуйте й далі все те, що відображає побут людей. Прикладаю моє звертання до вчителів про збирання етнографічного й фольклорного матеріалу. Було б добре, якби ви записували цікаві слова й вислови селян та надсилали мені для українського словника, який я пишу вже давно. Будете в місті — зайдіть до мене.

З щирою пошаною Дм. їв. Яворницький"

Одержавши цього листа, Марко Микитович з більшим запалом узявся збирати матеріали й фотографувати старовину. А згодом послав фотознімки й записані слова. Послав і чекав, що скаже вчений. Нарешті надійшла відповідь. Цей лист Марко Микитович зберіг. Оскільки лист має великий інтерес для етнографів, наводимо його цілком.

"Вельмишановний Марку Микитовичу!

Ваші фотознімки я одержав і гаряче, від щирого серця, дякую вам за них. Це є живі картини з живого життя українського народу, дорогий матеріал для науки етнографії. Йдіть і далі по тому ж шляху: знімайте характерні типи людей, їх житла, одягу, хазяйські приладдя, худобу — все, що коло чоловіка й для чоловіка. Записуйте народні пісні, казки, прислів'я, загадки, окремі виразні слова, лайки, вуличні прізвища — в усьому цьому виявляється душа, серце, розум, бажання живого чоловіка. Ви приклали до Вашого листа тільки 13 українських слів, а які ж вони характерні та виразні! Давайте ж мені, давайте побільше таких слів! Не пропускайте мимо себе й таких слів,

які звуться соромливими словами. Для науки немає соромливих слів. Іноді в таких словах криється глибочення старовина, яка значила зовсім не те, що вона значить зараз. Ви от носите ім'я Марка, а ось скільки б'юся, щоб дізнати, чого той Марко товчеться по пеклу, а й досі того не доб'юся. Відкіля пішла ця поговорка, і як це пояснює сам український народ, ні один славіст мені не довів. Я не можу зараз дати Вам матеріальної допомоги, щоб облегчити Вашу роботу, бо Ви самі добре знаєте, яке ми нині переживаємо безгрішшя. А проте, коли в нас забряжчать у кишені побрязкачі, то ми не пошкодуємо розтулити перед Вами свого гаманця, щоб дати Вам допомогу ширше розгорнути свою працю на ниві рідної науки.

Про той матеріал, який є в нас у музеї, ви не турбуйтеся, бо про нього турбується сама держава.

З щирою та правдивою до вас повагою

Дм. їв. Яворницький"

25/XI 1930 р.

— У цьому листі я відчув стільки тепла й справжньої доброзичливості,— казав Залізник,— що загорівся великою охотою служити для вченого й для музею: фотографувати, збирати для науки все, що біля людей і для людей. Збирав і нараз надсилав цей матеріал Дмитрові Івановичу.

Між ученим і фотографом-селянином зав'язалася тепла дружба. Вже трохи пізніше Дмитро Іванович запросив Залізника прибути до нього додому.

"Вельмишановний Марку Микитовичу!

Я хотів би за всяку ціну бачити вас у себе вдома. Ким і де ви працюєте? Яка у вас сім'я? Коли у вас є змога, то приїдьте до мене та захватіть портрет свого батька, якщо він є.

З щирою пошаною Дм. Яворницький"

25/III 31 р.

Одержавши цього листа, Залізник відклав усі справи й не поїхав, а полетів у Дніпропетровськ. Йому дуже кортіло побачити, який же він є, той професор, що так тепло листується з ним і добросердно запрошує його до себе.

На майдані Шевченка Марко Залізник знайшов будинок номер п'ять. Натиснув на кнопку. За дверима почувся голос;

— Хто там?

— Це я, Залізник, із Удачної.

— А-а! Залізник! Заходьте, заходьте! — ласкаво запросив Яворницький.— А ваше прізвище не просте — історичне, першим його оспівав Тарас Шевченко!

Дмитро Іванович потиснув руку і запросив гостя до світлиці.

Тут Марко Микитович передав Яворницькому свої етнографічні фотознімки, а за одним заходом свого зошита, в якому карлючками були записані селянські пісні, нові слова, які ввійшли в ужиток колгоспників. Це були найдо-дощчі дарунки для вченого.

Дмитро Іванович підвівся з свого крісла, підійшов до Залізника й сів біля нього на канапі. Цікава розмова між ученим і фотографом тривала довго. Стрілка годинника вже

порушила режим у цьому будинкові. Але Дмитро Іванович не пускав гостя, він усе глибше й глибше проникав у його душу, цікавився життям.

— А як же ви, в глухому селі та ще в дореволюційні часи, стали фотографом?

— А це було так. Ще юнаком, після закінчення двокласної школи, я вичитав у газеті таку об'яву: "Хто хоче заробити 100 карбованців у місяць, придбайте в Харкові за чотири карбованці апарат "Фотокартонет". Батько мій був людина побожна, він категорично виступив проти мого задуму. "Ти, Марку, викинь з своєї дурної голови отой фотоапарат,— якось нагрімав він.— Оте діло від сатани!" Тоді я потай від батька зібрав од щедрювання, посипання та поздоровлення з Новим роком чотири карбованці, сховався до поштаря, і він допоміг мені оформити замовлення. Через тиждень я одержав посилку з фотоапаратом і приладдям до нього. З того часу я не розлучався з цим ділом — став фотоаматором.

Дмитро Іванович уважно слухав Залізняка, інколи всміхався, перепитував окремі слова та вислови.

— Так у вас, виходить, є великий досвід! Це ж прекрасно. Отакого чоловіка я й шукав.

— Воно-то прекрасно, але й не дуже: були в мене і приключки з цим фото, були й невдачі.

— Які ж приключки? — спитав Яворницький.

— Це було під час війни в чотирнадцятому році. Мене забрали до війська, послали полковим фотографом. І ось там вийшла оказія.

— Яка?

— Ось яка. Іде мені назустріч командир полку. А я зняв свого кашкета та й кажу: "Драстуйте, з серединою будьте здорові!" Він спочатку аж чмихнув, а потім визвірився на мене злими очима та як гаркне: "Струнко! Ти хто такий?" Я кажу: "Фотограф, ось мій документ!" — "В стрій, на передову! Мені фотографі не потрібні!"

І опинився Залізник на передовій позиції, був поранений, а все ж носив фотоапарата, з ним не розлучався і в госпіталі, і все своє життя.

Яворницький вислухав цей епізод, добре посміявся, потім вийняв книжечку й щось записав до неї.

— Так от що, Марку Микитовичу, йдіть до мене фотографом. Пишіть заяву, а завтра я дам наказа, щоб зарахувати вас до археологічної експедиції на літній сезон. Як, відпустять вас з колгоспу?

Залізник з великою охотою прийняв запрошення керівника експедиції стати фотографом. А щоб не було будь-яких непорозумінь, він попросив академіка написати про це листа до голови колгоспу ім. Дем'яна Бедного.

Правління колгоспу не перечило. Тоді Залізник з дружиною та матір'ю взяли квитки й приїхали просто до свого знайомого Д. І. Яворницького. Професор гостинно прийняв їх. Уже надвечір Залізник спитав Дмитра Івановича:

— А де ж ми, своєю капелою, будемо ночувати?

— Як де? Тут, у мене. Забирайте оцю, поряд з моїм кабінетом, кімнату та й живіть

там, як дома. Але одна умова: гуляйте собі в Дніпропетровську скільки вам треба, а на сніданок, обід і вечерю бути всім зі мною за столом.

Через два дні мати й дружина Залізняка, впоравшись з своїми справами, повернулися назад, а Марко Микитович приготувався їхати Дніпром до експедиції. Але Дмитро Іванович тимчасово відклав цю подорож.

— Тепер,— каже він,— небувала повинь на Дніпрі. Вам Треба їхати до Вовніг, а там вода піднялася на вісімнадцять метрів — таке було сімдесят п'ять років тому. Будьте ви в мене, поки спаде вода. А щоб ви не сумували, зайдімо до мого кабінету.

Зайшли. Залізник глянув на шафи з книгами, на гори аркушів, списаних рукою вченого, а потім спитав Яворницького:

— Який у вас, Дмитре Івановичу, режим і над чим ви зараз працюєте?

— Закон мого життя такий: о шостій годині я вже на ногах, до дванадцятої ночі пишу, працюю над словником, над історичними матеріалами. Цю роботу я виконую більше стоячи.

Потім Дмитро Іванович повів гостя до залу й показав йому "домашній музей". На стінах і на столах десять різних старовинних годинників: одні з них кують зозулями, другі грають, треті дзвонять. Тут різні статуї, оригінальний український посуд, усякі коштовні європейські вироби й церковне начиння. Залізник глянув на рідкісні скарби й жартома спитав:

— Як це до вас, Дмитре Івановичу, не добралися?

— Е-е-е, голубе, не штука загнути крюка! Це ж не моє — музейне. Там немає вже де поставити експонати, тому несуть їх сюди, в мій будинок, так би мовити, у філіал музею. Довелося мені, Марку Микитовичу, скуштувати в житті всякого — і солодкого, і гіркого, а більш за все ковтав гірке... Та, як бачите,— живучий, працюю для науки і для людей далі.

Дмитро Іванович підійшов до свого столу, сів і знову за В перо. Залізник ліг відпочити на канапі, що стояла проти кабінету. Яворницький витяг з шафи три томи й підніс їх Залізникові.

— Візьміть ці книги та прогляньте їх: це історія запорозьких козаків — те, чому я присвятив усе своє життя.

Залізник читав їх три дні. Читав і думав собі: "Яку ж треба мати голову, щоб написати отакенні томи? Отож, мабуть, даремно кажуть: учений чоловік видющий, а неучений ходє з зав'язаними очима".

І раптом у фотографа виникла ідея — зафіксувати вченого за працею.

— Дозвольте, Дмитре Івановичу, я вас проти цього вікна сфотографую з вашими творами. Сідайте на оце крісло й візьміть у руки всі свої твори.

Дмитро Іванович як засміється, як зарежоче, аж Залізник розгубився. Фотограф ніяк не міг второпати, чого професор так сміється. Розгублено спитав:

— Може, я що не так сказав, то пробачте мені.

— Ні, ви, голубчику, все добре сказали, але навіщо ви хочете мене на старості літ задавити?

— Як? — злякався Залізник.

Дмитро Іванович знову зайшовся сміхом. А потім встав з крісла й підійшов до шафи з книжками.

— Бачите оцю шафу?

— Бачу.

— Так от, до речі, цю шафу, різьблену та поцяцьковану перламутром, робив великий майстер, а подарував мені її один французький письменник. Бачите оці книжки? Оце все мої твори, а їх далеко перевалило за сотню. Так хіба ж я зможу їх удержати на руках, як ото ви сказали?

Залізник покрутив головою і здивовано спитав Яворницького:

— Чи вже ж ото все ваші твори?

— Все мої.

— Ого-го!.. Ну й напузирили ж ви їх! Почувши це слово, Дмитро Іванович перепитав його й зразу ж — до словника.

— Ну, якщо так,— каже Залізник,— то сідайте в крісло, а я накладу на ваші коліна стільки книг, скільки витримаєте.

— Гаразд, давайте! З мене малював Репін запорозького писаря, фотографував мене першокласний майстер Е. Й. Федорович, але ніхто з них не придумав такого, як оце ви!

Залізник поклав на коліна Яворницького понад десять важкуватих книг.

— Мабуть, досить, Марку Микитовичу, а то більше не Витримаю, розпадеться тоді ваша споруда,— попросив Дмитро Іванович.

Залізник швидко встановив штатив, навів апарата і напрочуд удало сфотографував Яворницького з його творами — один раз без окулярів, а другий раз — в окулярах.

Дмитро Іванович, добре насміявшись, утомився і тут же, Сидячи в кріслі, задрімав. Цей момент Залізник теж зафіксував. І добре зробив, бо таких фотознімків з Яворницького досі ще ніхто не робив. Вони були останні в житті Яворницького.

Одного ранку, після сніданку, Дмитро Іванович узяв Залізника під руку й пішов з ним до музею оглядати експонати.

— А що це за старовинна бандура? Де ви її дістали?

— Ця бандура має цікаву історію. Прочув я, що на Полтавщині живе один бандурист і грає він на запорозькій кобзі. Я сів на поїзд і — туди. Розшукав його, запросив до Катеринослава. Тут допоміг йому виступити на концерті. Бандурист заробив чимало побрязкачів. Тоді я йому й кажу:

"Друже мій, залиште свою бандуру в музеї, а собі придбайте нову, двінку, оздоблену". Бандурист погодився. І ось музей збагатів ще на запорозьку бандуру. Якийсь козарлюга-запорожець розважав свою душу, граючи на ній...— сказав замислено Дмитро Іванович.— А ця бандура увійшла і в новітню історію: її змалював Ренін, і той малюнок уміщено в книжці "Запорож'є в остатках старини и в преданиях народа". Он воно як! А ось, до речі, й малюнки Репіна. Тут їх кілька десятків. Спасибі Іллі Юхимовичу, моєму землякові, за те, що подарував їх нашому музеєві.

У травні 1931 року Дмитро Іванович порадив Залізникові їхати до експедиції не

дубом по Дніпру, а поїздом. Через місяць, коли спала вода в річці, до Вовніг приплив і голова експедиції — академік Яворницький.

До нього на квартиру прибули з Києва чотири студентки-практикантки. Вислухавши їх, Дмитро Іванович призначив дівчат до археологічних груп, які вели розкопки в різних пунктах Дніпра.

Прощаючись, Дмитро Іванович побажав їм успіху і кинув жартівливу репліку:

— Ідіть, працюйте з любов'ю, а як вийдете заміж, так щоб нам побільше народили археологів, а то старі йдуть на пенсію, а молодих щось я не бачу...

— Ходімо сьогодні до сільради, нам же треба там зареєструватись! — сказав якимось Дмитро Іванович, звертаючись до Залізняка.

— Ходімо!

Дмитро Іванович надів білий костюм, капелюх, світлозахисні окуляри, взяв ціпок, і вони пішли до сільради. Привіталися. Залізняк помітив, що їх прийняли спочатку сухо, К не вельми привітно. Хтось навіть тихенько шепнув: "Це, мабуть, буржуй!" А коли Яворницький, цей артист слова, почав розповідати про минуле, всі кинули свою роботу й стали уважно слухати розповідь ученого.

Вже через годину вони заприятелювали з ним: до експедиції поставилися тепло, весь час допомагали археологам транспортом, квартирами й харчами.

А на квартиру до Яворницького плавом пливли і селяни, і місцеве начальство.

Одного разу він зібрав майже все село і прочитав лекцію про археологічні розкопки та культуру тих людей, які жили в цих же Вовнігах тисячі років тому.

Там були знайдені кам'яні вироби: ножі, свердла, скребочки, наконечники стріл та списи.

— От що, Марку Микитовичу, ви сфотографуйте мені всі добути тут речі в натуральну величину,— звелів професор.

Селянському фотографові ще не доводилося мати діло з такими речами, але він, будучи з природи кмітливим чоловіком, добрав способу: клав один сірничок поряд експоната, а другий, для порівняння, примощував біля матового скла. Виходило те, що хотів Дмитро Іванович.

Професор похвалив розторопного фотографа і дав йому складніші завдання.

Багато селян, які жили понад Дніпром-Славутою, добре знали свого давнього знайомого Д. І. Яворницького. Надвечір, коли вже стала менша спека, він узяв з собою Залізняка й пішов до знайомих селян, щоб пошукати якоїсь старовини; і якщо не пощастить придбати якусь старовинну річ, то хоч би сфотографувати її.

— Матеріал,— казав Дмитро Іванович,— треба добувати просто з живого джерела, з живого духу, з живої мови народу.

В одного селянина Дмитро Іванович знайшов пречудесну скриню; вона добре збереглася і, була оздоблена українським орнаментом.

— Цю скриню сфотографуйте мені, це дуже рідкісна річ з цікавими візерунками. Згодом вона буде в музеї.

Проходячи повз село, Дмитро Іванович помітив, що біля Вовніг розташувався

циганський табір. Він підійшов до них, оглянув їхні шатра, вози, коней, навіть зазирнув у халабуди на возах, а потім обрав найтиповішу сім'ю і попросив Залізняка зафіксувати момент, коли циган саме кує залізо, а циганка з люлькою в зубах сидить біля горна і нагнітає повітря в горн.

— А навіщо вам цигани? — поцікавився Залізник.

— Як навіщо! Цигани вже кінчають своє мандрівне життя. Отож для історії це фото якраз і пригодиться.

В той час, коли працювала археологічна експедиція, з хлібом та іншими продуктами було суцужне. За постановою уряду, членам археологічної експедиції і копачам, які виконували нелегку фізичну працю, видавали подвійний робочий пайок. Коли закінчили археологічні розкопки, їм належало одержати 25 пудів борошна. Дмитро Іванович зібрав колектив експедиції і спитав:

— Скажіть мені: чи тут є голодні між вами?

— Ні, немає! — гуртом відповіли.

— Так от що: двадцять п'ять пудів належного нам борошна зі складу Солонянського райвиконкому не брати, а передати державі. Обійдемося! Отакої дотримуюсь я думки! — сказав, як зав'язав Яворницький. І, подумавши, додав: — Хіба, може, от що: передайте пекареві моє прохання: нехай спече велику, пишну українську паляницю. Повеземо її в музей і виставимо напоказ відвідувачам, щоб знали, який ми їли, їмо й будемо їсти хліб на Україні.

...Тихо, спокійно й велично несе свої води Дніпро-Славути, обминаючи зустрічні гострі та високі скелі. Вранці, тільки почало світати, до берега підплив човен. В нього сів Дмитро Іванович та два археологи — А. В. Добровольський і П. І. Смоличев — і рушили вниз, ближче до Дніпрогесу, де працювали інші групи великої експедиції.

— Ну, як тут у вас діла, козаки? — спитав Яворницький молодого археолога В. А. Гріпченка.

— Все гаразд! Знайшли скарб — золоті й срібні речі древньої культури, майже все переплавлене.

— Добра знахідка. Дякую за старання, вам пощастило. А ще чим мене порадуєте?

— Ось із котлована вимито землесосом п'ять мечів і кілька візантійських монет, гляньте, будь ласка.

Дмитро Іванович кинувся розглядати мечі — незвичайні, їх довжина сягає одного метра, а завширшки вони десять сантиметрів. Лезо було з обох боків орнаментоване золотими візерунками.

Очевидно, вони попали під час якоїсь загадкової катастрофи аж на дно Дніпра, швидко замулилися й через те лишилися майже неушкодженими іржею.

Лише дерев'яне руків'я розпалося, а срібний дріт, яким скручувалось руків'я, зберігся. Спеціалісти стверджують, що тим мечам три тисячі років.

Одного разу Дмитро Іванович запросив до кабінету музею вченого секретаря і сказав йому:

— Викличте сюди телеграмою всіх археологи, проведемо нараду.

Через три дні з'їхалися до музею археологи. Дмитро Іванович заслухав їхні звіти, а потім підвівся з крісла, оглянув присутніх і промовив:

— Тут ось яка справа. Підходить час, коли пороги навіки сховають під воду деякі історичні місця, канали, острови будуть затоплені. Я вирішив оце зібрати вас до музею, сісти з вами на дуба "Січовика", що я вже приговорив у лоцманів, і в останній раз проїдемося козацьким ходом. Як ви на це? Згодні?

— Так це ж добре, Дмитре Івановичу, краще й придумати не можна,— відповіли археологи.

5 серпня 1931 року в дуб сіло 23 чоловіки. Вже хотіли рушати, але чекають команди сімдесятишестирічного отамана цієї екскурсії Дмитра Івановича. Він когось чекав. Аж глядь на гору, а там у парку Шевченка біжать до берега дванадцять письменників, які прибули з Харкова, щоб з Яворницьким проїхатися востаннє на дубі до Кічкаса.

— От кого я ще чекав! — сказав Яворницький, усміхаючись.— Адже я вчора одержав телеграму, щоб узяти їхню братію з собою.

В дубі стало тридцять п'ять чоловік. Залізник прицілився і сфотографував їх. Після цього дано сигнал, і дуб відчалив од берега.

Перша ночівля була у Волоському.

Невтомний Дмитро Іванович усю дорогу розповідав їм усяку всячину. Дехто з письменників писав нотатки в свої дорожні книжечки.

Дорогою Дмитро Іванович проспівав кілька старовинних козацьких пісень. Йому підтягували гучні молоді голоси екскурсантів.

Стали наближатися до Ненаситця.

— Ну, хлопці, знімайте з себе все, залиште тільки труси! — звелів Дмитро Іванович.— Не бійтеся, але обережність не завадить.

— Держіться, хлопці!— гучно вигукнув лоцман, напологши на весла.

Раптом як шугоне дуб у безодню, і вода вмить залила все товариство. В багатьох тьохнуло під серцем. І зразу ж дуб вискочив на рівну-воду. В човен налилося води. Її швиденько вичерпали.

Коли ревище порога залишилося позаду, почувися жарти й сміх.

Дехто з гостей зблід, але, дивлячись на спокійне обличчя старого Яворницького, який сидів поруч лоцмана, намагався приховати свій мимовільний страх.

...Настала осінь. Пішли дощі. Археологічна експедиція закінчила свою роботу. Фотограф Залізник успішно впорався з своїм завданням.

— Ну, Марку Микитовичу, дякую вам за сумлінну працю. Ви, козаче, виправдали мої сподіванки. Спасибі, велике спасибі вам!

Залізник знову повернувся до свого колгоспу. Але листування з Яворницьким не припинилося. Марко Микитович надсилав і далі етнографічні матеріали, рідкісні фотознімки та сердечні слова подяки за добру науку.

СУПЕРЕЧКА З ПОМІЩИКОМ

На широких степах поміщика Ераста Бродського у Верхньодніпровському повіті

стояло багато могил, а на них кам'яних баб. Про цього поміщика далеко йшла слава як про великого скнару. Дорога археологам на його степи була назавжди закрита.

Бродський тільки невеличку частину своєї землі зорював під посіви, а тисячі десятин цілини, вкритої тирсою та пирієм, залишав під випас. По ній ходили величезні отари овець і череда рогатої худоби.

Хоч селяни бідували без землі, тоді як широкі поміщицькі лани були під випасом, та Бродському було байдуже.

Старі люди розповідали, що коли Бродський продавав пшеницю, то підсипав до чистого зерна вагон пилуги, яку селянські дітлахи збирали для нього на дорогах.

Дмитро Іванович приїхав на Станцію Ерастівка, вийшов з поїзда і пішки пройшовся до маєтку Бродського, що за п'ять кілометрів від станції Ерастівка.

Бродський зустрів гостя холодно і насторожено. Він уже знав Яворницького й догадувався, що його приїзд до маєтку не обійдеться без того, щоб чимось не поступитися.

— Яким це побитом, Дмитре Івановичу, ви забились у наш край? Що привело вас до мене? — примруживши очі, поцікавився Бродський.

— Могили та кам'яні баби приведи мене сюди. Бродський зразу ж нахмурився. Але Дмитро Іванович знав одне дошкульне місце в цього пана — його шанобство. Цим він і скористувався тепер.

— А чого це вас, Дмитре Івановичу, тягне на мої степи, хіба могили вирости тільки на моїй землі? Вони ж є і в інших краях!

— Що правда, то правда — є, але там немає таких господарів, як ви. Я вважаю за краще звернутися до вас — людини тямущої, свідомої, культурної, яка вміє шанувати пам'ятники минувшини і, розуміється, допоможе в археологічних дослідженнях могил. Як ви на це?

— Так я й знав. Ну що ж, беріть копачів та розкопуйте отут, поблизу маєтку, дві могили, — неохоче погодився господар степу.

Дмитро Іванович подякував і другого дня зранку, поки Бродський ще не передумав, почав розкопки.

У могилах знайдено кістяки, стрілочки, наконечники списів, луків, залізні речі.

Бродський і сам любив старовину. Тому час від часу приїздив на баскому вороному жеребці й уважно розглядав викопані там речі.

На другий день розкопок археологові пощастило. Дмитро Іванович знайшов найдорожчі речі — не золото, не діаманти, а кам'яні форми — виливниці, призначені для литва бронзового знаряддя, яким у давні часи користувалися люди. Та недовго вчений милувався цією знахідкою, бо про неї зразу ж дізнався Бродський; він немов з-під землі з'явився біля могили.

— Ану, Дмитре Івановичу, покажіть виливниці. Археолог неохоче показав рідкісну знахідку. Бродський узяв її до рук, цмокнув язиком, оглянув, а потім категорично сказав:

— Ці виливниці я заберу собі, а все інше, що ви знайдете, — беріть у музей.

— Як це собі? — здивувався археолог.— Це ж музейний скарб!

— Земля моя, могили мої і те, що в могилах,— теж моє. Отож буде так, як я сказав.

Нахабство поміщика обурило вченого. Яворницький одразу ж припинив розкопки й пішов порадитися до свого доброго приятеля Павла Федоровича Тушкана — директора дослідної станції і середньої сільськогосподарської школи, яка була на землі Бродського.

— Біда, Павле Федоровичу,— розводив руками Яворницький.

— Що сталося, яка біда?

— Та як же,— бідкався археолог,— супостат Бродський забрав викопані кам'яні формочки для литва. Як вам це подобається?

— Ви не хвилюйтесь. Я спробую вплинути на нього, може, він поверне до музею. А поки що, мій друже, спочиньте, а я тим часом розповім вам про свої мандрівки до поміщиків. Хочете?

— Будь ласка, послухаю: ви мені обіцяли викласти всі подробиці, слухаю.

Агроном Тушкан, щоб вибрати підхоже місце для школи й дослідної станції, відвідав багато поміщиків, оглянув їхні землі, ставки, ліси. Про свої враження від цих зустрічей він докладно розповів Яворницькому. Типи й характерні риси поміщиків, про які він розповів, наштотхнули Дмитра Івановича на думку написати книжку "Поміж панами".

В цьому художньому творі Яворницький показав цілу галерею поміщиків і земських діячів, замінивши їхні справжні прізвища. Це був суворий вирок устрою, що породив і виховав цих не потрібних світові людей, які знали тільки карти, горілку та розпусне життя.

Розпрощавшись з Тушканом, Яворницький повернувся до Катеринослава. З думки не йшли виливниці. Він узяв перо й написав до Бродського листа. Яворницький просив його передати музеєві виливниці хоч би на час, щоб зробити з них копії. Але той категорично відмовився виконати прохання.

Згодом з приводу цього Дмитро Іванович послав до Тушкана листа, в якому виклав свій гнів і обурення. Ось кілька рядків з цього листа.

"Любий і дорогий куме, Павле Федоровичу! Так паскудний Бродський і не дав мені камінців для того, щоб зробити з них моделі! Нехай же він, анахтим, підкладе їх собі під боки в труну на той світ! Зате я дуже радий, що побував у Вас, бачив Вас, балакав з Вами і одібрав од Вас коштовний лексичний матеріал. Із Вашого "Словничка" я узяв у свій більше ста слів, яких не було ні в словнику Грінченка, ні в моєму власному...

2/VII 1914 р. Усією душею Ваш Д. Яворницький"

Боротьба за виливниці тривала. Після довгої сварки й умовлянь з боку Тушкана і Яворницького поміщик мусив поступитись. Він нарешті віддав виливниці, щоб тільки зняти з них копії. Яворницький забрав оригінали виливниць і зразу ж виставив їх у музеї.

Хоч як приндився й казився Бродський, але ні оригіналів, ні копій цих формочок він уже не одержав. Вони назавжди лишилися в музеї.

Під цими виливницями появилвся напис: "Знайдено Д. І. Яворницьким при розкопках

могил біля ст. Ерастівки".

Через деякий час Бродський появився в музеї.

— Я приїхав по виливниці, час-бо їх повернути.

— Це ви так думаєте, що час, а я іншої думки: не збираюсь їх повертати.

— Чому?

— А тому, що на своїх степах і могилах — ви господар, а тут — я. Там було по-вашому, а тут по-моєму. З народного музею речей не повертаю. Бувайте здоровенькі!

ХОЧ З-ПІД ЗЕМЛІ, А ДО МУЗЕЮ

Одного літнього дня, десь у тридцятих роках, Іван Іларіонович Позняков узяв свого тринадцятилітнього сина Костю (нині — професор, доктор історичних наук) і пішов просто до Яворницького додому.

Натиснув кнопку. Відчинилися двері.

— Прошу, заходьте! — гостинно запросив Дмитро Іванович.

— Ви пробачте нам, професоре, що ми з сином, не знайомі вам люди, потурбували вас вдома.

На устах Яворницького з'явилась лагідна усмішка:

— Я завжди радію, коли до мене йдуть люди. Що ж ви хотіли? Що вас цікавить?

— Та що ж,— несміливо почав Іван Іларіонович,— мій син десь почув, що у вашому будинку є запорожці. "Ходім, каже, та й ходім глянути козаків". Ну, а я за одним ходом хотів з вами познайомитись та попросити, щоб ви показали свій домашній музей.

— Ну що ж, можна. Ходіте.

Господар повів гостей до залу, де стояло кілька вітрин з експонатами, на стінах висіло чимало картин. Він показав музейні реліквії, розповів про історію картин, на яких були зображені запорожці. А потім підійшов до крісла й попросив Познякових присісти до нього поближче.

— Про запорожців ви нам уже розповіли. Дякуємо. Тепер, Дмитре Івановичу, розкажіть про свої археологічні розкопки. Що ви викопуєте в могилах?

— Розкажу. Найбільші дослідження мені довелося провести навколо річок Орелі, Самари та Кінських Вод — там, де колись були запорожці. Оглянув я і дослідив територію понад 500 верств, розкопав там 103 могили.

— Що ж ви там знайшли таке цікаве?

— Знаходив багато всякої всячини. Викопали ми скорчені та пофарбовані кістяки, посуд, усякі вироби з металу та кременю.

— Це ж як, давніх часів?

— Скоріш належить до епохи, яка межує з неолітом та початком металу.

Дмитро Іванович підвівся з місця, взяв з столу альбом і показав кілька фотографій. На них були розкопки могил і знайдені речі.

— Ось подивіться на це фото. Тут ви побачите кістяки кочівників. Біля цих поховань знайдено гроші часів чотирнадцятого віку.

Відклавши альбом, Дмитро Іванович погладив вуса, розповів про цікавіші знахідки.

— В одній могилі ми знайшли чоловічий кістяк і загнuzдану коняку з сідлом,

поховану стоячи. Біля них лежали залізні стріли, казани, лопати, мідні наконечники, шматки одягу. Там же знайшли жіночий кістяк. Біля нього — намисто, коштовні персні, залишки парчі, шкіряного взуття, бронзове люстерко, сережки тощо.

Дмитро Іванович підвівся з крісла, пройшовся по залу, заглянув до однієї, до другої вітрини, ніби щось пригадуючи, а потім повернувся до гостей і розповів їм про одну з найдорожчих для нього знахідок.

— У могилі біля села Афанасьєвки, Новомосковського повіту, ми знайшли речі якоїсь вельможної особи — залишки дерев'яної колісниці, великий мідний глечик, дві срібні позолочені аграфи, з круглими перлами, а на пальці правої руки — золотий з яшмою перстень. У лівій руці — срібний глечик з ручкою, схожою на голову лева. По всьому кістяку були розкидані сімнадцять срібних позолочених бляшок, деякі з них мали в собі великі перлини. Біля жіночого кістяка знайшли щипчики для вибивання волосся з обличчя, три срібні вуховертки, одну срібну ложечку й дві монети з ім'ям Джанібек-Хана 1342—1357 рр.

— А тут, поблизу Катеринослава, вам не Доводилося вести розкопки?

— Доводилося. Це було влітку 1923 року. Тоді я організував археологічні розкопки біля села Лоцманської Кам'янки.

І тут Дмитро Іванович розповів своїм допитливим слухачам, як він у ті тяжкі роки, коли не вистачало матеріалів і харчів, вдався по допомогу до місцевої військової частини.

— Перед тим як вирушити на розкопки, я пішов до командира вісімдесят дев'ятого Чонгарського полку й попросив, щоб він дав мені похідну кухню, п'ять озброєних солдатів для охорони експедиції та намети. Спасибі йому, він щедро допоміг мені. Копали там два тижні. Всі харчувались з однієї кухні. Інколи я бував за куховара, готував степову пшоняну кашу, заправлену салом. А як настане вечір, наші копачі-студенти, було, як утнуть пісню "Закувала та сива зозуля" або "Реве та стогне Дніпр широкий", так, повірте, аж луна піде по Дніпру.

Прощаючись з Позняковим, Дмитро Іванович запросив його прийти до музею, де він доповнить свої розповіді про інші реліквії.

В цей день, коли завітав до нього знову Позняков, Дмитро Іванович вів за собою екскурсію лєнінградських учителів. Пояснення робив російською мовою. Всі уважно слухали. І ось одна наймолодша дівчина якось знехотя йшла у хвості екскурсії, взяла та й присіла на сволок запорозького куреня. Коли Дмитро Іванович побачив це, зблід і припинив пояснення. А потім звернувся до старенької бабусі Дібрової — доглядачки музею:

— Подайте отій молодій пані моє крісло, бо вона, напевне, втопилась. А я, сімдесятип'ятирічний дід, пройдуся з вами далі по музею...

На дівчину всі глянули. Вона почервоніла, встала з сволока й кинулася до гурту, але перед цим підійшла до професора й попросила вибачити їй.

Екскурсія посувалася далі. Зайшли до відділу, де стояло сільськогосподарське знаряддя.

— Що це за дивний плуг? — спитав Іван Іларіонович.

— Перед вами — плуг, в якому тільки один граділь має довжину два метри. Ми здобули його в одного заможного селянина. В цей плуг запрягали три пари волів. Бідняк чи середняк не могли ним користуватися, бо не мали тягла. Тільки багатому він був під силу. Плуг, як бачите, непомірно великий, незграбний, граділь і чепіга зроблені з букового дерева, в ньому тільки леміш та чересло залізні. Це — старовинна й відстала техніка дев'ятнадцятого — двадцятого віків. А ось вам уже Яруга техніка — залізний плуг: він легший, зручніший. Це вже прогрес. А гляньте на оце фото. Тут зображено трактора ХТЗ — це витвір сучасної доби. Сюди волів уже не треба — вся сила в моторі, а біля нього — вмілі руки людини.

Керівник екскурсії повагом переходить далі.

— Подивіться на оцю дерев'яну миску. Не подумайте, що ця миска зроблена на галушки або вареники,— ні. Всередині, як бачите, руками дотепного вмільця вирізьблено обличчя Тараса Шевченка. Ви тільки гляньте, гарненько придивіться, як майстерно виконана ця рідкісна робота! А це ж трудився простий чоловік — селянин. Два роки він працював. Яка ж сила керувала цією людиною? Ви скажете, що покликання, талант! А я скажу от що: мало мати природний талант, треба мати глибоку любов до рідної культури, треба всім серцем, усією душею любити невмирущого Кобзаря!

Далі Дмитро Іванович вивів екскурсію з музею до кам'яних баб, які оточували музей, немов солдати.

— Розкажу вам про одну кам'яну бабу, яку я добув в одного селянина з Підгорного. Поїхав я туди, розшукував того селянина і бачу: стоїть біля двору кам'яна баба, але вже пошкоджена. Вона правила за стовп у тинку. З обох боків цієї баби господар видовбав дірки, в які вставив лати. Я познайомився з цим дядьком і питаю його: "Що ж це ви, чоловіче, зробили з пам'ятником старовини? Хіба ж ви не знаєте, що є закон — усі кам'яні баби здавати до музею, а ви почали псувати! Як можна?"

Бачу, дядько злякався, закліпав очима і вже не знав, як вийти з біди. А потім так несміливо підійшов до мене та й каже: "Я ладен віддати бабу, так тинок же звалиться, на чому ж він буде триматися?" — "Не турбуйтеся,— кажу,— добрий чоловіче: щось придумаємо!" Пішов я до механіка радгоспу і попросив його допомогти дядькові замінити в тинку кам'яну бабу дерев'яним стовпом, щоб тинок не звалився. Замінили. Викопали цю бабу з землі, звільнили її від обіймів лат. "Беріть,— каже дядько,— везіть до музею".

"Е, ні,— кажу йому,— що ж тепер — на плечах її понесу до музею, чи що? Коли викопали, то й везіть її у Дніпропетровськ". Дядько довгенько вагався, чухав пазуху, а потім звалили гуртом цю бабу на автомашину й повезли до музею. Хоч у цієї баби і "ребра" вибиті, та не біда — голова й руки в неї цілі, свого вигляду вона не втратила.

Дмитро Іванович окинув зором колону бабів і, спинившись на одній з них, сказав:

— А оцю "молодицю" я добув у Лоцманській Кам'янці.

Це було так: в неділю вранці взяв я свого ціпка й пішов у село. Дивлюсь, а біля

одного двору сидять діди на кам'яній бабі і попихкують люльками. Я підійшов, привітався з ними та й питаю: "Діди, а що це за каменя під вами лежить?"

"Та це ми з могили привезли, звалили біля двору, нехай собі лежить, може, коли пригодиться в ділі". "Може, ви її продасте?" "Скільки ж ви дасте за неї?" "П'ять карбованців".

"Гаразд, беріть. А скажіть, що ж ви з нею будете робити?"

"Як що? Поставимо біля музею, нехай дивляться на неї люди".

"О, так ви б так і сказали, що для музею. Тоді беріть свої п'ять карбованців, а бабу ми волами привеземо задарма". "Коли так, голубчики, тоді я вас до історії заведу". "А що це таке?"

"А ось що: хто не зайде в музей, гляне в книгу, а там ваші прізвища. Прочитають і вас добрим словом згадають. Он що!"

Діди були раді, що про них будуть знати всі, хто огляне в музеї кам'яні баби.

Екскурсія на чолі з Дмитром Івановичем увійшла до центрального залу. Посередині — кругла велика вітрина. Яворницький зупинився біля неї.

— Розкажу вам, шановні друзі, коротенько про історію цієї вітрини. Тут, недалеко від Дніпропетровська, жив князь Жевахов. Якось похвалився він, що в нього вдома зберігається велика колекція старовинних речей. Запросив мене приїхати до нього в гості. Це було десь у тринадцятому році. Влітку я приїхав до князя.

"Ану, добродію, покажіть мені вашу колекцію". Жевахов повів мене в окрему кімнату і показав чудову музейну колекцію всякої зброї.

"Ви б, князю, подарували все це музеєві. Навіщо воно тут, дома?"

"Нізащо в світі! З якої речі! Це ж фамільне багатство!" "Ну й що з того, як фамільне? Це не завадить, щоб ці речі були виставлені в храмі культури. Як ви на це?"

"Е, ні, не можу: це святиня моїх предків, не віддам". Довгі мої переконування ні до чого не привели. Князь не поступався. Я тоді страшенно на нього розгнівався, грюкнув дверима й пішов з будинку. Аж чую, торохтить екіпаж. Глядь — сидить князь і махає рукою, щоб я зупинився. Я став і чекаю.

"Пробачте, Дмитре Івановичу, я прошу вас повернутись до мене".

"Повернусь тоді, — кажу, — коли всі експонати віддасте музеєві".

Князь покрутив свої пишні пофарбовані вуса, подумав-подумав і погодився. Віддав усю колекцію. Ось гляньте сюди — яке це багатство! Все це назавжди стало власністю музею.

НЕ В ТИХ РУКАХ

Один з помічників Д. І. Яворницького, який збирав для вченого етнографічний матеріал та музейні речі, повідомив його, що на острові Велика Хортиця десь 1915 року об'явився бандит Башмак, озброєний двома запорозькими пістолями з кремінним запалом та кривою шаблюкою. Цей розбишака нападав на перехожих і грабував їх. Ніхто не чув, щоб цей бандит стріляв з пістолів. Зустрічаючись з людьми, він миттю наставляв два пістолі, і перелякана жертва скорялася, віддавала йому все, що вимагав грабіжник. Оповідали, що заради сміливості Башмак виходить на своє "полювання"

п'яний.

Злочинець прибрав вигляду запорожця: відпустив довгі вуса, носив кудлату шапку та широкі шаровари. Скільки жандарми за ним не ганялись, але спіймати його так і не вдалося.

Дмитра Івановича зацікавив новоявлений "запорожець" і водночас дуже обурював: як це негідник здобув старовинну запорозьку зброю? Та ж він спаплюжив честь запорожців. За такі злочини в Січі прив'язали б до стовпа й били б киями. Там з такими не панькалися. Ні, треба будь-що зброю відібрати, їй місце в музеї.

З такою думкою Дмитро Іванович узяв квитка й поїхав до Олександрівців. Незабаром він появився й на Великій Хортиці. Тут розпитав, хто такий Башмак і чи справді в нього є запорозька зброя. Місцеве начальство підтвердило це, але допомогти вченому відмовилося, щоб, бува, не накликати на себе якоїсь халепи.

Тоді Яворницький вирішив діяти сам. Перш за все він дізнався, що з Башмаком дуже часто випиває якийсь дід Кушпіль.

Дмитро Іванович зайшов до хати Кушпіля. Злидні виглядали з усіх кутків: діти обірвані, немиті, нечесані. Мати худа, засмучена. В її очах відбилося вічне горе й нестатки.

Кушпіль після доброї чарки вивернувся на соломі й хропів на всю хату. П'ятеро малих дітей накинулися на миску з розмоченими сухарями, ледь присипаними цукром.

Гість привітався. Уважно оглянув хату, погмонів трохи, потім підійшов до дітей, погладив їх по голівках. Після цього витяг з кишені дві пригорщі карамелі і роздав їм дітворі. В хаті повеселішало. Діти й мати усміхнулися.

— Спасибі за гостинці! — соромливо промовила мати. Дмитро Іванович подумав: "Треба й матір чимсь порадувати". Передбачливий гість заздалегідь подбав про це.

— А вам ось що! Візьміть, носіть собі на здоров'я, на свою втіху,— і він витяг з кишені кашемірову квітчасту хустку і подав господині.

Та спочатку розгубилась, а потім нерішуче підійшла до гостя і взяла подарунок. Вона розглядала хустку, як дивину, бо їй ще ніхто й ніколи не дарував чогось такого, щоб порадувало серце, звеселило душу.

— Спасибі вам, добрий чоловіче, тільки чим же ми віддячимо? — турбувалася господиня.

— Нічого мені не треба: носіть та не згадуйте лихом. І тут Дмитро Іванович перейшов до діла. Він спитав її:

— Чи то не ваш чоловік спить на соломі?

— Мій чоловік і моє горе!

— А чому горе?

— П'є непробудно! Он уже третій день валяється п'яний і ні за холодну воду...

— З ким же це він так причащається?

— Та є тут у нас один пройдисвіт, "запорожцем" величає себе. Зберуться, нап'ються, поб'ються — на тому й день минає.

Дмитро Іванович зразу ж повеселішав, коли дізнався від старої Кушпелихи, що її

чоловік приятелює з "запорожцем". Він став міркувати, як би це скоріше добратися до того лихого запорожця!

— Ану, тітко, розбудіть свого чоловіка. Після кількох стусанів господар підвівся з солом'яного ліжка.

— Вставай, он якийсь пан прийшов, а ти хропеш на с всю хату! — докірливо кинула дружина.

Кушпіль повагом підвівся, глянув каламутними очима на гостя. Голова в нього розкуйовджена, обличчя похмуре. Яворницький спитав:

— Скажіть, де це ви так набралися?

— Та вчора трохи випив із "запорожцем".

— Що ж цей "запорожець" робить?

— Та що — п'є, гуляє та жінку лупцює. От і вся його робота.

— Виходить так: або п'є, або воші б'є, а без діла не сидить! — іронічно зауважив Яворницький.

— Так воно так! — засміявся. Кушпіль.

— А чи не хочете ви похмелитися? — спитав Дмитро Іванович.

— Та хто ж відмовиться від такого добра! — зрадів Кушпіль.

— Тоді ось що: ставлю відро горілки, тільки зробіть одне добре діло.

— Яке саме, кажіть.

— Підіть до свого друга Башмака та умовте його, щоб він забрав з собою всю зброю запорозьку і з вами прийшов сюди. Скажіть йому так, що нехай мене не боїться: я не жандарм і не пристав, я — професор, директор музею.

Дід Кушпіль зразу заохотився, а потім почав знехотя чухати потилицю і, нарешті, промимрив:

— Та хто його знає, чи він піде? Зараз же день, а він боїться показуватись на очі людям! Може, пізніше?..

Тут втрутилася Кушпелева жінка, яка стояла й слухала їхню розмову.

— Чого там не піде! Верзеш таке, що й купи не держиться. Скоріше одягайся, хавхуло. Я теж з тобою піду.

— О, це добре, якщо вдвох підете! — підтримав її Яворницький.

Обоє Кушпелі швидко зібрались і подались до Башмака. Годин зо дві довелося чекати. Вже вечоріло. Дмитро Іванович, напружуючи очі, вдивлявся у маленьке віконце з хати і чекав. І ось появились всі трое. Башмак був при повній амуніції.

— Здрастуйте!

— Здоровенькі були!

— Ви мене кликали? — перший спитав Башмак, підозріло пронизуючи очима професора.

— Так, я вас кликав. Присядьте, не бійтеся. Чув я, що ви здобули запорозькі пістолі й шаблю,— почав Яворницький.

— Так, здобув, ось вони при мені! — погладив той рукою свої трофеї.

— Де ж ви цю зброю добули?

— Де добув — там вже немає! В одного діда взяв, він уже вмер. А де той дід дістав — не питав. Та я з цих пістолів і не стріляв, вони в мене так, для розваги.

Башмак засмикався на стільці, йому не хотілося казати, для чого він тримає, при собі зброю.

— Неправду кажете! — почав наступати Яворницький. — Ви цю священну зброю, якою запорожці боронили батьківщину, зганьбили, стали лякати нею людей, грабувати їхнє добро та пропивати. Знайте — хто краде чуже добро, той краде чужі сили, чужий труд, чужий розум, чуже щастя?

— А Кармалюк хіба не так робив? — закинув раптом Башмак.

— Що кажете — Кармалюк? Е-е-е, чоловіче, далеко кущому до зайця! Кармалюк відбирав добро від панів і віддавав його кріпакам, знедоленим людям. А ви що робите? Ви грабуєте бідних людей, а потім усе пропиваєте. А як це зветься, подумайте! До чого ж ви дійшли! Чи знаєте, що про ваші злочини вже відомо в губернії? За вами вже слідкують. Ой дорого ви за це заплатите!..

Сталось дивне: прості слова Дмитра Івановича якось дійшли до серця й розуму розбишаки, він зажурився, замислився, а потім раптом питає:

— Що ж ви, професоре, хочете від мене? Що ви мені порадите?

— А от що: обидва пістолі й шаблюку передайте мені для музею. Більше нічого не треба від вас.

У розмову втрутився дід Кушпіль, який досі терпляче чекав, коли закінчатся переговори, бо його думка крутилася весь час коло обіцяного відра горілки і його вже почала розбирати нетерплячка.

— Та це, мабуть, ще не все! — потупцяв на місці Кушпіль. — Ви ж мені щось обіцяли! Так буде чи ні?

— Так, правда, я обіцяв: ось вам, хлопці, трояка на горілку. Випийте оту смердючку та й розпрощайтесь з нею навіки. Горілка до пуття ще нікого не доводила, а на той світ загнала багатьох. Шинок — це храм сатани! Забудьте до нього дорогу!

— Та й то так! — погодився Кушпіль, аби швидше взятись за чарку.

Башмак зняв шаблюку, пістолі й віддав Яворницькому. Дмитро Іванович оглянув старовинні реліквії і подумав: "Отака зброя, а була не в тих руках!.."

— Ну, а як же буде зі мною? Що мені робити далі? — спитав "запорожець".

— За вас, Башмак, я замовлю своє слово де слід. Скажу, що зброю віддали в музей і почнете чесно собі хліб заробляти.

— Де ж його заробити, цей хліб, куди піти?

— Е-е-е, чоловіче, була б охота, а діло завжди знайдеться. Хто захоче, той і на гору скоче, а як не захоче, то й з гори не скотиться. Раджу вам іти працювати на завод. Це буде правдивий шлях у вашому житті. Та пам'ятайте, треба робити, а не лінуватися, бо лінощі спустошують душу людини. Ледарство — гірше від тяжкої хвороби, — закінчив Яворницький.

— Спасибі професоре, за добре слово, за вашу розумну пораду.

— На все добре! — попрощався Дмитро Іванович.

Складені в мішок музейні скарби Башмак і Кушпіль допомогли Яворницькому донести до поїзда, який ішов на Катеринослав.

"ЦИБУЛИНА" З МУЗИКОЮ І ГОДИННИКИ

Хоч музей, який очолював Яворницький, звався крайовим, але в ньому були експонати культур різних народів, часів і галузей техніки, бо всі вони являли великий інтерес для глядачів.

— Ну що з того, що музей крайовий! А хіба люди не цікавляться культурою Росії або Європи? Безперечно, цікавляться,— казав Дмитро Іванович.— Отож треба збирати все, що може дати людям користь, збагатити їх духовно.

І він збирав усе. Між тисячами різних музейних речей можна було побачити венеціанський посуд, кинджали східних країн, речі різних релігійних культів.

Мені назавжди запам'ятався рідкісний годинник, який лежав у вітрині центрального музею. Біля нього часто збирався натовп відвідувачів.

Що ж це за годинник? Звідкіля він узявся? Ще до революції Дмитро Іванович знав усіх дворян, купців, поміщиків, які жили на Катеринославщині, часто бував у панських покоях, бачив там рідкісні колекції. Свідоміші з них, під впливом Яворницького, дарували свої колекції музеєві. Але таких було мало.

У поміщика Трипільського Дмитро Іванович якось помітив козацьку люльку оригінального зразка та інші цінні речі. Але найбільше його зацікавив незвичайний годинник. Коли історик дізнався про біографію цього рідкісного годинника, він тільки й думав про нього.

Ось і зараз він пильно розглядав унікальний експонат у формі качиноного яйця, покритого зверху блакитною емаллю.

— Хто ж зробив це чудо? — спитав Дмитро Іванович у Трипільського.

— Це витвір геніального самоука Івана Петровича Кулібіна.

Історик стояв немов зачарований. Він пригадав, що в Петербурзі, в Ермітажі, зберігається годинник, який Кулібін зробив 1767 року, а потім 1769 року подарував його Катерині II. Той годинник являв собою складний механізм автоматичної дії, накручувався один раз на добу, складався з тисячі мініатюрних деталей. Він відбивав години, півгодини, чверть години ще й виконував гімн, який створив винахідник. Умілець вмонтував у ньому малюсінський театр-автомат, який діяв за допомогою особливих стрілок.

Кулібін здивував тоді увесь світ складною системою механізму, що свідчить про його великий винахідницький талант і про його незвичайну волю й терпіння.

Але геніальний творець на цьому не зупинився. Він тоді сконструював багато інших годинників і механізмів. Очевидно, годинників у формі яйця він виготовив кілька, з яких один пощастило добути колекціонерів Трипільському.

Яворницький цінував природний дар Кулібіна. Йому дуже хотілося дістати для музею витвір його вмілих рук.

Та не так просто було дістати будь-яку річ у Трипільського.

— От що, Іване Костянтиновичу,— сказав Яворницький,— ви мені, будь ласка, дайте

оту "цибулину" днів на десять у музей. Тут має відбутись форум істориків, прибудуть гості з-за кордону. Хотілось би показати цей розумний годинник. Нехай подивляться й знають, що слов'яни своєю кмітливістю можуть увесь світ здивувати.

— Якщо тільки для цього ви просите,— візьміть, не перечу. Але...

— Не турбуйтеся. Буде все гаразд. Хочете — розписку дам.

— Не треба. Це ж тимчасово!

Годинник після форуму затримався в музеї. Лежить він місяць, два, рік. А Дмитро Іванович не поспішає повертати його. Щоразу, зустрічаючись з Трипільським, він доводив, що відвідувачі рознесли таку славу про "цибулину", що тепер люди плавом плывуть до музею. Всі хочуть подивитися на це чудо та послухати музику годинника, коли він виконує гімн.

Дотяг Дмитро Іванович з цим годинником аж до Жовтневої революції. А тоді Трипільському було вже не до годинника...

У Потьомкінському палаці, який був у парку напроти будинку Яворницького, стояв на дерев'яному постаменті так званий "стовповий" годинник XVIII віку. Відзначався він своїм великим розміром і гучним дзвоном. Бувало, як бевкне цей годинник, так аж луна по Дніпру котиться. От би його в музей!

Під час революції Дмитро Іванович забрав цей годинник з палацу й переніс до свого будинку, бо в музеї бракувало місця.

Цей годинник уже не діяв, не дзвонив. Треба було полагодити і пустити його. Почав Яворницький шукати в Катеринославі путящого механіка. Йому порадили доброго знавця годинникових механізмів, до того ж нумізмата, Георгія Федоровича Йосикова.

— Покличте, будь ласка, того Йосикова! — якось попросив Яворницький співробітника музею. Механік незабаром прибув.

— Чув я, що ви добрий майстер. Скажіть, а чи не зможете ви полагодити потьомкінського стовпового годинника?

— А чому ж, можу. Доводилося мені в своєму житті бачити всякі механізми. Спробую,— сказав Йосиков.

— Тоді ходіть до мене, будете працювати й харчуватися в моєму будинку, бо я такі речі за двері не виношу.

Перед Йосиковим, у вестибюлі будинку вченого, стояв здоровенний годинник, що вже віджив свій вік, так само як і його колишній господар князь Потьомкін.

— Зробіть, Георгію Федоровичу, так, щоб він дзвонив. Люблю, коли в кімнаті видзвонює годинник, якось веселіше живеться тоді.

За кілька днів годинник ожив. Пролунали перші акорди. Яворницькому дуже сподобався "голос" цього годинника.

— Він дзвонить тепер так, неначе на вокзалі дають сигнал перед відправленням поїзда,— сказав Дмитро Іванович.

А коли складний механізм почав уночі відбивати 10, 11, 12 годин,— загув увесь будинок. Яворницький не витримав дзвону, підвівся з ліжка, підійшов до годинника й зупинив його.

— Що сталося, чому стоїть годинник? — тривожно спитав Йосиков, коли на другий день прийшов перевірити свою роботу.

— То я зупинив: він не давав мені спати! Обидва засміялися.

— Спасибі, Георгію Федоровичу. Ви добрий майстер. Усі годинники, до яких доторкнулися ваші руки, ожили, заговорили кожен своєю мовою.

Одного разу Дмитро Іванович запросив Йосикова пройтися з ним на веранду, яка виходила в сад. Там, на великому тарелі, лежав, як жар, розрізаний кавун.

— Сідайте, Георгію Федоровичу, за стіл — покуштуймо оцього тріскунця.

Кавун їли обидва. В цей час Дмитро Іванович повів розмову з гостем на іншу тему.

— Кажуть, Георгію Федоровичу, що ви цікавитесь старовинними монетами. Це правда?

— Дуже цікавлюся. Навіть захопив з собою кілька монет, щоб з вами розглянути.

— Покажіть!

Яворницький озброївся лупою, став розглядати монети. Обидва зразу ж знайшли спільну мову нумізматів.

— Може б, ви оці п'ять штук подарували музеєві,— ласкаво звернувся професор.

— Прошу, візьміть!

— А тепер ходімте до мого кабінету.

Дмитро Іванович дуже цінував людей, які хоч трохи любили музейну справу. Такі люди були в нього найбільшими друзями. Він їх підтримував і словом, і матеріально.

Підійшов Дмитро Іванович до свого столу, взяв глиняний глечик і сказав Йосикову:

— Ану, нумізмате, наставляйте свої пригорщі! Йосиков не знав, що посиплеться з того глечика, а все ж наставив обидві пригорщі, і враз вони наповнилися срібними монетами часів Олексія Михайловича й Петра I.

— Оце вам, Георгію Федоровичу, дяка моя! Беріть і несіть їх з собою. Пригодяться!

ЯК "ЗАПОРОЖЕЦЬ НАПІДПІТКУ" ПОПАВ ДО МУЗЕЮ

Дмитро Іванович ладен був усім пожертвувати заради науки й музею. Не шкодував він для цього своїх особистих коштів, відмовлявся від елементарних побутових вигод. А там, де ніщо вже не діяло, вдавався навіть до своєрідної експропріації. Так було і з картиною Миколи Струнникова "Запорожець напідпитку", яка належала поміщикові А. І. Синельникову.

Яворницький дуже довго обходжував багатія, щоб той продав картину музеєві. Але пан уперто не погоджувався. Дмитро Іванович був з цим паном на "ти", проте навіть близькі стосунки не допомогли йому забрати картину до музею. Тоді Дмитро Іванович одверто заявив:

— Краще віддай. Цій картині судилося бути в музеї. А якщо не віддаси — однаково заберу.

— А як ти забереш, коли я не віддам?

— Це вже моє діло. Запам'ятай: картина буде в музеї.

Синельников посміявся з нього та й забув про це. Якось він поїхав до Харкова. Про це довідався Яворницький. Недовго думаючи, сів у поїзд і гайда на станцію

Синельникове. Зайшов у панський будинок, тицьнув слугам від Синельникова цидулку, а взамін забрав картину Струнникова.

Повернувся пан з Харкова, зирк па стіну — немає картини!

— Де картина? — питає своїх слуг.

— Як де? Ви ж прислали записку, щоб картину віддати директорові музею Яворницькому. Схопився пан за голову.

— Ніякої записки я не писав! Ану, покажіть ту записку. Подали панові записку. Читає її Синельников і очам своїм не вірить:

— Гм, письмо моє, але я такої записки не писав. Ясно — це Дмитрова робота.

Синельников їде до Катеринослава й прямує в музей.

— Дмитре Івановичу, що все це значить?

— А нічого. Я ж казав тобі: не подаруєш картину музеєві, я знайду спосіб, що вона буде тут.

— Е-е-е, ні, жарти жартами, а картина моя; облиш це все, прошу тебе — поверни картину.

— Та що ти, друже! Люди вже бачили цю картину в музеї. Що ж тепер скажуть відвідувачі, коли вона зникне? І потім, ми ж з тобою умовилися: зумію взяти картину, значить, вона лишається в музеї.

Суперечки тривали довго. Переміг Дмитро Іванович. Так і залишилася ця картина назавжди в музеї.

ЗОЛОТИЙ ТАРІЛЬ

Якось влітку Дмитро Іванович виїхав до села Степанівки, що на лівому березі річки Орелі, і там розпочав археологічні розкопки могил. На цей час він оселився у місцевого священика Микити Сомкіна. У нього борідка була руденька, підчикрижена, а голова така лиса, неначе злизана коров'ячим язиком.

Священик радий був, що вчений зупинився саме в нього, і щовечора слухав цікаві розповіді археолога про знахідки в могилах та про історичний музей в Катеринославі. Бесіди Яворницького з Сомкіним про старовину схилили священика до того, що він охоче погодився допомагати в розшуках рідкісних речей для музею.

В Сомкіна Дмитро Іванович зупинився на квартирі не дарма. Він передбачав, що саме він знає, в кого і що з старовини зберігається, вважав, що такого священика можна використати при збиранні не тільки музейних реліквій, але й етнографічного матеріалу. В своєму передбаченні не помилився.

Не пройшло й тижня, як Сомкін одержав від свого колеги — сусідського попа Івана Скиби — запрошення прибути з матушкою до нього на іменини.

— Давайте разом поїдемо до отця Івана,— сказав Сомкін, звертаючись до Яворницького.— Там у нього побачите всяку всячину. Не пожалкуєте.

— Коли так — з радістю поїду.

Приїхали. Зайшли в будинок. Яворницький познайомився з господарем. Іменинник від радості не знав, де посадовити гостя. Він заметушився по хаті, ввічливо запрошував до світлиці. Дмитро Іванович придивився до Скиби. Це був здоровий, силенний чоловік,

бас його лунав, як ієрихонська труба. Дмитро Іванович кинув очима на стіни, помітив картину, на якій було зображено Тараса Бульбу з синами. Історик відразу ж зрозумів, що потрапив сюди даремно. А коли звернувся до нього по-українськи, то почув у відповідь чисту рідну мову. Це ще більше зближувало вченого з господарем будинку.

— А чому це у вас тут запорожці? — поцікавився гість.

— Як чому? Я сам запорозького роду, то й шаную запорожців. Мій прапрадід служив дяком у Покровському, де була запорозька церква.

— Цікаво, дуже цікаво. Тільки ж, наскільки мені відомо, запорозькі попи були схожі на козаків, а ви обросли бородою та вусами, неначе старий пеньок мохом. Чи годиться так?

Всі чмихнули від такого трохи сміливого жарту. Сміявся і Скиба.

— Воно майже й не годиться, та вже так заведено, що той не піп, хто без бороди та довгого волосся на голові. Так вже повелось.

Стіл вже було накрито. В центрі, на золотому тарелі, лежала засмажена індичка. Сомкін вибрав момент, коли господар — отець Іван — вийшов до сусідньої кімнати, шепнув Яворницькому:

— Подивіться на отой таріль, — давня штука! Дмитро Іванович повагом підійшов і, нібито нюхаючи індичку, уважно обдивився золотий таріль. На ньому був напис: "Року божого 1770".

— Ну, що ви, професоре, там побачили?

— Те, чого шукав. Для історії — це знахідка. Ви мені тепер допоможіть оцю штуку забрати для музею.

— Постараюсь. Тільки знайте, що це майже неможливо. Коли вже трохи випили, проголосили тост за здоров'я іменинника, Дмитро Іванович підсів поближче до Скиби і почав з ним розмову. Мовляв, не всі люди усвідомлюють велике значення музею для розвитку культури.

— У мене тут, здається, немає таких речей, які підійшли б для музею, — ухильно сказав Скиба.

— Як немає! А ось цей таріль!

— Ви жартуєте, Дмитре Івановичу. Це ж родова річ, вона з покоління в покоління переходить. Ні, я ніколи цього тареля не винесу з хати, нікому не віддам ні за які гроші!

— Гм, чому ж це так категорично?

— А тому, що коли віддам таріль, то на цьому весь наш рід обірветься. Отакий у нас заповіт предків. Тим-то бережу його, як родову святиню, як золото.

— Ви кажете, що зберігаєте, як золото. А я вбачаю цінність не в золоті, а в історії цього тареля. Розумієте, він має бути здобутком громадськості, в музеї для нього місце, а не тут.

Піп Скиба стояв на своєму і нізащо не погоджувався. Не допомогли ніякі умовляння.

Після добрячої вечері, під час якої священники охоче припадали до чарки, всі лягли спати. Не спалося лише Яворницькому. Йому не давав спокою знайдений скарб. Ще до

схід сонця він підвівся з свого ліжка, взяв таріль, вийшов з будинку, звелів негайно запрягти тарантаса.

В Катеринославі, не заїжджаючи до музею, він попрямував до редакції місцевої газети. Редактор ласкаво зустрів професора, запросив сісти і спитав його:

— Щось цікаве принесли нам, Дмитре Івановичу, показуйте. Може, про запорожців якусь статтю написали?

— Майже вгадали. Мова й справді про запорожців. Тут ось в чому справа. Я привіз показати вам запорозький таріль. Його довго зберігав сільський священик Іван Скиба. А ось зараз він розщедрився і подарував цю річ для нашого музею. Але Скиба дуже просив, щоб про це вся єпархія знала.

Редактор взяв таріль, помилювався ним і поздоровив Дмитра Івановича з таким коштовним історичним здобутком.

— Так що ж ви хочете, Дмитре Івановичу?

— Піп Скиба дуже просив, щоб у газеті помістили об'яву у формі подяки. Мовляв, запорозький таріль подаровано для музею за бажанням його власника.

— Ну що ж, це можна.

Другого дня в газеті появилася невеличка інформація про те, що священик Іван Скиба подарував музею запорозький таріль, за що дирекція музею і вся громадськість міста висловлюють йому щиру подяку.

Дмитро Іванович підійшов до газетного кіоска, придбав кілька примірників свіжої газети і відразу ж попрямував до архієрея. Привітавшись, витяг з кишені газети і подав архієреєві.

— Прочитайте, будь ласка, оцю замітку.

Архієрей надів окуляри в золотій оправі, уважно прочитав і сказав:

— Ну що ж, хвалю отця за добрий вчинок. Отець Іван від цього не обідніє, а музей збагатиться значним історичним експонатом. Та й нам честь.

— От і добре. Тоді я прошу вас,— черкніть Скибі пару слів. Він буде радий, що ви благословляєте путь цьому тарелеві в музей.

— Добре, сьогодні ж напишу.

З канцелярії архієрея Дмитро Іванович вийшов в чудовому настрої. Попрямував до музею. Взяв перо і написав ось такого листа попові Скибі:

"Здоровенькі були, панотче!

Дуже вдячний за Вашу гостинність. Пробачте мені за несподіваний від'їзд. Я встав дуже рано, коли ще всі спали. Мені жаль було Вас будити і порушувати міцний сон після доброї вечері, та ще й з оковитою.

Сьогодні був у Вашого архієрея. Розповів йому про іменини і показав запорозький таріль. Він цілком згоден зі мною і сказав, що йому місце в музеї. А коли прочитав газету, в якій згадується про Ваш дарунок, архієрей похвально відгукнувся про Вас і молить бога, щоб Ви й далі були здорові та щедрі.

Посилаю Вам газету з подякою. Прочитайте. Знаменитий таріль тепер виставлено в музеї. Його побачать всі, хто цікавиться культурою народу. Спасибі Вам, що Ви його

так довго зберігали. Ви боялись, що коли зникне таріль, то й рід ваш обірветься. Раджу Вам не вірити в талісмани. Ви ж людина начитана і написана.

З щирою пошаною — Дм. Яворницький

Днів через п'ять священник Скиба прислав Дмитру Івановичу відповідь. У своєму листі він жодним словом не обмовився про таріль. Його турбувало інше; чи не розгнівався часом архієрей, що на іменинах попи прикладалися до зеленого змія і добре перепилися? Чи не обславили вони цим вчинком свого духовного сану? А то, чого доброго, скишкають з парафії. Та обійшлося все гаразд. А коли Скиба прочитав замітку Яворницького в присланій газеті, відразу повеселішав. Адже яка честь! Яка слава! Тепер вся єпархія буде знати, все духовенство прочитає, що священник Скиба зробив для музею таке добре діло.

Показуючи цей експонат у музеї, Дмитро Іванович говорив:

— Оцей таріль, як рідкісну й цінну для науки річ, я взяв у священника без його згоди. Взяв і не повернув. Може, це трохи й негарно, хтось подумає — злочинство! А я вважаю злочинством те, коли такі речі ховають по скринях. І лежать вони там віками без будь-якої користі. А ось тепер всі бачать, всі милуються нею. От і судіть, хто тут правий, а хто винуватий!

З ЖИВОГО ГОЛОСУ

На одному літературному вечорі я познайомився з нашим місцевим композитором Олександром Сергійовичем Соловйовим. З дружньої розмови я довідався, що Олександр Сергійович добре знав Яворницького, часто бував у нього вдома.

Знайомство з ученим відбулося 1920 року. Непосидючий Дмитро Іванович пішов по Катеринославу шукати установу, яка б допомогла йому залучити до музею цінні панські речі. Вченому порадили зайти до відділу народної освіти Катеринославського повіту.

Співробітники відділу знали професора Яворницького, вони привітно зустріли його. Дмитро Іванович зняв капелюха, повісив його на свій ціпок і сів у крісло.

— В якій ви справі, Дмитре Івановичу, завітали до нас? — спитав Соловйов, який тоді працював у відділі народної освіти.

— В дуже важливій і невідкладній. Уже минуло кілька років, як панів витурили з міста. А чи знаєте ви, що в їхніх хорах лишилися без догляду великі бібліотеки, цінні картини, рідкісні статуї?

Співробітники поклали свої пера.

— Так що ж вас хвилює, Дмитре Івановичу?

— Як що? Я зайшов до вас, щоб дізнатися, чи вжито заходів по охороні цінностей, чи все залишено напризволяще?

— Вжито. Ось вам наказ губнаросвіти, а ось інструкція про охорону.— "Хто про що, а Яворницький про музей!" — подумав Соловйов.

Дмитро Іванович глянув поверх окулярів на Соловйова.

— Наказ бачу, це добре. А чи знають про нього ті, що виламують двері й вікна та знищують цінні речі? Мабуть, не знають або удають, що не знають. Я прийшов, щоб ви

дали мені інспектора та міліціонера, і ми разом пройдемося по панських палацах. Мені відомо, в кого були цінні старовинні речі.

Прохання Дмитра Івановича задовольнили. На другий день він десь роздобув воза, взяв з собою сторожа музею Івана Попова та його десятирічну дочку Марію і вирушив по скарби до панських палаців.

— До кого ж ми спершу поїдемо? — спитав сторож.

— До дворянки Євєцької. Вона десь чкурнула, а добро її залишилося в палаці напризволяще...

Сторож з дівчинкою сидів на возі і правив конячкою, а біля воза чимчикував Яворницький.

У нагірному районі, що його овиває чисте дніпровське повітря, біля парку Шевченка і досі красується двоповерховий будинок готичного стилю. Тепер у ньому розмістився дитячий садок, а до 1918 року цей будинок належав багатій дворянці І. П. Євєцькій. Дмитро Іванович не раз бував у ньому і знав, що там є.

Чарівна красуня пані Євєцька перед тим, як тікати за кордон, забігла до музею.

— Милий Дмитре Івановичу! — благала вона, хвилюючись. — Ось вам ключі від мого дому. Довіряю вам оці ключі, дім і все, що в ньому є. Благаю вас, прибережіть, я скоро повернусь...

Яворницький узяв ключі, а сам подумав: "Ні, не вертатися вже тобі до свого палацу!"

І ось Дмитро Іванович, мов справжній господар, витяг з кишені передані йому на схованку ключі, відчинив двері палацу, зайшов туди з своїми помічниками. Сторож і Яворницький двічі навантажували воза статуями, картинами, книгами і перевозили їх до музею. За останнім рейсом захопили й старовинний клавесин.

Ще раз Дмитро Іванович обійшов кімнати. Він помітив альбом, палітурки якого були оздоблені сріблом. У них був вправлений коштовний діамант.

— Бери, Маріє, оцю штукенцію, — сказав професор дівчинці, — і неси до воза. Та гляди ж не впави з нею, бо це дуже дорога річ. А будеш падати — хапайся за землю.

Підвода, вщерть навантажена рідкісними скарбами, загуркотіла до музею.

Друга зустріч, яка назавжди зблизила цих людей, відбулася 1924 року. Тоді О. С. Соловйов працював у трудових школах викладачем співу. До нього підійшла дружина Яворницького — вчителька Серафима Дмитрівна — і спитала:

— Скажіть, Олександрє Сергійовичу, чи ви змогли б з голосу записати українські народні пісні?

— А чому ж? З великою охотою зроблю запис. А з чийого я; голосу записувати?

Дружина розповіла, що Дмитро Іванович дуже любить народні пісні, зібрав їх близько тисячі, багато знає на голос. Найулюбленіші пісні він часто співає і хоче, щоб вони збереглися. Серафима Дмитрівна запросила Соловйова завітати до них додому, ближче познайомитись з професором-етнографом.

Дмитро Іванович зустрів гостя дуже ласкаво. Він почав з ним розмовляти російською мовою, але Соловйов, хоч сам і москвич, розумів українську мову, тому він

сказав:

— Ви, Дмитре Івановичу, розмовляйте зі мною українською мовою. До речі, це мені пригодиться, бо саме тепер я відвідую курси української мови.

Дмитро Іванович був дуже радий, коли дізнався, що Соловйов працював у 1907—1912 роках у Чернігові, особисто знав Михайла Коцюбинського. Професорові було приємно почути й про те, що Павло Тичина і Григорій Верьовка були його учнями в Чернігівській семінарії.

— Дмитро Іванович,— згадує Соловйов,— вибирав якусь історичну пісню, розкривав її зміст і казав, як треба її виконувати.

Дмитрові Івановичу було тоді сімдесят років. Але він без будь-якої натуги виводив пісні. Після того, як він проспівував якусь пісню двічі-тричі, Соловйов записував її так, щоб не пропустити динамічних відтінків, темпу й характеру виконання.

— Слід зазначити,— казав Олександр Сергійович,— що Дмитро Іванович надзвичайно вдало й точно передавав народні пісні. Він дуже добре пам'ятав їх мелодії. Співаючи вдруге, втретє, він ніколи не збивався й не відхилявся від першого виконання. В нього була добра пам'ять і чудовий музикальний слух.

Одного разу, в умовлений час, Соловйов прибув, щоб записувати далі пісні на голос. Дмитро Іванович хоч і привітно зустрів гостя, але чомусь був похмурий.

— Сьогодні, Олександр Сергійовичу, я не зможу наспівувати — немає настрою. Щоб співати улюблені пісні, треба вкладати в них душу, а без доброго настрою діло не піде.

Мабуть, відкладімо на інший час.

Через кілька днів вони знову взялися за роботу. До Дмитра Івановича повернувся бадьорий настрій, він був веселий, балакучий, здавалося, помолодшав років на двадцять.

Спочатку Дмитро Іванович проспівав мінорну, але досить енергійну пісню "Запорожці, ви добрі молодці". За нею другу — "А наш пан отаман".

— Цих пісень,— сказав він,— у жодному збірнику ви не знайдете, бо вони ще ніде не записані. Тим часом вони мають велику художню цінність.

Олександр Сергійович помітив, що в Дмитра Івановича була одна найулюбленіша пісня: "Ой за гаєм зелененьким брала дівка льон дрібненький". То тексту народної пісні Яворницький ставився не тільки як історик, але й як поет, художник. Він часто наводив дуже влучні вислови відомих композиторів про цінність і значення народної пісні.

Запам'ятав Соловйов ще один цікавий епізод, який характеризує Яворницького як людину глибоко обізнану, цілком віддану справі розвитку культури серед широких народних мас.

Деся 1925 року в Катеринославі була організована українська хорова капела "Зоря". На перший виступ капели запросили і Дмитра Івановича. В програмі були твори композиторів Козицького, Вериківського, Богуславського та інших. Дмитро Іванович сидів у ложі, дуже уважно слухав. Після закінчення концерту до нього підійшов керівник капели и спитав:

— Наш хор молодий, мене дуже цікавить ваше враження від першого концерту.

— Капела співала добре. Я тут слухав такі пісні, яких ще ніде не чув. Дякую за це. Добре, що ви не відриваєтеся від життя й несете нове в народ. Але як ви могли допустити, щоб українська капела обійшлася без української народної пісні? На мою думку, слід було включити до програми твори Лисенка, Стеценка, Степового, Леонтовича.

Близькі зв'язки композитора з ученим дали добрі наслідки. Олександр Сергійович зробив велике діло. Він записав з живого голосу Д. І. Яворницького шість рідкісних історичних пісень. Спасибі йому за те, що доніс до сучасників голос минувшини.

Ось ці пісні:

"Ой по горах, по долинах", "Не ходи, козаче, понад берегами", "А наш пан отаман", "Запорожці, ви добрі молодці", "Ой за гаєм зелененьким", "Ой з-за броду".

З ХАТИ ПО НИТЦІ

ЗАПОРОЗЬКА СКРИНЯ

До музею прибула комісія від міськради перевіряти роботу. Серед членів комісії був молодий історик Сергій Андрійович Данилов, який свого часу слухав лекції професора Яворницького і складав йому іспити з історії України. Коли Дмитро Іванович побачив свого знайомого, він повеселішав, розмова вийшла за офіційні рамки.

Знаючи Дмитра Івановича як дотепного оповідача, Данилов попросив його показати, чим цікавим збагатився музей. Дмитро Іванович охоче повів прибулих по залах, показав нові речі й розповів про те, як він добув окремі експонати.

— Коштів нам дають дуже мало,— сказав Дмитро Іванович.— Тому доводиться добувати музейні речі всякими правдами й неправдами. Розповім вам, як мені випало добувати запорозьку скриню.

— Охоче послухаємо.

— Тисяча дев'ятсот тринадцятого року поблизу маєтку генерала Г. П. Алексеева я розкопував могили. Бачу, один знайомий селянин везе на бричці запорозьку скриню, оздоблену перламутром. "Куди ви везете її?" — питаю. "До генерала Алексеева".

Яворницький знав, що Алексеев скуповував старовинні речі для власного музею. Звісно, генерал не пожалкує ніяких коштів, щоб придбати цю скриню. Але він знав ще й інше: дружина колекціонера не виявляла ніякого інтересу до реліквій і часто чинила чоловікові всякі перешкоди щодо цього. Коли генерала не було вдома, вона втришия виганяла з двору всіх, хто приносив рідкісні речі.

Дмитро Іванович не пропустив нагоди скористатися з конфлікту між генералом і його обмеженою дружиною.

Селянин під'їхав до Яворницького, привітався з ним.

— Так везете до генерала, кажете?

— Еге ж!

Дмитро Іванович іронічно посміхнувся й махнув рукою.

— Ну що ж, везіть. Там вас генеральша так зустріне, що й пір'я посиплеться.

— А хіба генерала немає дома?

— Та він же вмер, хіба ви не чули?

— Ні, про це не чув! — отетерів дядько.

— Помер ще два дні тому. Та нічого, ви таки везіть скриню до генеральші, може, вона купить.

Дядько розгубився. Він дістав з кишені тютюн, скрутив самокрутку. Потім благальне глянув у вічі Дмитрові Івановичу й сказав:

— Дмитре Івановичу, купіть краще ви цю скриню, бо мені як ото їхати до генеральші, то однаково що в пекло.

— Скільки ж ви хочете за неї?

— Четвертну дасте?

— Я б купив, так у мене таких грошей немає. Дядько пом'явся, потупцяв біля брички.

— Яз вас небагато візьму.

— Скільки?

Десятку дасте, то й беріть.

— Ні, тоді везіть До генеральші, в неї грошей — хоч лопатою горни.

— А може, візьмете за троячку?

— Добре, тільки умова — відвезіть скриню до Катеринослава.

Дядько погодився:

— В неділю, коли буду їхати на базар, то й скриню завезу до музею.

— Отак я придбав запорозьку скриню. А генерал у той Час ще й гадки не мав умирати.

ПРОВЧИВ

Дмитро Іванович підвів комісію до вітрини, в якій лежав невеличкий метеорит.

— Хочете, розкажу вам історію цього залізного камінця.

— Будь ласка, послухаємо вас.

— Приїхав до мене з Томаківки земський начальник, Гаркушевський. У нього була така червона пика, що притулити до неї кізяка, то він так і пчиркне. Витяг, він з кишені маленького камінця й показує. "Де ви його підчепили?" — "Знайшов один селянин з Томаківки. Я йому за це дав карбованця".

Дмитро Іванович дуже хотів, щоб цей уламок небесного тіла земський начальник подарував музеєві, але Гаркушевський уперто не хотів дурно давати, а правив за нього п'ять карбованців.

Яворницький спершу присоромив земського скнару, а потім сплатив йому карбованця. Проте лихвареві це так не минулося. Дмитро Іванович вирішив провчити його, щоб знав, як зазіхати на музейні копійки.

Він спитав Гаркушевського:

— Чи не було у вашому роду запорожців?

— А чому це ви питаєте?

— Нещодавно я читав журнал "Киевская старица", і там згадувалося про якогось запорозького сотника Гаркущу.

Гаркушевський аж підскочив, коли почув про це. Йому дуже хотілося бути нащадком запорожців.

— В якому ж номері журналу ви читали про цього сотника?

— Бачите, давненько це було. Зараз не можу пригадати, в якому саме номері.

— Що ж ви порадите?

— Раджу вам купити комплект цього журналу за тисяча вісімсот дев'яностий — тисяча вісімсот дев'яносто п'ятий роки. Там в одному з номерів ви напевне знайдете статтю про свого предка Гаркушу.

Пізніше Яворницький почув, що Гаркушевський купив комплект "Киевской старины" аж за п'ять років. Заплатив великі гроші, а згадки про свого "предка" так і не знайшов, бо її ніколи там не друкували.

ВІДГОМІН ВІКІВ

Наша дума, наша пісня
не вмере, не загине.

Т. Г. Шевченко

Українська пісня! То замріяно-журлива, як самотня тополя край села, то весела й дзвінка, мов той струмочок весняний, то гнівна, як розбурханий Дніпро. Хто її не любить! Але, мабуть, ніхто так не кохався в ній, як Дмитро Іванович.

Особливо його серцю були милі старовинні козацькі пісні, і коли Дмитро Іванович дізнавався, що в якомусь бодай найвіддаленішому селі є старий дід чи кобзар, який знає не відомі ще йому пісні, він негайно вирушав до нього.

У пошуках пісенного фольклору, так само як і музейних скарбів, він обійшов майже всю Україну. Мандрував по селах Катеринославщини, Харківщини й Полтавщини, побував на Херсонщині і в Таврії, подорожував на Київщині та Чернігівщині.

Нелегкими були ці пошуки, доводилося багато в чому собі відмовляти, а то й лишатися без копійки в кишені, але пісня вела все далі й далі.

Дмитро Іванович швидко знаходив стежку до серця простих людей, особливо кобзарів, пастухів, старих селян. Він вважав за найкраще робити записи пісень та історичних дум з уст народних. Але ще краще, казав він, коли пісню одразу записати й на голос. Тоді вона зберігає свій національний колорит, свою неповторну чарівність.

Дмитро Іванович, бувало, запише пісню на голос, а потім і сам кілька разів проспівася, щоб добре запам'ятати мелодію, зберегти всі нюанси пісні такими, якими почув од співака.

В своєму житті він часто зустрічав людей, які не могли передати пісню словами: "Проказати — не прокажу, а проспівати, то доведу", їм краще вдавалося відтворити пісенну красу на голос, коли її проспівують. Траплялося й таке: запише якусь пісню зі слів, а коли виконавець співає її, деякі слова замінює. Тоді в записній книжечці з'являлося два, а то й три варіанти однієї і тієї ж пісні.

За своє життя Дмитро Іванович списав десятки записних книжок, до яких занотував крилаті вислови, прислів'я, пісні.

Його дуже сердило, коли він чув зіпсовану пісню, в яку вскочили слова, що

засмічували й перекручували її зміст. Тоді вчений вдавався до старих людей, сивоусих бандуристів, літніх пастухів і отак добирався до чистих, незамулених джерел народної творчості.

Дуже боляче реагував Дмитро Іванович на те, коди хто-небудь із селян виконував пісні "без смаку, без складу і без ладу", а намагався співати рідні пісні "по-панському".

В таких випадках Дмитро Іванович клав перо й просив співака:

— Ти мені, козаче, заспівай старовинної — чумацької або козацької, такої, щоб аж за серце взяло.

Коли таке прохання дивувало співака, Дмитро Іванович підказував йому:

— А ви, голубчику, чули таку пісню:

Ой не знав, не знав козак Супрун,

Як славоньки зажити,

Зібрав військо славне

Запорозьке Та й пішов він орду бити.

— Чув, та забув на голос.

— Тоді слухайте — я заспіваю.

І він співав, та ще так, що в того "голубчика" аж сльози виступали на очах. Слухав він і думав: "От тобі й пан, а співає по-нашому, по-мужицькому!" І серце відгукнулося саме тією пісню, по яку приїхав "пан у капелюсі".

Ось так рядок за рядком, строфу за строфою і збирав Яворницький невмирущі скарби народної творчості. А 1906 року він видав у Катеринославі збірку "Малоросійські народні пісні", до якої увійшло понад 800 пісень та історичних дум.

Аналізуючи зібрані перлини, професор Яворницький помітив, що найбільше збереглося українських пісень на Полтавщині. Полтавські наймити йшли на заробітки в Таврію, на Катеринославщину, Харківщину і довгими та курними шляхами несли з собою рідні пісні, сповнені смутку й гіркоти. Ці пісні переходили з роду в рід, тужливо линули над степовим безмежжям.

Зібрані скарби Яворницький розподілив на колядки й Щедрівки, веснянки та гулянки, пісні, що відображали щасливе й нещасливе кохання, пісні з родинного життя, весільні й колискові, пісні, що характеризують економічне життя людей, пісні історичні, сатиричні, жартівливі.

В багатьох із них оспівується боротьба проти соціального і національного гноблення, кріпацтва, бідкування наймитів, чумаків... У цих піснях вчувається відгомін віків.

Записані пісні від людей різного віку, стану й фаху, От, скажімо, під однією з щедрівок читаємо позначку:

"С. Черевки, Полтавської губ., Миргор. повіту, с-ка Палажка Цапченкова, 17 р. 1904 р."

До деяких пісень автор збірки дав пояснення, з якої нагоди і для кого ця пісня співалася. Так, після короткого тексту:

А в пана, пана

Собака п'яна,
Лежить на саннях
В червоних штанях,
І люльку курить,
Та й пана дурить,—

записано: "Хутір Будаково, Полтавськ. губ., Миргор. у., мала дитина, 4 роки, поздоровляла пана на Новий 1904 рік".

Перед розділом "Веснянки" Дмитро Іванович робить таку коротеньку передмову: "Ці пісні співають з того дня, як почне кувати зозуля, і аж до самого Петра, цебто 27 червня".

Багато вчений записав пісень з уст людей рідної Сонцівки, Харківського повіту. Односелець Іван Пухан продиктував йому цікаву щедрівку. "Цю щедрівку,— писав Дмитро Іванович,— співають тільки великі хлопці, щоб виходило дуже гучно й товсто".

Часто надibuємо на легенди й пісні, записані від талановитого селянина — сліпця Хоми Провори, який жив у селі Богодарі, Олександрівського повіту, Катеринославської губернії.

Не всі пісні, що зібрав Яворницький, увійшли до книжки. Крім того, треба сказати, що й після виходу цієї збірки Дмитро Іванович збирав далі витвори пісенного фольклору. Він зібрав понад дві тисячі пісень.

СУПРОТИ НЕНАСИТЦЯ

На Дніпрових порогах, куди Д. І. Яворницький не раз приїжджав з екскурсіями, відвідувачів найбільше вабив Ненаситець, або Дід-поріг. Щоб його добре розглянути; Дмитро Іванович завжди виводив прибулих на високу скелю, яка звалася Монастирка. Звідси все було видно як на долоні.

Перед тим як спуститися з скелі, Дмитро Іванович не забував розповісти про одну багату землевласницю-скнару, яка зберігала рідкісні й коштовні речі музейного значення.

— До останніх років супроти Ненаситця красувався пишний сад, а в тому саду височів палац з мезоніном та колонами.

— Чий же це був палац? — спитали вчителі-екскурсанти.

— В ньому жила поміщиця В. І. Малама — далека родичка гетьмана Данила Апостола. В тому палаці зберігалася безліч коштовної старовини. Там були дві гетьманські булави — одна з слонової кості, друга оздоблена золотом, сукняний червоний жупан, три шовкові гетьманські каптани та гетьманське сидло, оздоблене рідкісними, блискучими камінцями. Та вся біда в тому, що власниця нізащо не хотіла розлучатися з своїми скарбами.

Дмитро Іванович тут же розповів, як він хотів забрати до музею гетьманське сидло й булаву. Тільки він ступив до садиби Малами, як її зразу ж сповістили, що прийшов невідомий чоловік. Вона замкнулася й наказала своїм вірним слугам бути на сторожі, нікого не впускати до її покоїв. А коли її повідомили, що прибув професор, вона насторожено спитала, відкіля він приїхав і в яких справах, їй відповіли — з губернії.

Поміщиця-відлюдок, яка до невідомих завжди ставилася підозріло, зажадала від гостя документа.

Дмитро Іванович витяг з валізи своє посвідчення, загорнув його у клаптик газети й просунув цей документ у щілину, що світилася знизу дверей кімнати Малами.

Чути було, як господиня боязко наближалася до дверей, нахилилась і з острахом узяла в руки документ, потім почала ним шелестіти. Довго вона шаруділа тим посвідченням, а потім просунула його в щілину назад. Хвилини через дві двері в кімнаті одчинилися. Поміщиця вийшла в приймальню до гостя.

— Що ви, професоре, хочете?

— Глянути на старовину, на ваші древності. Малама змріяла гостя з ніг до голови недоброзичливим поглядом, її пожовкле обличчя густо зморщилося.

— Нічого я вам не покажу.

— Чому ж ви так недовіжливо ставитесь до науки?

— А що мені ваша наука! — грюкнула дверима злюка — та й по тому!.

Незабаром на Катеринославщину приїхав Ілля Репін — давній побратим Яворницького. Він побував на місцях Запорозької Січі, де збирав матеріали про запорожців. Дмитро Іванович розповів йому про Маламу й про ті рідкісні експонати, які лежать в її хоробах.

— З'їздимо, Ілля Юхимович, до неї вдвох, може, нам пощастить щось здобути.

Приїхали вони до скупой землевласниці, яка мала сорок вісім тисяч десятин землі. Коли вона побачила, що до двору підкотив фаєтон з двома чоловіками в капелюхах,— зразу ж по всіх кімнатах загриміли замки, забряжчали міцні засуви. Трохи згодом господиня виглянула з вікна другого поверху.

— Що вам треба від мене? — вигукнула вона з вікна.

— Покажіть нам, будь ласка, гетьманську булаву та сідло.

— І не думайте, і в руки не дам!

Репін підійшов до Яворницького і шепнув йому:

— Просіть — нехай хоч у вікно покаже.

— Ви, пані, нас не бійтеся. Нам не потрібні ваші реліквії,— умовляв Яворницький.— Якщо вже не можна взяти їх до рук, то дозвольте хоч змалювати на відстані.

Малама трохи пом'якшала. Вона звеліла гостям подалі від будинку її стати посеред подвір'я, а сама боязко піднесла до вікна булаву й сідло і виставила їх напоказ.

Поки Дмитро Іванович ласкаво розпитував, як вона здобула ці речі, Репін у цей час швиденько змалював булаву й сідло з усіх боків.

Оце й усе, що вдалося виканючити в неприступній поміщиці. Де ті неоціненні реліквії поділися — ніхто не знає й досі...

КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ

У своїй подвижницькій праці вчений завжди знаходив собі помічників, людей, закоханих у рідну культуру, і залучав їх до доброго діла.

У 1960 році мені пощастило знайти одного приятеля Дмитра Івановича — Захара Семеновича Бородая. Він жив у Червонопартизанському провулку в Дніпропетровську.

Зайшов я по даній мені адресі до маленької хатини над яром. Сивовусий господар, чисто поголений, в окулярах, сидів за невеличким столом і читав "Кобзаря". В хаті чепурно, на стінах — портрет Тараса Шевченка, прикрашений широким квітчастим рушником, дві картини — одна Самокиша "Богдан Хмельницький в'їздить в Київ 1648 р.", друга — Красицького "Гість із Запорожжя". Захар Семенович за своє життя зібрав чималу бібліотеку, якою він не без підстав пишався. Він багато років працював листоношею і за довгорічну та сумлінну працю на пошті був нагороджений орденом Леніна.

Погомонівши якусь хвилину з господарем, я спитав його:

— Кажуть, що ви були знайомі з Дмитром Івановичем. Це правда?

Коли Захар Семенович почув ім'я Яворницького, його обличчя одразу ж повеселішало, й він приязно усміхнувся.

— Це правда. Я з ним познайомився ще напередодні першої світової війни. З тринадцятого року я став працювати в Катеринославському головному поштамті — листоношею. До району, який я тоді обслуговував, входив і будинок професора Яворницького. Добре пам'ятаю — вперше я заніс йому кореспонденцію влітку 1915 року.

"Ви часом не з Полтавщини?" — спитав мене Дмитро Іванович, приймаючи від мене листи та газети.

"Так, з Полтавщини! А як ви вгадали?"

"Вгадати не важко: ваша мова сама про себе це сказала".

Листоноша і вчений сіли на веранді. Дмитро Іванович наказав подати чаю. Йому на коліна звичним рухом зіскочив невеличкий сіренький котик, якого він завжди пестив, коли розмовляв з гостем.

— Де ж ви народилися, з якого роду, розповідайте, будь ласка! — поцікавився ввічливий господар.

— Яз містечка Жовнино, Золотоніського повіту. А роду — козацького.

— Он як! Відкіля ж ви дізналися про свій козацький рід?

— Мій дід водив мене на старовинне кладовище у Жовнині. Там він показав мені кам'яніти хрест на могилі мого прадіда. Дід підвів до хреста та й каже: "Читай, хлопче, що за слова там!" Я прочитав напис: "Тут поховано прах козака Лазаря Бородая". Отож від цього козака і йде наш рід.

— Ну що ж, це добре, що ви зацікавилися своїм родом. А скажіть, чи вам часом не доводилося в Жовнині бачити мого побратима Миколу Лисенка?

— Як не доводилося! Бачив його тисяча дев'яťсот третього року, коли він з Старицьким приїздив до Жовнина провідати свою рідню та земляків.

— Що ж ви пригадуєте з того приїзду?

— У нас його поважали й дуже шанобливо зустрічали. Людина він проста й доступна. У моїй пам'яті зберігся такий факт: Лисенко подарував тоді дві тисячі карбованців і дві десятини землі з своєї садиби, щоб збудувати в Жовнині школу.

— Ну й збудували ту школу?

— Де там! Гроші й земельку забрали до своїх рук старшина й писар. Кажуть — захарлали, пропили, барбоси! — з гнівом розповів Бородай.— А шкода! Яка б оце пам'ять була про таку людину.

Прощаючись з листоношею, Яворницький сказав:

— От що, голубе, ви зайдіть днів через два до мене в музей: ми там поговоримо про одне важливе діло...

Бородай раніше чув про Яворницького. Він був радий, що йому, шанувальникові вченого, пощастило познайомитися з ним, і чекав неділі, щоб у вільний від роботи час піти до музею.

В неділю Захар Семенович надів українську вишиту сорочку, синю чумарчину, козацькі штани, смушеву шапку і в такому вигляді прибув до музею.

— Ану, козарлюго, підійди поближче!—покликав Яворницький, як тільки побачив Бородая.

Дмитро Іванович оглянув гостя з ніг до голови. Його обличчя осяяла тепла, щира усмішка.

— Ну, запорозький лицарю, ходімо зі мною. Якщо гість подобався Дмитрові Івановичу, він шанобливо брав його під руку, водив по залах музею, йшов з ним на прогулянку. Так було й з Бородаєм, якого потім Дмитро Іванович запросив до свого кабінету.

— Чи знаєте ви, Захаре Семеновичу, навіщо я вас закликав?

— Ще не знаю, але з великою охотою послухаю вас і готовий виконати будь-яке ваше прохання.

— От що, добрий чоловіче, я хочу послати вас в мандри по скарби народні. Думаю, що козакові це доручення під силу. Як, справитесь?

Захарові Семеновичу було приємно виконати прохання вченого, але він хвилювався: чи ж впорається з його завданням?

— Куди ж мені доведеться їхати, в який край?

— У ваш рідний край, на Полтавщину. В музеї, як бачите, в нас мало експонатів з побуту полтавчан. Мені б дуже хотілося, щоб ви зібрали характерний одяг, який носили старі люди. Ось я тут усе записав.

Дмитро Іванович подав цидулку, в якій було перелічено: вишивані сорочки, плахти, спідниці, керсетки, квіти, які надівали дівчата на голову, дукачі, намисто, чоботи дівочі й парубочі. Наприкінці було дописано: "Як попадуться ікони грецького письма,— теж беріть!"

— А як же з моєю роботою? Хто ж мене пустить?

— Ви про це не турбуйтеся. Головне, щоб у вас була охота, любов до цього діла.

Через два дні Бородая викликав начальник пошти й спитав:

— Ви знаєте професора Яворницького?

— Знаю.

— Тоді зразу ж сходіть до нього й передайте, що я не перечу проти поїздки листоноші Бородая в Жовнино на десять днів.

Захар Семенович миттю помчав до музею. Дмитро Іванович дав йому тридцять карбованців і сказав:

— Попадуться коштовні речі — купуйте, не скупіться, це для музею, для народу!

Частину коштів він дав срібними карбованцями.

— Може, в дорогу краще взяти паперові гроші, ніж срібні?

— Ні, голубе, навпаки: беріть більше срібних. Повірте мені: на них там кидаються, як бджоли на нектар.

І вирушив Захар Семенович у путь, знайому ще з дитинства.

У рідному селі його зустріли приязно. А коли дізнались, що він прибув купувати для музею старовинні речі, його охоче запрошували до хат, розглядали з ним одяг, взуття, яке з давніх часів лежало в скринях.

Захар Семенович пройшов добрий інструктаж у Яворницького, вміло розбирався в речах, відбирав найцінніші з них і складав собі в мішок. В одній старенької бабусі він побачив на покуті цікаву ікону грецького письма. Хотів був узяти в руки і детальніше роздивитися, але бабуса grimнула на нього:

— Не чіпай, то ікона давніх часів, пам'ять від батьків, не віддам, і не думай!

— Та у вас же таких ікон сила-силенна, продайте мені цю стареньку! — благав Бородай.— Ось вам карбованець,— і пошелестів кредиткою.

— Е-е-е! Хоч би путящі гроші давав, а то якийсь папірець,— невдоволено буркнула бабуса.

— А може, ось такого хочете! — повертів Бородай срібним карбованцем.

— Ну, бог з тобою, бери вже, бо бачу — не відчепишся! Наступного дня посланець ученого закінчив свої справи й повернувся до музею.

— Ну, козаче, з урожаєм вітати, чи як? — усміхаючись, спитав Яворницький.— Ану, викладайте з свого мішка!

Дмитро Іванович уважно розглядав кожну річ, прицмокував, схвально кивав головою. Особливо дякував своєму помічникові за ікону, яка виявилася рідкісним і цінним експонатом для музею. Бородай з честю склав іспита.

Іншого разу Яворницький умовився з начальником пошти, щоб листоношу пустив на два дні для дуже важливого діла. На цей раз Бородая відряджено по скарби в село Петриківку. Тут він дізнався, що в діда Івана Луценка лежать у клуні два сволоки з хати якогось запорозького козака. Про це свідчили вирізані літери на сволоках. Господар швидко поступився і майже за безцінь віддав їх для музею.

Бородай навантажив сволоки на підводу і волами Привіз їх до Катеринослава.

Після повернення з цієї подорожі Дмитро Іванович попередив Бородая, щоб він свою літню відпустку не гаяв без діла, а готувався в чергові мандрі — в місця Запорозької Січі.

— Ви поїдете до легендарного краю — туди, де я не раз був, де сходив уздовж і впоперек, відвідав усі закутки, багато розшукав цінних речей запорожців. Ну, а поки що ось вам моя книга "Запорожье в остатках старины и преданиях народа". Візьміть і прочитайте. Вам буде легше розшукувати музейні речі, по які ви поїдете.

Захар Семенович узяв грубу книгу петербурзького видання 1888 року й загорнув її в газету. Він з величезною насолодою прочитав восьмирічне дослідження вченого, побачив, з якою любов'ю і захопленням Дмитро Іванович розшукував у старих людей стародавні пам'ятки. В книзі було записано, в якого діда чи баби і що саме зберігається. Отже, посланцеві лишалося пройтись слідами Яворницького, зібрати речі й доставити їх у музей.

Восени 1916 року Бородай, за порадою Яворницького, виїхав у Нікополь. Там він знайшов у Оксани Панченко рублену хату, яка належала колись запорозькій старшині. На сосновому сволоці був напис, який свідчив, що цей будинок зробили 1751 року курінні козаки Онуфрій та Гаврило. Сволоки і одвірки цієї хати стояли колись у запорозькому курені.

Розпитуючи дідів про запорозьку старовину, Бородай пішов селом на дальші розшуки. У дворі купчихи Ганни Гончарової він побачив справжній запорозький курінь, рублений з дерева. Він мав довжину десять аршин, а ширину — п'ять. Цей курінь мав двоє дверей з різьбленими одвірками, пофарбованими в зелений та червоний кольори. На одному одвірку був вирізаний такий напис: "1763 года июня 6 д. построин курень пол..."

У цієї ж таки господині Бородай придбав для музею два видовбані з дерева коряки (миски), з яких запорожці їли саламахи.

Закінчивши свої діла в Нікополі, Бородай помандрував у село Капулівку, вклонився могилі Івана Сірка, а потім пішов шукати старих дідів.

Йому сказали, що в діда Івана Батиченка зберігаються запорозькі речі, й Бородай одразу ж поспішив до нього. У дворі, під повіткою, сидів старий дід в широких полотняних штанах і солом'яному брилі.

— Здоровенькі були, дідуню!

Драстуй! Що скажеш, добрий чоловіче?

— Чув я, що у вас є запорозькі речі — шабляка й гаківниця. Чи правду люди кажуть, чи, може, жартують?

— Мабуть, правду. А навіщо вам ці штуки? — насторожено спитав дід.

— Для музею збираю. Яворницький мене послав, щоб зібрати козацьку старовину.

— От що я вам скажу, чоловіче: ці штуки в мене справді є, але я вам їх не віддам.

— Чому? Не довіряєте, чи що?

— А тому, що я вас вперше бачу, боюсь, щоб не загинули ці речі. Тут уже були одні моторні хлопці, повідурювали всяку всячину, та й слід за ними запався.

— Якщо ви сумніваєтесь, то самі привезіть до музею.

— Гаразд! До Яворницького я сам проїдуся, ми давні знайомі!

Незабаром гаківниця й шабляка стояли в запорозькому відділі музею.

У цьому селі Бородай зібрав добрий врожай. В одного діда він купив двоє запорозьких шароварів — одні червоні, а другі сині, зібрав понад півсотні старовинних монет. І все це привіз до музею.

— Спасибі, любий Захаре Семеновичу, — дякував Яворницький, — що ви щедро

потрудилися для науки.

Одного разу я зайшов провідати Бородая. Він сидів з своєю онукою під яблунею і розглядав альбом. Мені впали в очі десятки фотографій з скульптур.

— Що це за фото в альбомі? — поцікавився я.

— Це творіння мого сина Василя!

Василь Захарович Бородай — комуніст, офіцер, учасник Великої Вітчизняної війни, має три ордени. Настав мирний час — Василь Бородай за покликом душі став скульптором. І тут він досяг слави й визнання. Йому надано звання заслуженого діяча мистецтв УРСР. Він створив десятки високохудожніх скульптур. Серед них пам'ятники Лесі Українці, Іванові Богуну, Миколі Щорсу (в співавторстві з М. Г. Лисенком та М. М. Сухорловим), портрети Петра Панча, Павла Тичини, Левка Ревуцького.

Ось фото його дипломної праці "Олександр Невський", а внизу теплий напис: "Дорогому татові та мамі — від сива Василя".

Радуеться й пишається Захар Семенович своїм сином, його творчими успіхами, його щирим служінням народів.

І подумалось мені: правду кажуть, що козацькому роду немає переводу.

ШАБЛЯ ОСТАННЬОГО КОШОВОГО

Мандруючи по запорозьких займищах Олександрівського повіту (нині Запорізької області), де колись жили сімейні козаки "гніздюки" — в Роздорах, Воскресенці, Гуляйполі та Варварівці,— Дмитро Іванович зустрічався з столітніми дідами й записував од них все, що стосувалося старовини й могло придатися до вивчення історії рідного краю.

У селі Катеринівці, на березі річки Ганчули, він почув, що поблизу є маєток Василя Йосиповича Гладкого — сина останнього кошового отамана Задунайської Січі Йосипа Михайловича Гладкого.

Йосип Михайлович Гладкий (1789—1866) виходець з Полтавщини. Народився він у селі Мельниках, Золотоніського повіту. Ще замолоду кремезним, дужим юнаком пішов він на заробітки в Одесу, а через деякий час подався відтіля на Задунайську Січ, що в той час була на турецькій території під зверхністю Оттоманської імперії, записався в козаки.

Моторного козака одразу ж запримітили в Січі. За розум, волелюбство й братерство січовики полюбили свого побратима й незабаром обрали спершу курінним, а згодом кошовим отаманом.

У травні 1828 року спалахнула російсько-турецька війна. Кошовий отаман Гладкий, як тільки почалася війна, взяв з собою кількасот козаків Задунайської Січі і перейшов на бік Росії. Це було десь під Ізмаїлом. Гладкий проявив себе і в другому ділі. Він допоміг російському війську переправитися через Дунай і взяв там активну участь у воєнних операціях. Після цього йому було надано звання полковника.

Скінчилася російсько-турецька війна, і Гладкому доручено сформувати Азовське козацьке військо. Він спритно впорався і з цим завданням. 1832 року його призначено наказним отаманом Азовського козацького війська, а на шістдесят четвертому році

життя Й. М. Гладкий пішов у відставку в званні генерал-майора.

Свого віку кошовий доживав у власному маєтку. Історик не мав сумніву, що знайде там чимало такого, що прикрасить запорозьку колекцію музею.

І от Дмитро Іванович у маєтку. Познайомився з господарем будинку. Син кошового отамана, Василь Йосипович, прийняв гостя шанобливо. Дмитро Іванович уважно придивлявся до цієї людини і прийшов до висновку, що за зовнішнім виглядом і за вдачею це був типовий запорожець. Йому тоді було вже понад сімдесят років, але він — дужий, кремезний і бадьорий. Середній на зріст, м'язистий, широкий в плечах, він уже сивий і лисий. У нього довгі вуса, а густі брови, мов острішки, звисали над світлими очима. Розмовляв мало, дивився суворо й проникливе.

Місцеві діди оповідали, що Василь Гладкий ходив узимку на засідки проти вовків. Роки не завадили йому цілі ночі просиджувати в ямі або в рові з рушницею. А коли наставав літній час, його завжди бачили в дворі з сокирою або лопатою в руках: усе робив сам, своїми руками. Запорозьке волелюбство й січові звичаї позначилися й на його мирному житті. Він сам збудував у своєму садку кілька куренів, жив у них, щодня переходячи з одного куреня в інший.

Дмитро Іванович хотів якомога більше розпитати про останнього кошового отамана, але, за словами сина, його батько Йосип Михайлович не любив розповідати про минуле, замовчував свої воєнні подвиги, був людина скромна, а тому мало й залишив у живих свідків спогадів про своє військове життя.

Яворницький перш за все хотів розшукати власні речі кошового отамана Гладкого і придбати їх для музею, їдучи сюди, він думав, що йому пощастить знайти в сина вбрання кошового, зброю, всякий посуд, а знайшов лише шаблю. Він витяг її з піхов, провів рукою по лезу і визнав, що перед ним прецікава знахідка. Шабля була зроблена з добротної сталі, на ній вирізано якийсь напис арабською мовою. Руків'я виготовлене з слонової кості, добре відшліфоване, піхви зовні оздоблені сріблом з чорними візерунками.

Хоч шаблю подарував турецький султан, коли Гладкий ще був кошовим у Січі за Дунаєм, але це не завадило йому обернути її проти турків, ставши на бік російського війська.

Шаблю кошового отамана Гладкого Яворницький забрав з собою і виставив у музеї як коштовний скарб біля великого портрета Гладкого.

Поховано останнього кошового отамана Задунайської Січі в місті Олександрівську. На могилі відважного козацького ватажка поставлено гранітну плиту з таким написом:

"Могила останнього кошового отамана запорозьких козаків Йосипа Михайловича Гладкого, під проводом якого козаки, Що жили за Дунаєм, здійснили в 1828 р. своє давнє прагнення повернутись на батьківщину та подали значну допомогу російському війську у війні 1828 — 1829 рр. з Туреччиною. Помер в м. Олександрівську (Запоріжжя)".

ПОРТРЕТ ЗАПОРОЗЬКОГО ПОЛКОВНИКА.

Одного разу Дмитро Іванович завітав на хутір О. П. Магденка, що причаївся між

Січкарівкою і Воскресенівкою. В тихому й просторому будинку поміщика він побачив чималу колекцію запорозької старовини — зброю, одяг тощо. Були тут і портрети. Глянув Яворницький на один із них і завмер. Перед ним в інкрустованій рамі на повний зріст стояв полковник Запорозької Січі Павло Якович Руденко.

Полковника намальовано в сивій хутряній шапці, сукняному жупані й шовковому білому каптані, підперезаному широким смугастим поясом з китицею, у високих чорних чоботях. Обличчя повне, ніс прямий, вуса чорні, густі, коротко підстрижені.

Після скасування Січі в 1775 році полковник Павло Руденко правив за пана-маршалка у Новомосковському повіті, Катеринославської губернії. Потім він був за бурмистра в Полтаві. Напевне, саме в той час відомий художник Володимир Лукич Боровиковський (1757—1825) і написав з нього портрет.

Яким чином історичний портрет потрапив до рук Магденка — невідомо, але господар доводив, що він має з Руденком родинний зв'язок.

— Скажіть, будь ласка, чи є у вас будь-які документи про Павла Руденка? — поцікавився Яворницький.

— Є, можу показати.

Магденко вийняв з надійного сховища папку, перев'язану шовковим шнурком, розв'язав її.

— Прошу...

В руках професора Яворницького був "Атестат з війська Запорозького низового", датований 1771 роком, 17 листопада. З цього та інших документів, що зберігалися у Магденка, історик довідався і про те, що Павло Руденко, колишній запорозький козак, належав до війська Корсунського куреня, був бунчуковим, а потім став жителем м. Полтави. Його батько — Яків, родом з Чигирина, прожив 80 років.

Портрет зроблено в натуральну величину. Його розмір: висота 204 см, ширина 133 см. На портреті зображено людину старішу середніх літ (ліва рука закладена за пояс, у правій — палиця), що стоїть перед невеликим пам'ятником.

Знайдений портрет Руденка не давав Яворницькому спокою. Він весь час мріяв, як би його прибрати до своїх рук, щоб потім виставити в музеї.

— Олексію Петровичу, — звернувся історик до Магденка. — Оце Я відкриваю при музеї запорозький відділ, то чи не подарували б ви портрет Руденка? Це ж була б краса!

— На жаль, Дмитре Івановичу, не можу. Це предок нашого роду, і доки я живий — його портрет буде в моєму будинку.

Тоді Дмитро Іванович підійшов до Магденка з іншого боку.

— Якщо ви не можете назавжди з ним розлучитись, то дайте хоч тимчасово. Річ у тому, що в тисяча дев'яťсот п'ятому році у Катеринославі має відбутися тринадцятий археологічний з'їзд. Сюди прибудуть російські та зарубіжні вчені, і їм буде цікаво глянути на портрет запорозького полковника Руденка.

І Магденко погодився, але з одною умовою: як тільки з'їзд закінчиться, портрет має бути повернений. Закінчився археологічний з'їзд. Сотні цінних експонатів, що були

виставлені для огляду вченими, стали назавжди здобутком щойно заснованого музею ім. Поля. Там опинився і портрет полковника Руденка. Пізніше Дмитру Івановичу все-таки вдалося схилити пана Магденка до того, щоб він подарував музею портрет Руденка.

Цінна знахідка майже піввіку була окрасою запорозького відділу Дніпропетровського історичного музею. Вже після Великої Вітчизняної війни портрет Руденка став здобутком Дніпропетровського художнього музею.

ЗНАЙДЕНА КОЛЕКЦІЯ

Майже щороку влітку Дмитро Іванович навідувався в місто Новомосковськ, щоб оглянути цінну пам'ятку української архітектури — запорозький дев'ятикупольний Троїцький собор. Він пильнував за тим, щоб цю рідкісну споруду ніхто не пошкодив, не зруйнував, щоб він зберігся в такому вигляді, яким його збудовано ще в другій половині XVIII сторіччя.

В цей день була неймовірна спека. Після уважного огляду собору професор зняв свого солом'яного бриля, присів під гіллястою акацією. До нього підійшов соборний сторож дід Гнат. Позналилися, розговорилися про старовину.

Дідові подобався симпатичний гість з Катеринослава. Він підсів поближче до історика й, дивлячись йому в вічі, спитав:

— Чув я від наших попів, що ви людина вчена, багато знаєте. Хотів оце попросити вас, щоб розповіли мені про цей собор і дзвіницю, й то й тут сторожую, а про нього мало що знаю.

— Добре, розкажу,— відповів Дмитро Іванович.— Цей собор споруджено 1779 року. Побудова собору — кращого зразка української дерев'яної архітектури — почалася з того, що козаки одержали дозвіл на купівлю добротного дерева. Запорожці тоді придбали 559 колодок. Будував його великий майстер-умілець, козак з Нової Водолаги Яким Погрібняк. Хоч він був неписьменний, але виконував свою роботу артистично й сумлінно. Поруч з собором, як бачите, споруджено дзвіницю, на ній встановлено годинник. Він чудово зберігся: з точністю показує час на трьох циферблатах, встановлених на південній, західній і північній частинах башти. Там зроблено так, що через кожну чверть години лине мелодія. За будівництва собору він узяв тільки дев'ятсот карбованців, тоді як за самий ремонт його пізніше правили дванадцять тисяч.

Архітектурний стиль, в якому збудовано новомосковський собор, зветься українське барокко. За велику майстерність Погрібняк одержав 10 січня 1779 року атестат. В ньому — щира подяка за те, що майстер виконав свою роботу "...рачительно, добропорядочно и превосходно".

Основа собору,— продовжив Яворницький,— складалася спочатку з чотирикутника, на який спиралися всі дев'ять церковних бань. Під кожним таким кутом було закопано по 3 величезні дуби діаметром 6 аршин і 15 вершків. Далі через кожні 2 аршини були такі ж дуби, тільки трохи коротші. Оце й був такий фундамент. Та немає нічого в світі вічного. Ці дуби з часом почали підгнивати. Що робити? Церква могла завалитися, бо на них тільки й трималася. Довелося її перебудувати, бо всі бані схилилися до

середньої.

І ось 1830 року навкруги собору був підведений новий цегляний фундамент. Тепер стіни вже не сідали, але весь собор почав дедалі більше хилитися.

Підвести під нього новий фундамент взявся підрядчик Кажинков. Та виявилося, що це був п'яниця й пройдисвіт. Що ж він зробив? Замість того щоб повиймати гнилі дуби та покласти новий фундамент, він поверх гнилих дубів поставив невеличку стінку, примазав і гадав, що це шахрайство пройде непомітно. Але про це дізнався міський голова. Він узяв пожежну команду, розкидав ломами примазане гнилля, і як побачив, що гнилі дуби залишилися усередині, то одразу ж вигнав геть Кажинкова та його майстрів. Тоді за реставрацію собору взявся досвідчений майстер, який збудував уже десятки церков. Стояли вони по 150—200 років. Це був Олекса Пахучий. Але реставрувати собор було нелегко. Пахучому треба було дістати документи оригіналу цього собору. Йому пощастило. Він скористався фотографією собору, яка збереглася в одного місцевого протоієрея. Не було б фотографії, мабуть, не було б у Новомосковську й запорозької пам'ятки.

Колись, як Погрібняк збудував собор, в нього всі 96 рам і 6 вихідних дверей та одвірків до них, а також арки були прикрашені вирізьбленими виноградними лозами та всякими квітами. Цього вже після реставрації, як бачите, немає. Дах був тоді з гонту, а тепер — з бляхи. Риштаки й ринви були також дерев'яні, а тепер поставлено залізні. Цвяшки Погрібняк робив дерев'яні, а Пахучий під час ремонту замінив їх на залізні. Оце такі сталися невеличкі зміни. А все інше лишилося таким, як і за Погрібняка.

— А скажіть, чому тоді вживали дерев'яні цвяхи? Хіба залізних не було?

— Як це не було! Були й залізні, але запорожці користувалися дубовими цвяхами, бо вони не іржавіють і довговічніші, ніж залізні. Он що! А ви, діду Гнате, тут давно живете? — поцікавився вчений.

— Та вже давненько. Я родом з Орловщини, та оце на старість літ пішов служити сторожем до собору.

— Скільки ж вам років?

— Та я вже добре підтоптаний: оце вже восьмий десяток!

— Так, прожили ви чимало. А скажіть, діду, чи вам за своє життя не доводилося часом знаходити старовинні речі?

— Які саме?

— Ну, може, глиняну люльку, кам'яні чи бронзові вироби абощо.

— У мене цього немає: воно мені без діла. А от знаю, Що в однієї людини цього добра сила-силенна. Чого тільки немає в його шафі!

Дмитро Іванович аж підскочив, коли почув ці слова. Він підсів до діда ближче й тихо спитав:

— Хто ж то за чоловік?

Дід Гнат покрутив сивого вуса, насторожився, глянув на Допитливу людину, а потім спитав:

— А навіщо це вам?

— Така моя професія. Я директор музею, цікавлюся всякою всячиною.

— Так от що. Отакі штуки, якими ви цікавитесь, бачив я в нашого отця Стефана.

Де ж ваш отець Стефан живе, чи далеко звідціль?

— А ось як вийдете за обгороду, так через дорогу побачите кам'яний попівський будинок, а біля нього два високі осоки. Отам він і живе.

— Спасибі. А скажіть, чи давно він тут живе?

— Ні, недавно, років п'ять як перейшов з іншої парафії. Ви ж глядіть, не скажіть отцю Стефанові, що це я вам розповів про це, а то мені попаде.

— Не турбуйтеся, діду Гнате, все буде гаразд! — заспокоїв його вчений.

Ще не доходячи до попового будинку, Дмитро Іванович побачив, що отець Стефан з лопатою в руках порається в палісаднику, підпушуючи квіти. Він гукнув, і двері відчинилися.

— Можна до вас, отче Стефане, зайти?

— Прошу!..

— Будьмо знайомі,— знявши свого бриля, привітався Дмитро Іванович,— я професор історії.

— Радий бачити поважного гостя, проходите.

— Чув я, що ви любите старовину й зібрали велику колекцію. Покажіть, будь ласка.

Піп ледве помітно усміхнувся собі в борідку, трохи повагався, а потім запросив професора до хати, щоб показати речі музейного значення.

— Ось гляньте, тут у шафі дещо є.

Дмитро Іванович підійшов і побачив кам'яне, залізне й бронзове знаряддя, між ними лежала добре відшліфована кам'яна сокира, яка чудово збереглася. В Дмитра Івановича аж очі загорілися.

— Дозвольте вас, отче Стефане, спитати про щось?

— Прошу!

— Для кого ви це все зберігаєте? Що думаєте робити з колекцією?

— Як для кого? Ну, ось ви, наприклад, зайшли, подивилися, може, ще хто поцікавиться.

— Цього мало. Адже ви свою колекцію тримаєте в секреті, про це люди не знають. Чи не так?

— Та воно так. Бачите, я для себе її тримаю,— додав піп,— люблю історію, от і збираю пам'ятки минулого.

— То все добре, але біда в тому, що ця збірка у вас під замком. А чому б її не віддати до музею?

— Е, ні! Хіба що, може, як помру, тоді віддам, а поки що — ні, це моя власність, я господар своїх речей.

Дмитро Іванович розгадав отця Стефана. Він упевнився, що залучити експонати до музею зараз не вдасться. Але тут же швидко скористався з необачності попа. Він поцікавився:

— Скільки ж вам років?

— Та, дякуючи богів, оце прожив сімдесят п'ять.

— Ну, гаразд, отче Стефане, я згоден. Напишімо заповіт, що всю колекцію, яку ви зібрали, після смерті заповідаєте музеєві. Згода?

Піп схаменувся, але тепер незручно було зрікатися своїх слів, і він погодився. Умовились, що піп в найближчі дні оформить свою відписну в місцевого нотаріуса.

Дмитро Іванович був задоволений своєю перемогою. Але не міг же він вийти з будинку по-без будь-якої речі!

— У мене до вас ще одне прохання.

— Яке саме?

— Ви мені хоч тимчасово, для науки, дайте оцю кам'яну сокиру.

— А як вона десь загубиться, тоді що?

— Не турбуйтеся: у мене ніщо не пропадає. Можу видати розписку.

— А чи надовго потрібна вам ця сокира? — спитав піп.

— Ну, днів на десять.

— Гаразд, професоре, беріть. Але слово — закон! Не більше як на десять днів. А розписочку все-таки напишіть, воно якось буде надійніше й спокійніше на душі.

— Все буде так, як умовились. Ось вам і розписка.— Прощаючись, Дмитро Іванович подякував отцеві Стефану, а сокиру загорнув у хусточку й поклав собі в кишеню.

Коли Дмитро Іванович повернувся додому, йому тільки думки було, щоб цю рідкісну сокиру назавжди залишити в музеї. Але як? Коли не повернути через десять днів, піп розгнівається, знищить свій заповіт і не віддасть багатой колекції для музею. Що ж робити? Нарешті придумав. Він викликав до себе місцевого скульптора Тендера і спитав його;

— Дивіться, перед вами, дорогий чоловіче, лежить рідкісна сокира часів неоліту. Ви людина тямуща, придумайте щось таке, щоб ця сокира лишилася в музеї, бо вона чужа, взята на десять днів під мою розписку.

— Нічого, Дмитре Івановичу, я не зможу придумати;

Доведеться, мабуть, повертати її тому, в кого взяли,— безпорадно розвів щуками скульптор.

— Ні, друже, така рада мені не підходить. Зараз бачу, що ви не музеолог! Ви зробіть так, щоб і кози були ситі, і сіно ціле! Он що!

— Не придумаю, Дмитре Івановичу, не зможу,— усміхнувся скульптор.

— А я вже придумав. Адже недарма вас викликав. Ці Слухайте: ви добрий майстер, візьміть цю сокиру і зробіть з неї точнісіньку копію: витешіть так, щоб і я не розпізнав, де оригінал, а де копія. Можете це зробити?

— Чому ж, це можна!

— От і чудово. Скільки вам треба часу?

— Півмісяця! Бо я дуже зайнятий іншими невідкладними справами.

— Не підходить! Ви зробіть через вісім-десять днів, бо по сокиру прибіжить піп, у якого я взяв її тимчасово.

Теннер згодився. Він узяв сокиру і в умовлений строк приніс до Дмитра Івановича

на квартиру дві сокири. Розпізнати їх було важко. Дмитро Іванович вдячно потиснув скульпторові руку, подякував і розплатився. Між іншим, він часто платив у таких випадках свої гроші.

Через десять днів піп — тут, як уродився. Не втерпів неборака, приїхав просто до Яворницького по свою сокиру.

— Здрастуйте, Дмитре Івановичу! — Здоровенькі були! Що, мабуть, не спиться, по сокиру приїхали?

— Майже вгадали. Приїхав я, бачите, в церковних справах та й надумав до вас заскочити...

Дмитро Іванович підвів попа ближче до свого столу, зняв газету, а під нею лежало дві схожі одна па одну кам'яні сокири.

— Впізнаєте — де ваша?

Піп розгубився. Очі його перебігали з одної сокири на другу.

— Наче оце моя...— невпевнено промовив піп і тикнув пальцем на копію.

— От і не вгадали. То якраз копія, а оце — ваша! Ну, так яку ви тепер заберете — свою чи копію з неї?

— Та, мабуть, свою.

— Оцього вже від вас я не сподівався! Адже вони однаковісінькі. Я міг би й не сказати, що ви помилилися, а все ж сказав правду. Вам, батюшко, однаково, яка буде лежати у вашому будинку, а в музеї, для науки, важливо, щоб у вітрині лежала сокира-оригінал. Ну, то як? — наступав на попа Яворницький.

— Ну що ж, Дмитре Івановичу, якщо так треба для науки, то нехай буде на ваше. Давайте мені хоч копію, а собі вже залишайте оригінал.

— Спасибі. Беріть копію. А ви привезли з собою заповіт на колекцію?

— Привіз, ось він. Подивіться, здається, все гаразд у ньому.

Дмитро Іванович, радіючи собі в душі, взяв папір і спитав:

— А печатка є? Нотаріус завірив?

— Усе там в. Навіть на гербовому папері,— підкреслив піп.

— От і добре. Дякую.

Піп розпрощався і вийшов з будинку Яворницького. Дмитро Іванович забрав заповіт, узяв оригінал сокири і зразу ж приніс до музею, щоб покласти придбаний скарб у вітрину.

ЗУСТРІЧІ

ЯК НАРОДИЛИСЯ СЛАВНОЗВІСНІ "ЗАПОРОЖЦІ"

В перерві між екскурсіями по музею Дмитро Іванович відпочивав у кріслі свого кабінету. В такі хвилини він охоче розповідав нам про свої зустрічі з видатними діячами культури.

З особливою любов'ю він згадував Іллю Юхимовича Репіна. Між Д. І. Яворницьким та І. Ю. Репіним ще здавна склалась тепла й сердечна дружба. Зустрічі й листування між ними тривали сорок чотири роки. Збереглося 60 листів Ч І. Ю. Репіна до Д. І. Яворницького і 30 листів Д. І. Яворницького до І. Ю. Репіна. Листиці—незвичайні: в

них: багато цікавого матеріалу про життєвий і творчий шлях двох приятелів, про їх теплі взаємовідносини, їх плідна дружба, що переросла в щирі й сердечні взаємини, має свою цікаву історію.

Яворницький, як відомо, був земляк великого художника. Обидва вони народилися й вирости на Харківщині. Але вперше зустрілися в Петербурзі 1887 року. Тут щороку, святкували річницю Т. Г. Шевченка, на яку збиралось українське земляцтво. Святкували річницю й цього року. Коли Дмитро Іванович прибув на вечірку, Репін, побачивши молодого історика, підійшов, і вони міцно потиснули один одному руки. Потім сіли поряд, і між ними зав'язалась щира й невимушена розмова. Говорили про Україну, Запорозьку Січ, розпитували один одного, хто над чим працює.

Приводом до розмови й знайомства був лист запорозьких козаків до турецького султана. Репін сказав Яворницькому, Що надумав намалювати запорожців, коли вони зібралися на раду й складають відповідь турецькому султанові на його грізний наказ припинити наскоки на Крим.

Вперше про цей сміхотворний лист запорожців Репін почув 1878 року в мальовничому маєтку Абрамцево під Москвою, який належав Саві Мамонтову, що дуже кохався в мистецтві.

До гостинного господаря часто збиралися, талановиті письменники, вчені, художники, артисти. Ввечері вони цікаво розмовляли про мистецтво, співали, грали, читали свої твори. Саме тут Репін і почув про листа запорожців до султана. Він зразу ж уявив собі цю сцену, уявив той гомеричний регіт від дошкульних, солоних дотепів і олівцем нарисував запорожців, що заходяться від реготу.

Ідею художника — увічнити запорожців на полотні — гаряче підтримали його друзі. Репін з юним художником В. Серовим помандрував навесні 1880 року на Запорозжя, щоб на власні очі побачити місця Січі, зібрати потрібний матеріал та відшукати поміж українцями характерних типів для свого малюнка.

І ось перед ним Дніпро-Славути, невгомні пороги, острів Хортиця. Довго вони блукали по острову, знаходили там мідні гудзики, бляхи, старовинні гроші, порохівниці, іржаві шаблі. Після Хортиці Репін вирушив слідами січовиків — у Капулівку, Пожровське. Тут він зустрів справжніх нащадків запорожців. У своїх малюнках художник відтворював риси їх волі, природний розум, відвагу, велич, дошкульний гумор. У Капулівці Репін заніс до свого альбому й могилу Івана Сірка. Побував художник у запорозьких селах — Грушівці, Старих Кодаках, відвідав усі запорозькі церкви, де знайшов чимало старовинних речей, які перейшли сюди з Січі, робив ескізи натовпу людей, які збиралися на Олександрівській пристані. Завітав, нарешті, і в село Качанівку, де його ласкаво прийняв колекціонер Тарновський. Там він побачив багатющу колекцію запорозької старовини, що стала для художника у великій пригоді.

І восени 1880 року Репін повернувся до Москви. Тоді ж таки, в жовтні, до нього в майстерню зайшов Л. М. Толстой. Цей візит дав художникові новий напрямок в його малюнку. Оглянувши "Запорожців", Толстой помітив, що цей малюнок поки що являє собою тільки етюд, невеличкий художній твір, який відображає випадковий епізод з

життя запорожців. Насправді ж задум повинен бути набагато ширший: цей твір, на думку Толстого, має бути більш значущим. Треба, щоб була відбита головна думка художника-реаліста: високе почуття національної гідності й гордості, непереможний запорозький дух, його сила.

Розумні й справедливі зауваження Толстого змусили Репіна задуматися. Художник сприйняв їх з щирою вдячністю і зразу ж узявся переробляти ескіз. Він збільшує його формат, збільшує число дійових осіб, переставляє окремі постаті, створює враження великих зборів козаків.

Ескіз цієї картини художник уже намалював, але для великого полотна йому ще багато чого бракувало. Крім того він побоювався критики такого знавця Запорозької Січі, як Яворницький.

Ренін запросив Дмитра Івановича до себе, щоб показати йому ескіз майбутньої картини. Через деякий час Дмитро Іванович прийшов до майстерні Репіна.

Перша зустріч у майстерні художника, про яку вони наперед умовилися, хвилювала обох: Яворницькому, закоханому в запорожців, хотілося скоріше побачити ескіз, а Репіну не терпілося дізнатися, що ж скаже знавець Запорозької Січі? Чи не осудить ескіз картини? Побоювання були марні. З першого ж погляду картина Яворницькому сподобалася. Він щиро захопився, хвалив автора за вдалий сюжет, за його чудовий задум.

— Глянув я на цей ескіз,— казав Яворницький,— і сам зайшовся сміхом! "Святе діло ви робите, любий Ілля Юхимович. Пишіть велику картину!"

Дмитро Іванович запропонував Репіну все, що потрібне було для цієї картини: книги з історії запорозьких козаків, свою колекцію зброї, жупани, чоботи, люльки, сулію з горілкою, яку викопав у запорозькій могилі, навіть череп, знайдений на Чортотлицькій Січі. Віддав також фотознімки запорозького прапора, старих картин і Дніпрових порогів, фото нащадків запорожців — дніпровських лоцманів. Але цим не обмежився завзятий історик. Він багато приводив до художника своїх земляків та знайомих — прототипів, які позували йому під час створення картини, їх постаті й риси обличчя скидалися на запорозьких козаків. Це була найголовніша й найдорожча допомога Репіну.

Ілля Юхимович гаряче взявся за роботу. Працював він над "Запорозжцями" понад 12 років (з 1880-го по 1891-й). На великому полотні одна за одною з'являлися все нові й нові козачі постаті. Вони здавалися Дмитрові Івановичу прекрасними, а художник запевняв, що до них треба ще "трохи доторкнутися пензлем". Доторкнеться — і зовсім інакше виходить, краще, виразніше.

Яворницький став частим гостем у майстерні Репіна, а водночас і натхненником та добрим радником. Відтоді все більше й більше міцніла дружба між істориком і художником. Майже щонеділі Дмитро Іванович бував у Іллі Юхимовича, а той по суботах заходив вечорами до Яворницького, коли там збиралася петербурзька українська молодь — співаки, музики, артисти й художники. Ці зустрічі Дмитро Іванович називав жартома "збіговиськами", що дуже сподобалося землякам, і

незабаром це слівце помандрувало з столиці імперії на Україну.

Але, перше ніж докладніше оповісти про створення "Запорожців", скажемо, що архіви не зберегли оригіналу широко відомого листа відповіді запорожців турецькому султанові, який зажадав від запорожців, щоб вони припинили наскоки.

Листа, мабуть, насправді й не було в практиці дипломатичних зносин Січі з іноземними державами. Гострі й дошкульно-образливі вислови, якими сповнені варіанти цього листа, не відповідають тодішнім правилам дипломатичного листування, що звичайно відбувалося латинською мовою з додержанням усіх вимог чемності. Латинську мову знали не тільки канцеляристи Січі та гетьмани, але й козацька старшина, натяк про що ми читаємо в "Тарасі Бульбі" Гоголя; а окремі гетьмани й кошові отамани Січі так добре володіли латиною, що вільно промовляли нею під час офіційних переговорів.

Усе це не перечить тому, що запорозьке козацтво, яке любило круті жарти й дотепи, могло порядком розваги не раз складати такі в'їдливі листи до своїх ворогів, але навряд чи їх надсилалося кудись далі січового коша.

Хоч самий лист-відповідь у всіх своїх варіантах є, видимо, пізніший літературний витвір, а не історичний документ, проте він добре відбиває вдачу й дух тих одчайдушних і самовідданих вояків, які, за висловом Репіна, "прирекли себе... на захист усіх дорогих інтересів своєї вітчизни".

Текст цього листа експонується й досі в Дніпропетровському музеї, і коло нього завжди буває людно й весело.

Для Репіна-художника цей лист мав значення також не стільки за своєю документальною вірогідністю, скільки як уявний відбиток епохи, її подій та звичаїв. Звісно, художник не міг обмежитися, готуючись малювати свою картину, текстом цього листа, як не обмежився він і зразками зброї та одягу, що передавав йому Яворницький. Репіну треба було ще подивитися на ту запорозьку землю.

Він тричі приїздив на Україну та Кубань. Одного разу він їздив на Кубань з Яворницьким, де зустрів козака-станичника Василя Олешка. В його обличчі художник побачив риси, схожі з уявлюваним образом Івана Сірка. Зібрані матеріали дали змогу створити величезний фонд художніх фрагментів, які потім так щедро прикрасили його "Запорожців". Як згадує Корній Іванович Чуковський, Репін самих тільки етюдів до "Запорожців" мав у своїх альбомах кількасот, більшість з яких попали за кордон, звідки назад уже не повернулися.

З кожною поїздкою робота над картиною відновлювалася художник працював чимраз з більшою енергією та запалом.

З особливою любов'ю згадував Дмитро Іванович перший ескіз майбутніх "Запорожців". Саме цей закінчений ескіз (олія) Репін подарував 1887 року своєму порадникові і помічникові Д. І. Яворницькому.

Дмитро Іванович пишався ескізом "Запорожців", вважав його за "найдорожчий скарб". На жаль, з цим подарунком історикові довелося незабаром розпрощатись. Репін, напевне, побоювався, що цей ескіз ще до завершення картини може потрапити до

чужих рук і тоді сюжетом "Запорожців" скористується інший художник. Він звернувся до Яворницького, пропонуючи продати ескіз Третьякову.

Саме в цей час Яворницький хворів, був у великій нужді, навіть нічим було йому сплатити борг за друкування "Вольностей запорожских Козаков". Після довгих умовлянь Яворницький погодився з Репіним і передав ескіз "Запорожців". Третьяков вивісив його в своїй відомій галереї в Москві.

На знак поваги до свого побратима Д. І. Яворницький подарував йому один із своїх творів, "Запорожье в остатках старины и преданиях народа", виданий 1888 року в Петербурзі.

Цінність цієї книги полягає в тому, що її ілюстрував сам Репін. Там є такі його малюнки, як запорозька кобза, баклажки, кинджал, шабля, сволок і лутки запорозького куреня, портрети запорожців Івана та Якова Шиянів, запорозьке вбрання тощо.

Репін високо цінував допомогу знавця Запорозької Січі в створенні своєї картини. В одному з каталогів до картини Репін зробив таке пояснення: "З подробицями історії запорозьких козаків можна познайомитися по книзі Д. І. Яворницького "Нариси з історії запорозьких козаків і Новоросійського краю".

В своїх спогадах Дмитро Іванович так розповідає про персонажів картини:

"Унизу, в самому куточку, з лівого боку, сидить на землі по-турецькому пресимпатичний хлопчик, років семи-восьми; малий джура, тобто зброєносець, з чубчиком на голеній голові, з роззявленим від сміху ротом, в якому блищать Дрібні й густі зубки. Він набиває тютюном люльки для козаків і заливається милим дитячим сміхом, ловлячи вухом дошкульні слова, якими запорозькі лицарі частували турецького султана: "козолуп, різницька собака, нашого бога дурень". Вище хлопчика сидить на колоді бравий козак з чорними довгими вусами, з великим оселедцем (чубом), закладеним за вухо. Це художник Я. Ф. Цюнглинський. Він поклав величезний кулачище на спину козака, що сів біля столу без сорочки, за Цюнглинським стоїть молодий красень з благородними рисами лиця і якимось "по-панському" посміхається. Це внучатий племінник знаменитого композитора М. І. Глінки. Далі, за Глінкою, стоїть козарлюга, високий, чорний, з вилискуватим, як у негра, лицем і з пов'язкою на пораненому в бою лобі. Це відомий в Одесі художник, силач М. Д. Кузнецов. За Кузнецовим рудий, як вогонь, Нікішка — кучер В. В. Тарновського, в якого немає кількох зубів у верхній щелепі; в цього щербатого найуїдливіший сміх".

Цікава історія цього прототипа. Якимось Репін переправлявся з Яворницьким поромом через Дніпро. Тут же переправлявся й поміщик В. Тарновський, який сидів у своєму фаєтоні. Художник звернув увагу на кучера Тарновського — Нікішку. Це був низенький, рудуватий чоловік з кількома зубами в роті. Коли він сміявся Ілля Репін пильно вдивлявся в риси його обличчя. Адже саме з таким веселим сміхом мав бути козак на його картині, де запорожці складають листа до султана. Ілля Юхимович швидко розгорнув альбом і зафіксував олівцем основні риси знайденого типу. Це був удалий фрагмент до задуманої картини.

"За Нікішкою виглядає обличчя студента-татарина, якому художник "запозичив"

білі, густі, міцні зуби з запорозького черепа, викопаного в могилі біля Січі.

Спереду, праворуч студента-татарина, височить важка кремезна постать у червоному жупані, в смушевій шапці і з шаблюкою збоку. Це професор петербурзької консерваторії А. І. Рубець .

За спиною Рубця стояв такий гладкий козак, з таким випнутим наперед черевом, що здавалося, воно трясеться від сміху. Але згодом його зняв художник з картини й поставив іншу постать, спиною до глядачів, у сірому кобеняку, з так званою "богородицею" на спині, з відкритою голеною головою і з чубом, піднятим догори.

Спереду А. І. Рубця сидить кошовий отаман Запорозького війська Іван Сірко з демонічним виразом очей, з люлькою в роті й у шапці, критій чорним сукном і підбитій сірим смушком, з розрізом попереду. Сірка художник малював з популярного свого часу генерала, дотепника й веселуна М. І. Драгомирова.

Далі висувається наперед типове обличчя бурсака, який не витримав у бурсі суботньої лози й утік за пороги — на Січ. У нього ні вусів, ні чуприни на голові немає; чорне густе волосся підстрижене під макітерку . Це художник П. Д. Мартинович , який народився на Полтавщині.

А ось до голови Мартиновича схилив свою голову козак у високій чорній шапці, схожій на ту, що носив гетьман Сагайдачний. Це худорлявий чоловік з похмурым поглядом; він мало реагує на дошкульні епітети, що їх щедро сипле козацьке товариство турецькому султану. Для цієї постаті позував В. В. Тарновський, поміщик, колекціонер української старовини.

Поряд з Тарновським — дідок з вусами, низько підчикриженими, сухорлявий, зморщений, беззубий. Він широко, як вершу, розкрив рота, куди направляє люльку, якою, в разі потреби, можна і череп розтрощити . Він увесь заходиться сміхом, аж очі заплющив. Його малював Репін з випадкового обличчя на пристані коло міста Олександрівська".

Картину ще не закінчено, як до Яворницького прийшов Репін. Це було перед різдвом. Вдарили великі морози.

— А я до вас! — звернувся Репін.

— Що сталося?

— Їдьмо до мене! Я хочу посадити вас на картині за писаря.

— Ілля Юхимович, я ніде не люблю виставляти себе напоказ.

— Ні, ні! Я від вас не відстану! Кому ж бути писарем, як не вам?

Яворницький довго опирався, але під кінець згодився, і вони поїхали до Репіна. Майстерня художника в той час була на четвертому поверсі, під скляною покрівлею. Коли вони ввійшли, Ілля Юхимович глянув на Яворницького й сказав:

— Що це ви такий похмурий?

— В дорозі промерз.

Тоді Репін вийшов у сусідню кімнату, виніс звідти якийсь журнал з смішними карикатурами й поклав на стіл перед Яворницьким. Той глянув на якусь карикатуру й посміхнувся.

— Стривай, стривай! Ось цей вираз мені й потрібний! Не минуло й години, як на картині Яворницький уже сидів за столом у ролі січового писаря.

Писар — одна з центральних постатей картини. Його лукава посмішка пробігає по всьому обличчю, утворюючи ледь помітні зморшки біля очей і неглибокі ямочки коло щільно стулених губ. З усього видно, що це особа хитра і, як кажуть, сам собі на умі. Писар добре чув всі ці круті дотепи й ущипливі, дошкульні слова, які йому диктують, але він не квапиться писати їх на папері довгим гусячим пером.

Треба було ще посадити когось за стіл, на вільне, місце, проти писаря, спиною до глядача. Репін уже наперед продумав, якою саме має бути ця постать. Потилиця повинна бути не абияка, а триповерхова, її не слід шукати ні в селах, ні в робочих кварталах — тільки в панських хоробах. І тут Репін пригадав, у кого є така потилиця.

— Ви знаєте, хто може бути придатний на таке місце?

— А хто?

— Георгій Петрович Алексеев . Коли він був у вас, я до нього добре придивився. Сам він низенький, огрядний, дебелий, голова велика, голомоза, а потилиця така, що треба сто років, щоб її наїсти. Попросіть його, щоб він дозволив мені зарисувати його спину й потилицю. Коли ви його побачите?

— Можу хоч і завтра.

— Так будь ласка! Я готовий написати йому безкоштовно його портрет, аби тільки він дозволив зарисувати для картини його потилицю...

Коли другого дня Яворницький передав Алексееву прохання Репіна, той категорично відмовився.

— Що це, на посміх майбутнім нащадкам? Ні! Яворницький поспішив повідомити Репіна про цю відповідь. Але Репін усе ж таки наполягав упросити Алексеева.

— Та влаштуйте ж це як-небудь! Чи вже ви, при вашій винахідливості, не придумаете, як це зробити?

— А може, його спокусити старовинними монетами, він же нумізмат? — спитав Яворницький.— Зробимо це так: Георгій Петрович запросить нас до себе на сніданок. Після сніданку ми підемо втрьох до його кабінету, я витягну з кишені кілька старовинних монет, і ми будемо розглядати їх в лупу, а ви сядете за спиною і тихенько занесете до своєї книжечки його триповерхову потилицю безкоштовно.

Так вони й зробили. З квартири Алексеева вони вийшли разом.

Минув час. Картина "Запорожці" була закінчена й виставлена в Третьяковській галереї. Генерал приїхав до Москви. Яворницький запропонував йому й Репіну піти в Третьяковську галерею. Підійшли до картини.

— А гляньте, Георгію Петровичу,— сказав Яворницький,— така, як ваша, потилиця.

— Як же ви насмілилися зробити це без мого дозволу? Коли ж це ви встигли змалювати?

Репін засміявся:

— Це тоді, коли ви уважно розглядали монети.

Генерал покрутив свої довгі й пишні вуса, глянув на своїх співбесідників і вже

поблажливо проказав:

— Ну, гаразд, тепер уже нічого не вдієш. У мене до вас прохання: не кажіть більше нікому, що це моя потилиця,— засміють старого дурня.

Вони пообіцяли, проте частенько і Репін, і Яворницький "по секрету" розповідали, з кого й що саме намальовано в цій картині.

Багато Репін зробив ескізів, щоб використати їх на майбутньому полотні. Один з таких альбомів є і в Дніпропетровському музеї. Його подарував Репін своєму другу Яворницькому, а трохи згодом Дмитро Іванович передав його музеєві.

Крім цього варіанта, розповідав Яворницький, Репін зробив другу картину. На ній уже не було багатьох постатей, але зате з'явилися нові. Писар — той же, тільки від уже старий, в окулярах. У нього одне гусяче перо в руці, а друге за правим вухом. Без сорочки вже не один козак, а два. Не було в картині козака в кобеняку, що стояв спиною до глядача. Зник козак з пов'язкою. Козак (Тарновський) вийшов на цьому варіанті виразніший. Тут він сидить без шапки, лисий; уся його постать — зосереджена увага.

Ця історична картина нелегко давалася художникові. Репін довго працював над кожною постаттю, роками виношуючи в своїй душі окремі образи. Інколи для якоїсь виразної постаті йому були потрібні не один, а два-три типи натурників, щоб з одного взяти вираз обличчя, зріст, а з другого — очі, з третього — пронизливий погляд, великі вусища, усмішку тощо. Так було з головним героєм — Сірком. Портрета Івана Сірка не збереглося, тому Репін мусив проявити свою творчу фантазію. Довго він шукав підходящу людину для Сірка. І ось навесні 1889 року Репіну пощастило! Він зустрівся з генералом М. І. Драгомировим. Коли вперше його побачив, Репін аж вигукнув: "Живий Сірко!". Далі навколо Сірка групувалися всі інші персонажі.

Слава "Запорожців" облетіла всю Росію, перейшла й кордони. На виставках у Чикаго, Будапешті, Мюнхені, Стокгольмі картина мала великий успіх.

"Запорожці" — один з найпопулярніших творів Репіна. Численні копії і репродукції їх розійшлися по всій країні. Про популярність картини свідчить хоч би той випадок, який описав Репін у листі до Яворницького в листопаді 1929 року: "Один мій приятель привіз мені з Полтави куплену на ярмарку скульптуру — копію з відомої моєї картини... Я радію і тішусь, дивлячись на це відтворення".

В "Запорожцях" блискуче показано волелюбний характер, щиру душу й непокірність січового козацтва. Автор картини підкреслив, що жорстока реакція царської Росії не смів гнобити волелюбні, але поневолені народи імперії. "Ніхто в світі не відчуває так волю, рівність і братерство,— писав свого часу Репін Стасову.— Все своє життя запорожці залишалися вільними й нікому не корилися. Нехай це буде й глумлива картина, я все-таки напишу".

Дмитро Іванович давно збирався щиросердно подякувати Репіну за його "Запорожців". Така нагода випала. Як тільки Яворницький повернувся з Середньої Азії до Петербурга, друзі вченого вирішили вшанувати запорозького батька вечерею. Зібралися в ресторан "Большой медведь". Туди прийшли художники Репін, Сластіон,

Бондаренко й багато інших діячів культури. Яворницький підвівся з крісла, щиро подякував за ту пошану, яку виявило до нього все товариство, і, звертаючись до Репіна, сказав:

— Любий і дорогий Ілля Юхимович! Ви зробили велику честь нашим предкам, запорозьким козакам, а разом з ними й нам тим, що зобразили їх на прекрасній картині "Запорожці", Хто б нас знав до вашої картини? Ніхто. Ми до того були маленькі — при землі, а тепер стали вище на голову! Низенько вклоняюся вам і щиро дякую!..

Щедру допомогу Яворницького під час створення картини Репін дуже високо цінив. В перший рік знайомства з Дмитром Івановичем Репін подарував йому дев'ять малюнків для його двотомника "Запорож'є в остатках старины и преданиях народа". Деякі з цих малюнків Репін зробив спеціально як ілюстрації до цього видання, яке йому дуже сподобалося.

Дмитро Іванович у передмові до першого тому писав:

"Автор не може. не висловити щирої подяки глибокошановному Іллі Юхимовичу Репіну, що подав до цього твору кілька малюнків з власної колекції і не відмовив у добрих порадах під час вибору їх до видання".

Дружба Яворницького з Репіним склалася на творчій основі, й вона не припинялася до самої смерті.

Великий російський художник палко любив Україну, милувався її чарівною мовою, кохався в танцях і піснях. Живучи в Петербурзі, він підтримував постійний зв'язок не тільки з Яворницьким, а й з іншими діячами культури, часто бував на вечорах, які влаштовували українці, що жили в тодішній столиці.

Особливо запам'яталася Дмитрові Івановичу зустріч Репіна з корифеями українського театру, які гастролювала в Петербурзі.

Одного разу, в суботу, на "збіговисько" до Дмитра Івановича, який жив тоді на Митній пристані, завітав Репін. у гостинного господаря він застав земляків з України — артистів М. Л. Кропивницького, М. К. Садовського, П. К. Саксаганського, М. К. Заньковецьку, Г. П. Затиркевич та інших. Згодом прийшли туди давні приятелі Яворницького — художники Панас Сластіон, який до того ж пречудове співав і грав на кобзі, Хома Бондаренко — співак і добрий танцюрист. Після вечері Сластіон узяв свою кобзу, сів, склавши ноги, на підлозі й заспівав під акомпанемент кобзи думу "Плач бідних невольників у тяжкій турецькій неволі". Спів глибоко вразив слухачів. Дмитро Іванович глянув на Репіна і побачив, що з його очей капають сльози.

— Кобзарю, любий, дорогий кобзарю, ану, змахни з наших очей сльози, щоб ми вдарили лихом об землю. Ушквар нам веселої!

І кобзар ушкварив гопака. Такого гопака, що всіх ніби жаром обпалило!

Тут як випурхне на середину зали Заньковецька, а слідом за нею Садовський! Взута в червоні черевички, вбрана в чудову барвисту плахту, легка й граціозна, Заньковецька, здавалося, літала у повітрі, як метелик, не торкаючись зовсім ногами підлоги. До пари їй як танцюрист був Садовський. То повернеться одним боком, то другим, то скоком-боком, то вихилясом та викрутасом, ще й навприсядки піде!.. А кобзар, граючи, ще й

словами жару піддає: "Подивися, дівчино, який я моторний, подивись, оглянься, який я удався!"

І раптом, на диво всім, зненацька зривається з місця Ілля Юхимович Репін, кидається на середину зали в танок і як пішов, як пішов "викозулювати" ногами, так куди там професійним танцюристам!.. Кучері в нього розлітаються врізнобіч, а що тільки ноги виробляють!.. То він стукне по підлозі передком, то вдарить каблуком так, що весь посуд Дзвенить на столі, то піде рівною "дрібущкою" по підлозі... І після всього того — враз на канапу, сів і сидить, ніби й не він! Грім оплесків — нагорода танцюристів .

Це "збіговисько" дуже подобалося Репіну. На другий День Ілля Юхимович прислав Яворницькому листа, в якому він дуже жалкував, що не здогадався запросити до себе Дорогих його серцю гостей з сонячної України .

ГОПАК—ТАНОК ЗАПОРОЖЦІВ

Листування між ученим і художником з деякими перервами тривало аж до самої смерті. Яворницький не забував Репіна, особливо тоді, коли він радував громадськість виходом у світ свого нового твору.

Як тільки в Катеринославі вийшла книжка "За чужий гріх", Яворницький зразу ж надіслав її Репіну. 13 березня, 1908 року Репін писав Яворницькому: "А вашу книжку "За чужий гріх" я дуже люблю, як і все, що ви пишете: свіжо, правдиво й розумно".

Часто Репін звертався до Яворницького у власних справах. У листі з Куоккала 9 травня 1909 року Ілля Юхимович просить Яворницького прислати йому фото з гайдамацьких "свячених ножів".

Ці ножі були потрібні Репіну для нової картини "Гайдамаки" .

В одному з листів Яворницький просив Репіна "приїхати з сином Юрком на Україну, побувати в музеї, а потім стрілою пролетіти через Дніпрові пороги, повезти сина на старі місця Січі, показати правнука запорожцям, як ото колись привіз і показав своїх синів Тарас Бульба".

Трохи згодом Дмитро Іванович знову благає свого земляка приїхати на рідну землю й подивитися музей, в якому багато можна знайти матеріалів. Тут же і "запорозький курінь" — оселя Яворницького, де можна знайти притулок і увагу господаря.

На запрошення Дмитра Івановича Репін 18 жовтня 1910 року відповів, що готує свої картини на виставку в Рим і дуже шкодує, що не зможе побувати на Дніпрі та в музеї, хоч "це часто викликає сором і тугу на серці, але що вдієш!"

У зв'язку з сімдесятиріччям Яворницького Репін прислав на його ім'я сердечну телеграму: "Гаряче вітаю маститого ювіляра. По-дружньому обіймаю безсмертну душу Запорожжя".

Дмитро Іванович дуже хотів збагатити музей деякими малюнками Репіна. Він звертається до художника, прохаючи прислати в музей хоч би один етюдик од його цінних і навіки безсмертних картин для музею Поля. Репін зважив на щире прохання і надіслав Яворницькому кілька малюнків з життя запорожців.

Репін у квітні 1925 року щиро дякував Дмитрові Івановичу за присланий йому

автограф. "Ще здаля пізнав ваш автограф і дуже зрадів: значить, живий, а казали, що хворий, що, може, й не виживе... Так, слава богу! Живий, здоровий, і все така ж мила, молода, козацька душа, що любить свою Україну. І я все той же..."

Про свячені ножі Репін писав, що фото з них він використав у картині "Гайдамаки", яка пішла в Швецію, до Стокгольма.

Трохи пізніше, 30 листопада 1926 року, Репін відкрив своєму Другові таємницю. Він повідомив його, що задумав писати нову картину: "Під великим секретом признаюся вам що я знову взявся за Запорожжя!" Ілля Юхимович мав на увазі нову картину "Гопак". Знову він спрагло перечитував усе, що зберігалося в його бібліотеці про Україну. Читав перш за все твори Яворницького, проглянув збірку українських пісень. Згадав, як він, приїхавши з Серовим на місце Січі, купався в Чортотлику, побував з ним на запорозькому кладовищі, шукаючи підківок до козацьких чобіт, черепів тощо.

Коли вони ходили по цьому кладовищу, пішла чутка, що пани шукають запорозькі скарби. За ними гуртом бігали селянські діти, повагом ходили старі діди й цікавилися їхніми знахідками.

Лист Репіна про його новий творчий задум звеселив душу Яворницького. Хоч обидва були вже в літах, їм не бракувало ще пороку в порохівницях. Дмитро Іванович сів за стіл, узяв перо і своїм чітким почерком написав до Репіна:

"Щоб малювати таку картину, як запорозький гопак, треба кинути чужий, холодний край, який нічого не дає ні для розуму, ні для нашого серця, треба пірнути в світлі води Дніпра, пронестися через шумливі й грізні пороги стрілою, потім пройти пішки до Січі. Тільки після того можна братися за діло й писати картину не чимраз холоднішою і кволою, а сильною і впевненою рукою".

З відповіддю Репін не забарився. "Милий і дорогий Дмитре Івановичу! — писав він 17 грудня 1926 року.— Я стою перед вами в позі того, що приймав благословення. Як це добре ви сказали! Який би я був щасливий прийняти це благословення саме від ваших рук".

Яворницький запалився бажанням допомогти Репіну створити на старості літ ще один шедевр з життя запорожців.

Щоб підтримати творчий вогник у душі Репіна, Яворницький надсилав йому одну за одною свої книжки: "Дві подорожі в Запорожжю Січ монаха Яценка-Зеленського", "Поміж панами", "Словник української мови". Згодом послав йому запорозький прапор, фотознімки запорозьких нащадків — лоцманів Якова Шрама, Грицька Шрама та Кузьми Казанця — цих звитяжців у боротьбі з водною стихією. Надіслав і фото столітніх дідів, що доживали свого віку в селі Капулівці.

Усе це Репін прийняв з великою і щирою вдячністю.. Особливо дякував у своєму листі від 7 січня 1927 року за книжку "Дві подорожі в Запорожжю Січ монаха Яценка-Зеленського". Він назвав її "чудом" — від неї не можна відірватися. Це — шедевр літературного мистецтва...

Але Репін не обмежується цими матеріалами. Картина, що він задумав, вимагала багато різноманітного матеріалу і Репіну хочеться здобути якомога більше експонатів.

В одному листі Яворницький попередив художника, що навесні 1927 року він виїздить з науковою експедицією досліджувати Дніпро. І тут же запитує Репіна, якого саме порога фото вислати йому?

У відповідь — радісний лист: "Яке щастя! Яку радість приніс ваш лист! Ви уявити собі не можете! І начебто для моєї роботи ви будете фотографувати Дніпро в місцях останнього Запорозжя! Я готовий танцювати від радощів... О, саме зараз поїхати б до Вас! Та, на жаль, у мене вже й хода тепер стала така, як у мого правнука Валентина. Все похитуюсь і вже далеко від свого дому не ходжу. Ах, милий Дмитре Івановичу, ви краще знаєте, в яких матеріалах я маю потребу. Так, і звитяжці, і плавні, і очерет — усе це яке щастя! В якому б вигляді не вийшов знімок — усе це матеріал; і гіллястий дуб над Дніпром, і все, що трапиться... О! Коли-то цей лист дійде, коли ж то відповідь на нього? Ну, тепер уже веселіше мені чекати. Ваш Ілля Репін, з глибоким поклоном від щирого серця. Тижнів три я дуже погано себе почував, але все ж, спираючись то на шафи, то на стіни, — все ж не кидав Січі — підповзав і відповзав. Але закінчити вже не зможу! А шкода! Картина виходить гарна, весела — гопак. Навіть столітній дід пішов навприсядки. Напідпитку танцюють... Навколо — веселий пейзаж... Ох, розхвалився я... Боюсь".

Дмитро Іванович добре розумів, як нетерпляче чекав від нього Репін цих матеріалів. Для художника вони були цілющим бальзамом. І Яворницький не загаявся й швидко надіслав зібрані матеріали.

Дуже зрадив Ілля Юхимович, коли одержав кілька фотографій дніпровських лоцманів. Свою радість він навіть висловив цього разу українською мовою: "Що за чудо! — писав він 8 березня 1928 року. — Яка поставна фігура, жвавість обличчя — Грицько Шрам! Просто диво! От якби де-небудь і коли-небудь пощастило помістити на великій картині і гідно відтворити цей перл славного краю! А Петро Носок. Та хіба ж не видно породи? Дай боже бути гідним них красот. Спасибі, спасибі, добродію. І, нарешті, Федір Хотич. Від щастя цих подарунків я зовсім одурів. І ще маю прохати: якби яких-небудь парубків, наприклад. Сьогодні, 9-го, я одержав ще, але ці всі вже "полковники" — ні одного хлоп'яти. А мені як би хотілося заплучити хлопчаків! Без усяких прикрас, які попадуться гуртом, нечесаних".

У наступному листі, 7 квітня 1928 року, Репін знову згадує свою картину: "Запорозжці мої ("Гопак") стоять усю зиму без руху вперед, бо в майстерні не топиться і шість та дев'ять градусів тепла тільки в березні стало. Теплий-березень був. Картина моя за своєю ідеєю є жанр. Портретів ніяких. А парубків треба, адже козаки здебільшого молоді. У веселий, теплий день козаки виїхали на берег Дніпра і, радіючи своєму здоров'ю й природі, яка їх оточує, веселяться. Тут і гості — це монахи: Яценко-Зеленський (до речі: дуже полюбив цю маленьку книжечку. Дякую, дякую Вам! Я і Юра (син мій) зачитуємося цим правдивим документом). Нікого з начальства немає на моєму полотні. Парубки мені дуже потрібні. Звичайно гопака танцюють парубки".

Репін збирався картину "Гопак" привезти на Україну", щоб показати своїм родичам. Він запитував Яворницького, чи знайдеться місце в Катеринославі, щоб виставити її,

бо" вона мала розмір 3Х4 аркуші і була присвячена пам'яті М. П. Мусоргського.

В листі від 24 жовтня 1928 року Репін скаржиться на свою кваліть і знову шкодує, що не зможе приїхати на Запорожжя. "Ах, уже не бути мені там: тільки в Яворницького на Запорожжі — ото моя хата!"

Про свої страждання на чужині він забуває лише тоді коли слухає передачу по радіо, пісні "милях земляків-українців". Такі радіопередачі переносили Репіна в давно минулі молоді роки. "Обдаровані люди, артистичні натури... У вас там, я думаю, добрий театр український в Дніпропетровську? Ах, спасибі за радіо. Яке це чудо! На вісімдесят п'ятому році це така втіха!"

Дмитро Іванович знав, що Репін нудьгує на чужині — в Фінляндії, де він тоді жив, сумує за Україною, за українськими книжками. Як тільки побачила світ книга-альбом "Дніпрові пороги", Яворницький одразу ж надіслав її своєму приятелеві. Репін на це відповів: "Як я вдячний вам за цю велику книгу "Дніпрові пороги". Який чудесний стиль, велична мова. Я з великою насолодою слухаю це хороше читання цієї чарівної мови. Ах, чудо, чудо ця мова!"

Матеріалів у Репіна було вже вдосталь. Лишилося тільки взятися за картину. Але біда — роки, старість знесилюють художника. Цього він і сам не приховує: "Гопак" мій не рухається. Головне — холоднеча в майстерні, і я почуваю себе все гірше й гірше і не можу розраховувати на закінчення моїх початих картин".

Минуло тридцять років після останньої зустрічі Яворницького з Репіним. Ілля Юхимович дуже хотів побачити хоч би фото Яворницького. Він просить про це свого друга. "Фото, на якому зображено Яворницького з дружиною в своєму садочку, Репін одержав і повісив його біля свого ліжка. Через деякий час Яворницький одержав фото Репіна з написом: "Пенати — 29 січня, 1929 рік".

Зважаючи на тяжкий стан свого здоров'я, Репін просив Яворницького прибути до нього в гості. У відповідь він одержав теплого листа, в якому Дмитро Іванович висловлював свій жаль, що не зможе прибути до нього, і тут же радив "вдарити лихом об землю, згадати молоді роки й забути всі свої недуги".

І ось на столі Дмитра Івановича лежить останній лист Репіна. Його написано кволою, тремтячою рукою. Датовано 31 травня 1930 року. Кривульки цього листа викликали в душі Яворницького тяжку тугу й тривогу. Наводимо зміст цього листа:

"Дорогий, милий, ласкавий Дмитре Івановичу! Зима була холодна, і я ніякої своєї роботи не посунув уперед. Усю весну, хоч була пречудесна погода і тепло, моє здоров'я взагалі все гіршало й гіршало. З'явилась кваліть: ноги тепер майже розучилися ходити. З моїх робіт, які я, планував, уже нічого не рухається вперед. Ах, який це сумний час! Усе ж ви мені пробачте: ну чого це я розповідаю вам про ці прикrostі?! Пробачте, пробачте! Душа моя сповнена кращими побажаннями до вас і дружини вашої Серафими Дмитрівни. Всього вам найкращого! З щирою відданістю ваш Ілля Репін. Пенати. Пробачте за цей невдалий лист".

Усе літо 1930 року Дмитро Іванович перебував на Дніпрових порогах, керував археологічними дослідженнями тих місць, які ось-ось мають бути затоплені. Коли

восени він повернувся до Дніпропетровська, то з газет довідався, що Ілля Юхимович помер 29 вересня 1930 року.

Дочка Репіна Віра Іллівна, добре знайома з Яворницьким, прислала 17 квітня 1932 року йому листа, в якому розповіла про останні дні життя свого батька.

"Вельмишановний Дмитре Івановичу! Надсилаю вам портрети батька, якщо у вас їх немає... Трохи згодом надішлю вам фотографію з останньої картини батька "Гопак — танок запорожців". Тепер ця картина в Стокгольмі Батько часто користувався вашими поясненнями, які ви давали у своїх листах. Ще й досі мені не віриться, що" батька вже немає: дух його живий! Я все докоряю собі? Якби раніше було вивезти батька в Італію (йому все хотілося грітися на сонці), то він би жив до 100 або 90 років. Тут дуже вогко й ревматичне, батько застудився, був бронхіт, ревматизм ніг,— холодна підлога першого поверху. Завжди веселий і бадьорий, він за чотири місяці до смерті ще писав "Гопака" й "Лицаря". Скільки в нього терпіння; який організм! Він ще за п'ять днів до смерті сидів за круглим; столом, але вже стали набрякати ноги й легені, серце було-слабке. Лікарі ще за чотири місяці сказали, що надії немає. Головне — він уже не міг тримати пензля в руках, і на" полотні не виходило те, що він хотів. Це було найтяжче для нього..."

Зворушлива безкорисна дружба двох побратимів дала; рясні плоди на ниві двох братніх культур — російської та української. Вдячні нащадки шанобливо схиляють голови перед світлою пам'яттю тих, хто присвятив своє життя служінню народові.

ДВІ ЗУСТРІЧІ З Л. М. ТОЛСТИМ

Восени 1928 року Яворницький одержав поштовий переказ з редакції журналу "Життя й революція", який видавався в Києві.

Професор був приємно здивований: редакції, виявляється, пощастило розшукати десь рукопис його спогадів про" Толстого, який він підготував до друку ще 1923 року.

Ці спогади надруковано в десятому номері журналу.

Це було 1899 року, в грудні місяці, перед самим різдвом, коли в університеті та інших школах Москви скінчилося навчання і велика сила молоді їхала з столиці в різні кінці Росії. Я їхав теж із Москви на південь, скінчивши, читання лекцій в університеті.

Ледве я всунувся у вагон другого класу, ледве усівся; на першій лаві вагона, як ось дивлюся — крізь двері вагона теж уступає якийсь старий чоловік з невеличким парусиновим чемоданом, перев'язаним навхрест мотузкою.. Вступивши у вагон, він озирнувся навкруги себе і, побачивши вільне місце на тій же першій лаві, зразу поклав свого чемодана на полицю, а сам сів на лаву, якраз біля мене. Я глянув на того старого — і очам не вірю: Лев Миколайович Толстой. Він чи не він?

Широконосий, бородатий, з ясними сірими очима, в сукняній нижче колін сірячині, в сірій на голові шапці та просторих на ногах повстяниках під колір шапки й сірячини. Такий точнісінько, як його малювали в дешевих книжечках для народу.

— Я маю честь бачити Льва Миколайовича Толстого?

— Він і є. А ви хто такий?

— Ми з вами маємо спільного друга — художника Іллю Юхимовича Репіна.

Лев Миколайович раптом обернувся до мене лицем, підвів угору свої густі, дуже

накордубачені брови й поглянув на мене своїми блискучими, пронизливими очима.

Я почув — немовби мене всього пройняв гострий електричний струм.

— Так ви будете професор Яворницький, з якого Репін малював писаря на картині "Запорожці пишуть листа турецькому султанові"?

— Так, я той писар і є.

— Ніколи не бачив вас, а пізнав.

Після такої передмови у нас почалася вже певна розмова.

У вагоні було багато студентів, курсисток та гімназистів. Молодь одразу пізнала Толстого й швидко скупчилася коло нашої лави. У вагоні почувався якийсь особливий, урочистий настрій.

— Лев Миколайович,— почав я,— дозвольте мені поспитати вас про одну дуже болючу для нас, українців, справу.

— Будь ласка.

— Чому ви, росіяни, забороняєте нашим дітям учитися "в школах нашою мовою? Ви, великий художник російського "слова, зрозумієте наше горе: наші діти, пробувши кілька років у школі, виходять із неї з такою поганою, покаліченою мовою, що вона — ні українська, ні російська, а якась мішанина.

— А хто вам забороняє вчити ваших дітей вашою мовою? Забороняє вам не російський народ, а державний російський уряд на чолі з Победоносцевим... А кожний державний уряд є зло. Щодо мене, то я дуже люблю вашу народну українську мову, гучну, цвітисту й таку м'яку. У вашій мові стільки ніжних, сердечних, поетичних слів: ясочко, зіронько, квітенько, серденько...

Тут Лев Миколайович почав читати напам'ять поему Шевченка "Наймичка" і читав гарно, з доброю вимовою і з правильними на словах наголосами, як би її читав і природний українець.

Я був дуже здивований, тому й спитав Льва Миколайовича де й від кого він навчився по-українському? На те він мені відповів, що українська мова остільки легка, остільки близька з одного боку до російської, а з другого — по польської, що, знаючи російську й польську мови, можна швидко навчитися читати по-українському, особливо живучи в такому місті, як Москва, де багато українців. От по-староєврейському вже далеко важче навчитися читати, як по-українському.

— А хіба ви знаєте й по-староєврейському?

— Знаю і читаю.

— У кого ж ви вчилися?

— Вчився в московського рабина, для того щоб розуміти біблію... Тільки після того, як навчився я читати по-староєврейському, я наважився написати "В чому моя віра"...

Я знову звернувся до Льва Миколайовича:

— Скажіть, будь ласка, Лев Миколайович, чому ви так ставитеся до науки, й особливо до мистецтва? Здається, ви їх зовсім не визнаєте, вважаючи, що це щось нікчемне й непотрібне?

— На це я вам перш за все скажу: яка наука і яке мистецтво? Тієї науки й того

мистецтва, які не корисні народам, справді не визнаю. А друге скажу вам те, що не скрізь, де підписано "Лев Толстой", писав справді Толстой. То міг написати й відомий усій Москві цензор, так званий Сергій Іванович. Людина дуже малоосвічена, з нижчої духовної школи, до того ще й з природи невеликого розуму, а проте чоловік дуже владний, самовпевнений та чванькуватий, він багато лиха заподіяв не одному письменникові. Коли йому прийдуться не до вподоби які-небудь думки, або яка фраза, а чи хоч одне яке слово автора, то він або зовсім замаже всю фразу, або лишить початки її, а кінець затре або ж свій пришиє. Тоді виходить щось неподібне, безглузде та дике, і автор, читаючи те, сам себе не пізнає і у великому непорозумінні дуже дивується тому.

— А чому ж ви не складаєте про те заяви в пресі?

— Еге ж, якби почав складати про все те, що про мене скрізь пишуть, так мені ніколи було б і очей підвести вгору. Я одержую щодня цілі сотні листів з усього світу. Я не маю ні сили, ні часу відповідати на всі листи. На деякі листи відповідав за мене моя дочка Марія Львівна, а я тільки інколи ставлю на тих відповідях моє прізвище. Скажу вам ще одне, чому ви трохи здивуєтеся: тим, які пишуть мені без знаків ь та ъ, я зовсім не відповідаю.

— Чому ж це так?

— Тому, що так найбільше мені пишуть такі юні та зелені мудрагелі, яким треба ще добре граматики повчитися, перш ніж у нетрі світових питань заглиблюватися... Ну та на листи я захочу — відповідаю, не захочу — не відповідаю, а ось як до тебе з'явиться який-небудь чоловік, що шукає правди на землі або цікавиться, як йому свою чистоту між людьми заховати, то тут уже хоч-не-хоч, а розмовляй з таким. От, наприклад, уступає до тебе зовсім не відома молода пані і зразу ж, як то кажуть, без манівців:

"Навчіть мене, Лев Миколайович, як мені на світі жити. Я була в Іоанна Кронштадтського, так він ніяк не заспокоїв мене".

"А скажіть же ви мені, як ви живете?"

"Як я живу? Я так живу, що не знаю сну, я одвертаюся від їжі, я нуджуся на світі, я ладна хоч зараз кинутись у прірву".

"А у вас чоловік є?"

"Є".

"І дітки є?"

"Одна маленька дівчинка є".

"А ви її годуєте самі?"

"Ні, годує мамка".

"А ви корсета носите?"

"Ношу".

"А на ноги взуваєте ботинки з височенними підборами?"

"А то вже так: на те мода така".

"А до двох-трьох годин ночі у клубах та театрах висиджуєте?"

"Буває й так".

"Так от що я вам покажу: годуйте ви самі ваше дитя, покиньте на сідало курям ваш

корсет, взувайте на ноги таке, що звичайні люди взувають, лягайте спати тоді, коди весь трудовий люд лягає спати. Одне слово, живіть нормально, як сама природа показує всьому живому жити, і тоді ні для чого вам їздити ні до мене, ні до Кронштадтського".

— Пробачте мені, вельмишановний Лев Миколайович. за таке моє питання: коли ви думаєте що-небудь писати, то план вашого майбутнього твору вже готовий у вашій голові чи ви його розвиваєте коло самого столу?

— Я творю більше коло столу: коли я сідаю що-небудь писати, то часто й сам не знаю, до чого дійду й чим скінчу. Не те що раз, а десятки разів переробляю те, що напишу; навіть і те, що вже складено в друкарні, я багато разів переробляю та переставляю. "Війну й мир" перероблялося в мене та переписувалося двадцять два рази.

— Але це ж величезний труд!

— Так, це величезний труд. Але робила те все моя дружина Софія Андріївна. В мене не стало б стільки сил на таке переписування, якби того не зробила моя дружина Софія Андріївна. Через те-то я багато в чому поступаюся перед нею; між іншим, я ненавиджу місто й застаюся в ньому рівно стільки, скільки необхідно, а дружина не любить села, завжди хоче до міста, то їй в тому й догоджаю: супроти свого бажання їду з села до міста.

— Дозвольте дізнатися, Лев Миколайович, коли ви пишете?

— Я пишу тільки до обіду, а після обіду щодня беруся за яку-небудь фізичну роботу. Для мене немає так званої благородної та неблагородної роботи: кожна робота благородна. Коли треба чоботи шити — шию; коли треба пічку класти — кладу; тин плести — плету; гній вивозити — вивожу; все роблю. А як для всіх таких робіт європейська одіж не дуже придатна, то я такої одежі й не ношу, а ношу одіж простого російського чоловіка...

— А то так.

— Я й вам раджу так само робити, як я роблю: до обіду писати, а після обіду — на фізичну роботу.

— Що ж, це дуже розумно. Та тільки не можу я часу знайти для такої роботи. Живучи з науки, я часто мушу сидіти лад книжками та складанням лекцій не тільки до обіду, а цілий день, навіть цілу ніч, мало не до світанку. Та й де ж мені рівнятися до вас! Ваші твори й мої!

— Ви кажете: ваші твори,— а я вам на те от що скажу: в кожному моєму творі є моє й не моє.

— Це ж як вас розуміти?

— А ось як. Коли я що-небудь напишу, то скликаю до себе близьких мені та моїм думкам людей, читаю їм те, що написав, і викликаю їх до щирої та безсторонньої критики. Вони сперечаються зі мною і між собою, і нарешті, коли я почую, що правда на їх боці, згоджуюся з ними і переробляю знову те, що в мене написано, а коли почую, Що вони самі помиляються в своїх думках, застаюся при своїх мислях. Ось я тепер

друкую свій новий твір "Воскресіння". Коли я написав кілька розділів, то скликав до себе моїх друзів і прочитав їм те, що в мене було вже готове. Вислухавши мене, вони не змагалися довго зі мною взагалі, а тільки не вдовольнилися розділами про життя в тюрмі та про кару на смерть, через те що я сам ніколи не сидів у тюрмі, як не бачив на власні очі й кари на смерть. Я згодився з тим і звернувся з проханням до московської влади, щоб дозволили мені кілька днів побувати в тюрмі з. придивитись у ній до життя в'язнів. Та московська влада не дала мені такого дозволу. Я звернувся до тульської влади. Отже, й тут не допустили мене до тюрми. Нарешті, послав я моє прохання до орловської влади, і в Орлі мені пощастило побувати в тюрмах та побачити те, чого я ніколи не бачив на власні очі. Коли після того я повернувся додому й написав нові розділи про життя в'язнів у тюрмах і прочитав їх моїм друзям, то всі одноголосно сказали, що то таки повна правда. Отже, московська цензура якраз ті самі місця з мого твору й перекреслила червоним чорнилом. З таким браком я й мусив друкувати його в Росії, а зате сповна послав до друку за кордон, до Берліна.

— Хочу я ще вас, вельмишановний Лев Миколайович, про одне спитати, тільки наперед прошу вас вибачити мені за таке питання.

— Кажіть, я заздалегідь пробачаю вам.

— Чи з ваших синів є хоч один талановитий?

— Усі мої сини найзвичайнісінькі люди, ані жодного з них талановитого нема.

— А кого ви вважаєте за найталановитішого із сучасних наших письменників молодих?

— Володимира Короленка. Ви візьміть яке-небудь не відоме ще для мене його оповідання, затуліть рукою під ним підпис автора та прочитайте мені кілька сторінок, то я вам зразу скажу, що це писав Володимир Короленко. То яскравий, свіжий і своєрідний талант.

— Це так. Безперечно, Короленко із сучасних молодих письменників найталановитіший, а тільки велика шкода, що він так мало пише.

— Станція Серпухов,— несподівано крикнув кондуктор під вікном вагона.— Поїзд стоїть п'ятнадцять хвилин.

— Ходіте та вип'ємо по склянці кави,— звернувся до мене Лев Миколайович.

— З превеликою охотою.

Ми вийшли, вступили в залу й сіли коло столу. Нам подали по склянці кави, а до кави — молока й білого хліба. Лев Миколайович узяв каву, а молоко та білий хліб одсунув від себе. Потім він витяг із клуночка, що був у нього в руці, пляшечку чогось, немовби густого молока, і влив його в свою склянку.

— А що то у вас? Домашнє молоко? — поспитав я.

— Ні, це мигдалеве молоко. Я, бачите, строгий вегетаріанець, не вживаю ні м'яса, ні риби, не вживаю я й коров'ячого молока, ні білого хліба.

Випивши каву, ми повернулися у свій вагон і посідали на свої місця. Тут Лев Миколайович дістав із того ж таки свого клуночка шматок житнього хліба й почав його нешвидко жувати. Видно було, що через брак зубів йому важко було справлятися з

твердою їжею, та він, не люблячи ніякої на світі фальші, не хотів і штучних зубів у себе мати. Попоївши хліба, Лев Миколайович звернувся до нас проханням, щоб ми дозволили йому на кілька хвилин прилягти на лаву.

— Мені вже пішов сімдесят перший рік, то тіло моє вимагає часом покою.

— Будь ласка, Лев Миколайович. Будь ласка! Просимо вас!

Ми схопилися з своїх місць і звільнили цілу лаву. Я розіслав свого пледа, а хтось — свою подушку. Лев Миколайович приліг боком на лаві, а проте спати зовсім і не думав і довго ще вів розмову на різні теми. Було геть далеко за північ.

— Станція Засіки,— гукнув знов кондуктор, уступивши в самий вагон.

— Це станція, де мені вставати,— сказав Лев Миколайович і підвівся з лави.

Всі теж схопилися з своїх місць і стали допомагати йому вийти з вагона. Один із нас ніс ветхого парусинового чемоданчика Льва Миколайовича з прорізаною наскрізь діркою в тому місці, де колись був замок, і чемодан був перев'язаний навхрест мотузкою. Другий із нас ніс невеликий клуночок, де була зав'язана їжа Льва Миколайовича, а третій обережно підтримував його, щоб він часом не спіткнувся, йдучи у пільмі.

На прощання Лев Миколайович усіх нас по черзі обняв і всім побажав усього найкращого. Мене він ухопив обома руками за обидві мої руки вище ліктів і сказав:

— Бачу, що ви займалися фізичною працею, не кидайте далі.

Коли ми розсталися з Львом Миколайовичем і увійшли в свій вагон, то тут один із нас обережно зняв з лавки свою подушку, на якій лежав Лев Миколайович, обережно склав та любовно погладив її своєю рукою; далі старанно обгорнув газетою, убгав у чемодан і замкнув його.

— Що це таке буде? — спитав я.

— А це от що буде: коли приїду додому, то скажу своїй жінці, щоб вона вишила на цій подушці такі слова: "На цій подушці лежала голова Л. М. Толстого, такого ось місяця, числа й року".

Я цього не зробив із своїм пледом, а проте глибоко заховав усю розмову з Львом Миколайовичем у моєму умі та в моєму серці і твердо пам'ятаю кожне його слово й кожену фразу.

Звичайно, розмовляли ми по-російському, а тут я подаю все в перекладі на українську мову.

Це була перша зустріч. Друга зустріч ученого з Л. М. Толстим відбулася в Москві, зимою, коли письменник жив у Хамовниках у своїй садибі, а професор Д. І. Яворницький читав у Московському університеті лекції з історії Запорозжя.

Цю зустріч організував давній приятель Яворницького — В. Гіляровський.

Ось що він про неї розповідає в своїй книжці "Москва и москвичи".

"...Ми ввійшли до кабінету. Лев Миколайович устав з крісла, підняв руки догори й, усміхаючись, сказав:

— Ось вони, запорожці! Здрастуйте!

Ми просиділи понад годину. Яворницький зацікавив Льва Миколайовича своїми

розповідями про Запорожжя. Лев Миколайович і собі згадував про своє життя серед гребенських козаків, а потім розмова зайшла про духоборів і штундистів. Цих Яворницький знав дуже добре..."

Прощаючись з гостями, Лев Миколайович міцно потиснув руки Гіляровському й Яворницькому.

Теплі зустрічі з Львом Миколайовичем Толстим навіки залишилися у пам'яті нашого вченого.

ЗУСТРІЧ З МИКЛУХОЮ-МАКЛАЄМ

Близькі друзі Дмитра Івановича пригадують, як він у музеї розповідав їм про свою зустріч з відомим мандрівником М. М. Миклухою-Маклаєм. Це сталося в Петербурзі десь 1887 року.

— Мене,— оповідав Дмитро Іванович,— познайомив з Миклухою-Маклаєм мій друг Репін. Зайшов я до Іллі Юхимовича подивитися на "Запорожців", а там уже був гість — мандрівник Миклуха-Маклай. От він мене і познайомив з ним.

Бесіда тривала до пізньої ночі. Яворницький цікавився життям, діяльністю й мандрівками славнозвісного вченого-антрополога та етнографа. Миклуха-Маклай охоче розповів йому про свою подорож на острови Тихого океану для вивчення папуаської раси, розповів про своє перебування в Новій Гвінеї, де він у надзвичайно тяжких і небезпечних умовах вивчав матеріальну культуру й побут народів Океанії та Південно-Східної Азії.

— Говорив Миклуха-Маклай якимось гортанним голосом. Напевне, довге перебування дослідника в чужих краях відбилося на його акценті,— поясняв Дмитро Іванович.— Сидів Миклуха-Маклай тоді на канапі по-турецькому, підібгавши під себе ноги.

Через деякий час Дмитро Іванович навідався на квартиру Миклухи-Маклая, який жив тоді з своєю сім'єю в Петербурзі, на Галерній вулиці.

Дмитро Іванович застав його хворим. Мандрівник скаржився на легені, ревматизм та невралгію. З великим напруженням волі Микола Миколайович намагався перебороти кволість і весь час працював над своїми записами, зробленими під час мандрування.

Яворницький сам був природжений етнограф, тож, коли він зайшов на квартиру, йому зразу ж впала в очі збірка предметів матеріальної культури, що їх зібрав Микола Миколайович протягом свого мандрівничого життя. Дуже хотілося Дмитрові Івановичу щось придбати з рідкісної колекції дослідника, але він не наважився просити, бо бачив, що хворому було не до того.

У квітні 1888 року М. М. Миклуха-Маклай помер. Але Дмитро Іванович не забув стежки до тої господи', де жив колись небіжчик.

Згодом Дмитрові Івановичу пощастило: дружина Миклухи-Маклая подарувала йому частину колекції. Це була переважно зброя африканських племен: щит з панцира черепахи, щит з шкіри крокодила, щит з вуха слона, спис, стріли, два сагайдаки на стріли з крокодилячої голови та лапи й два луки з дерева, обтягнуті шкірою.

Більшість цих речей і нині експонуються в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького.

В ГОСТЯХ У ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Дмитро Іванович любив мандрувати не тільки по селах: та степах України, а й далеко за її межами.

1910 року він побував за кордоном—поїхав у Грецію, потім у Єгипет, оглянув музеї в Афінах, Александри та Каїрі.

Їдучи в Єгипет, Дмитро Іванович заздалегідь довідався, і що там, на чужині, живе славна дочка українського народу Леся Українка. Вчений поставив собі на меті неодмінно її розшукати й побачитися. Йому пощастило в цьому. Маючи єгипетську адресу, яку дав йому М. В. Кривенюк (чоловік Ольги Петрівни — сестри Лесі), Дмитро Іванович швидко знайшов на чужині українську письменницю. Вона жила годі в Гелуані, куди переїхала в зв'язку з погіршенням стану здоров'я.

Прожив Дмитро Іванович у гостях з тиждень. Це були, як він казав, найщасливіші дні в його житті. Гомоніли вони про рідний край, свою Україну та її сумну долю. Поетеса читала землякові свої вірші. Яворницький, як відомо, сам чимало віршував, але він схилявся перед геніальною поетесою.

Леся Українка розповіла, що вона вивчила арабську мову й тепер навчає арабчат грамоти. Дмитро Іванович дуже зацікавився, і йому пощастило побачити поетесу за цією благородною роботою. Професор був захоплений тими успіхами, яких Леся Українка досягла, навчаючи кмітливих учнів.

"Арабчата,— згадує Дмитро Іванович у щоденнику, якого вела його дружина С. Д. Яворницька,— були надзвичайно вродливі, розумні й симпатичні: вони легко засвоювали знання, яке так щедро, з любов'ю віддавала їм наша поетеса".

Леся Українка запевняла Яворницького, що арабські народні пісні своєю мелодійністю схожі на наші, українські народні пісні.

Приблизно в цей же час у Гелуані перебував ще один українець Микола Сергійович Охріменко, який разом з своїм братом та матір'ю лікувався там. Про це я дізнався із "Спогадів про Лесю Українку" (Радянський письменник, 1963).

Мені вдалося розшукати М. С. Охріменка. Він працював у Ялтинському науково-дослідному інституті виноградарства "Магарач". У Миколи Сергійовича зберігся щоденник, який він вів у Гелуані. На одній сторінці розповідається про подорож братів Охріменків і мешканців готелю "Континенталь" до каїрського історико-археологічного музею "Булаг".

За порадою Лесі Українки, що екскурсію очолював Яворницький, який ще до цього бував у музеї разом з поетесою.

7 лютого 1910 року всі вирушили до музею. Дмитро Іванович ще дорогою почав розповідати про багатющі скарби, зібрані в цьому храмі культури.

По залах музею проходили поволі, бо екскурсовод намагався розповісти якомога більше. Ще не встигли дійти до якої-небудь статуї або вітрини, а Яворницький уже повідомляв, яку історичну цінність має той чи той експонат. Склалося враження, наче

він сам роздобував і добре знав зібрані тут експонати.

8 пам'яті Миколи Охріменка залишилися казкові гробниці фараонів, саркофаги, мумії, стародавні статуї.

Коли зайшли в інший відділ, Дмитро Іванович сказав відвідувачам:

— Зверніть увагу — на кожній гробниці намальовано обличчя фараона.

Біля мумій зупинилися недовго. Вони справляли гнітюче враження. Це помітив Яворницький і сказав:

— Хоч і прикро дивитись на ці мумії, але майте на" увазі, що саме в Єгипті їх уперше навчилися робити і зберігати. Я, між іншим, теж мрію роздобути для свого музею-хоч одну таку дивовижну штучковину.

Кмітливий та наполегливий керівник нашої екскурсії? добився, щоб його екскурсантів повели у відділ музею, який охоронявся особливо ретельно. Там зберігалися дуже коштовні речі, виготовлені із золота та рідкісних діамантів..

У сусідньому відділі Яворницький показав своїм слухачам білосніжні статуетки богів, фараонів та зображення святих тварин.

У музеї пробули майже весь день. Нікому не хотілося розлучатися ні з чудовими експонатами, ні з екскурсоводом — знавцем єгипетської старовини.

Увечері Охріменко про все, що побачив у музеї, а також про талановитого оповідача, розповів своїй матері й Ларисі Петрівні. Вони обидві дуже, жалкували, що цього разу не змогли побути на цій цікавій екскурсії.

Пізніші дослідження стосунків Яворницького з поетесою свідчать, що ця зустріч Дмитра Івановича з Лесею Українкою була не першою. Знайомство з нею, напевне, почалося ще з Катеринослава, де свого часу жила сестра поетеса Ольга Косач-Кривенюк з своїм чоловіком.

1933 року Дніпропетровський краєзнавчий музей відвідав; письменник А. І. Костенко. Тоді він познайомився з Яворницьким і розмовляв з ним про Лесю Українку. Ось що пише А. І. Костенко:

"Незважаючи на дуже тяжкі обставини життя, що склалися для нього саме на той час, він залишився людиною" надзвичайно оптимістичною. За три дні, прожитих у нього, він показав та розповів мені надзвичайно багато цікавих: речей. Серед унікальних літографій, книг, гравюр тощо, на яких часто траплялись дарчі автографи видатних діячів, була фотографія Лесі Українки з її власноручним написом на пам'ять Дмитрові Івановичу про зустрічі в країні пірамід. Ось тоді він і розповів мені про знайомство з поетесою. Здається, двічі він бачив Лесю Українку в Києві. Один раз на вечорі літературно-артистичного товариства, а вдруге У Косачів дома, на Назарівській вулиці, куди він заходив До Олени Пчілки у видавничій справі. А ще один раз довелося бачити Лесю Українку, казав Дмитро Іванович, на Ка-теринославщині, коли вона на запросини кооператора Миколи Левитського відвідала разом із сестрою, здається, Ольгою, хліборобські артїлі" .

Читаючи твори Лесі Українки, я нещодавно натрапив ва цікавий документ — лист поетеси, в якому вона з великою теплотою й сердечністю згадує ім'я Д. І.

Яворницького.

В листі від 15 лютого 1910 року з Гелуана до М. В. Кривенюка Леся Українка писала:

"Дорогий Михаїле! Вчора був у мене Яворницький, що ледве знайшов мене, бо шукав у пансіоні в Білінської,— казав, що це ви йому таку адресу дали, але це він, певно, щось наплутав, бо я ж усі свої адреси подавала додому і ви їх мали знати. Ну, та дарма, все ж він мене знайшов, і це дуже .приємно, бо взагалі тут не часто українця побачиш, а крім того, він видався мені симпатичним і інтересним чоловіком. Тепер він поїхав у горішній Єгипет оглядати тамошні руїни, а на повороті проживе тут з тиждень на нашій віллі .для відпочинку. Він завзятий дід — лазив і на піраміди, і в піраміди, і де його тільки не носило! Це в шістдесят літ і з ревматизмом! Ну-ну! Треба з ним ще раз в єгипетський музей поїхати—на "пані з золотим обличчям" подивитись (там е така одна красавиця). А поки що сиджу грибом і нікуди не рипаюсь..."

Як видно з цього листа, Дмитро Іванович разом з Лесею Українкою бував у музеї, розглядав з нею музейні експонати, що являли інтерес для них обох.

Коли Яворницький прощався з поетесою, Леся Українка взяла зі столу своє фото, підписала його й подарувала гостеві на добру згадку про зустріч на чужині. Це фото Дмитро Іванович зберігав у себе дома як коштовний скарб і при нагоді показував своїм друзям і приятелям.

ДЯДЬКО ГІЛЯЙ

Розглядаючи в кабінеті Яворницького фотокартки й малюнки, його друг і помічник О. П. Корсуновський побачив на стіні фото людини, дуже схожої на запорожця. На фотографії був дебелий чоловік у чумарці, смушевій шапці, з довгими вусами, а плечі мав такі широкі, що їх вистачило б на двох.

— Дмитре Івановичу, скажіть, хто це такий?

— Це цікавий козарлюга — дядько Гіляй, як його всі звать. Його дід по матері походив з українських козаків. Дядько Гіляй — письменник. Щоправда, твори його за царя не дуже пускали в світ. Першу його книжку "Люди нетрів", у якій показано тяжке життя людей за часів царату, спалила царська цензура. Писав Гіляй і про Степана Разіна, і про запорожців. Мені часто доводилося з ним бачитися в Москві й на Україні. Він зібрав цікавий матеріал на Україні й написав хорошу книжку "На батьківщині Гоголя". Добре знав українську мову, перекладав вірші Тараса Шевченка.

— А як його справжнє прізвище?

— Гіляровський Володимир Олексійович. До речі, вів;

мій давній приятель, я з ним бував у Льва Толстого. В будинку дядька Гіляя мені довелося бачити багатьох діячів російської та української культури. Це розумний, дужий і вродливий чоловік. Ким тільки, йому не доводилося бувати: бурлакою, табунником, артистом, цирковим борцем. А здоров'я в нього — дай бог кожному. Недарма ж кажуть: козацькому роду нема переводу. Рука в нього як лопата; підкову розгинав жартома, без будь-яких зусиль.

Одного разу приїхав Володимир до батька погостювати Пройшовся по хаті сюди-

туди, глядь, а в кутку — кочерга. Він узяв її і, наче бавлячись, зав'язав вузлом. Це побачив старий батько і скипів, розсердився на сина за те, що той зіпсував кочергу. Тоді син підвівся повагом із стільця, взяв кочергу та й розв'язав, як вона була перше. Отакий був і весь рід Гіляровських. Дужий народ!

Замружившись, Яворницький раптом усміхнувся.

— Чого ви смієтеся, Дмитре Івановичу?

— Та згадав одну історію. Було це в Москві. Одного вечора сиджу я за столом, працюю. Вже пізно було. Коли це вбігає Гіляй, шапка в нього на потилиці, збентежений. Думаю собі: випив неборака. Аж бачу — не те: кладе він на мій стіл жмут волосся, та ще й у крові.

"Що це таке?" — здивувався я.

"Тут, брате, ціла історія. Оце ось борода, а оце пасмо волосся з голови".

"Не розумію! Що за борода, що за волосся?" — схвильовано спитав я його.

"Розкажу, все буде зрозуміло. Слухай же. Іду собі по Хитровці. Раптом, як із-під землі, вискочило двоє та до мене: "Руки вгору!" Я покірливо підняв руки, а потім схопив одного за бороду, а другого за голову та й ну їх, песиголовців, стукати лобами, аж поки вони, знесилені, попадали переді мною навколішки. Стоять на колінах з розбитими лобами й благають: "Пустити!" Що, думаю, з ними робити? Вирішив пустити, а щоб не забули, в чіях руках вопи побували, смикнув того й того за волосся так, що в руках залишилося від одного півбороди, а від другого, "хоробрішого" — пасмо волосся з голови. Отака була okazія!"

У Москві в ті часи була сила-силенна всяких злодіїв, грабіжників та розбишак, і ходити поночі спокійно міг тільки Гіляровський. За своє життя він не боявся: ні вдень, ні вночі його ніхто не посмів чіпати.

Дмитро Іванович розповів допитливому гостеві ще й про те, як він з Гіляровським був у Празі.

— Пригадую, як тільки настане вечір, так він мене я тягне до цирку. До опери чи там концерту Гіляй був не дуже охочий, а от без цирку жити не міг. Якось сидимо ми з ним у празькому цирку. На арені — поєдинок борців. Один поборов другого. Вийшов на заміну третій. І цього здолав перший сипань. Тоді він звертається до публіки: "Хто хоче зі мною позмагатися — виходь сюди! Умова така: хто мене подужає — одержить сто крон, а як ні — то з його сто крон!"

Володимир Олексійович мовчки схопився з свого місця і як ошпарений кинувся на арену. Я не встиг навіть за чумарку його схопити. "Куди тебе несе нечиста сила? Він же тебе вб'є, облиш!" Гіляй тільки рукою махнув і рішуче перескочив через бар'єр ложі. Дивлюсь, а Володимир уже виходить з-за лаштунків, одягнений у трико. Поклав на стіл сто крон, потиснув руку своєму суперникові й зчепився з ним. За столом сиділи суворі судді. І що ж ви думаєте? Не пройшло й п'яти хвилин, як Гіляй сидів верхи на тому "неперевершеному" борцеві. Чую, судді зняли галас: "Неправильно! Це порушення правил!" Володимир Олексійович, як ніде нічого, подав борцеві свою руку, допоміг йому встати. А тоді пошепки й питає його: "Ну як? І ви вважаєте, що не по

правилу вас повалив? Тоді переборімося". Борець знехотя відповів: "Та чого там неправильно, есе йшло правильно".

Переможець Гіляровський підійшов до столу, узяв двісті крон і зник за лаштунками. За якусь хвилину він знову видів у нашій ложі. Оплескам не було кінця...

В. О. Гіляровський зблизив Д. І. Яворницького у Москві з прогресивною інтелігенцією, відвідував з ним літературні вечори відомого в той час педагога Д. І. Тихомирова. Про це тепло згадують у своїх спогадах письменники І. О. Білоусов і М. Д. Телешов. Зокрема, Телешов пише, що на цих вечорах "читців було чимало, але в пам'яті залишився тільки один, професор Яворницький Дмитро Іванович, правовірний українець, з веселими запорозькими розповідями, які я слухав, бувало, завжди із задоволенням". Про те, що Яворницький познайомився на цих вечорах з відомими діячами культури, свідчить і лист І. С. Лаптева до М. Д. Телешова від 15 березня 1945 року: "Важливу роль у той час відіграв тихомировський літературний гурток з журналом "Детское чтение". Тут ви одержали багато, а головне, познайомилися з А. П. Чеховим, В. О. Гіляровським, який викликав вас на "бій півнів", Т. Л. Щепкіною-Куперник, братами Юлієм та Іваном Буніними, Д. І. Яворницьким, якого Репін зарисовував писарем у картині "Лист турецькому султану".

Цей літературний гурток, де читав лекції Д. І. Яворницький, відвідували такі відомі артисти, як В. І. Немирович-Данченко, С. Г. Власов, Л. В. Собінов, письменники І. О. Білоусов, К. М. Станюкович, Г. І. Успенський та багато інших видатних діячів культури.

Як уже згадувалось, Д. І. Яворницький зі своїми лекціями виступав не лише в колі столичної інтелігенції. Він часто виїздив у віддалені міста і села України і там розповідав простим людям про козачину, про гірку долю селян і з гострим гумором критикував самодержавний лад і царських чиновників. Отже, не диво, що лекції Яворницького проходили під таємним наглядом поліції.

В одному московському архіві мені пощастило дістати фотокопію досьє (номер 4407), що заведено департаментом поліції на історика Запорозької Січі Д. І. Яворницького. В цьому досьє читаємо донос чернігівського губернатора про те, що 16 — 17 грудня 1900 року історик, з дозволу попечителя Київського навчального округу, мав прочитати дві публічні лекції на користь місцевої громадської бібліотеки. Одну лекцію він прочитав, а другу — заборонив губернатор. Бо Дмитро Іванович у першій лекції, як ілюстрацію, наводив приклад з козацької минувшини, зачитував народні легенди, які, за висновком губернатора, "не сприяли любові народних мас до царизму".

Найбільшу реакцію викликала легенда про те, як цариця Катерина приймала делегацію від Запорозької Січі. Глянула вона на широкоплечих, вусатих, засмаглих козаків, розкішно одягнених у жупани, при шаблях з позолотою та самоцвітами, й наказала почастувати їх сметаною. Кебетливі запорожці вмить зрозуміли: цариця хоче посміятися з них — та й кажуть їй: "Матушка цариця, у нас, простих людей, здавна заведено звичай: найперше їдять мед, а вже далі — все інше, що буде на столі. То велить подати нам медку".

Цариця іронічно усміхнулася і наказала подати на стіл меду. А козаки не дурні,

вмочили в нього свої довгі вуса, підкрутили їх, заклали за вуха та й заходились вплітати сметану. Виїли все: і мед, і сметану.

Губернаторові не сподобалось, що Яворницький показав мудрішими козаків за царицю, адже вони її перехитрили. Але ще більше вразило губернатора те, що історик в лекції Доводив, що придворні, які оточували імператрицю, займалися лише інтригами.

Та лекції на цьому не закінчувалися. Яворницький розповідав про соловецьких в'язнів, які в тяжких муках гинули в ямах.

Чернігівський губернатор вбачав у лекціях історика крамолу і в своєму доносі писав: "Я визнав за необхідне і вирішив не дозволити читання другої лекції, про що без оголошення причин цього мого розпорядження наказав повідомити п. Яворницькому..."

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ ОПЕРИ "ТАРАС БУЛЬБА"

Яворницький був добре знайомий також з великим українським композитором, основоположником української класичної музики М. В. Лисенком.

З листування видно, що дружба вченого з композитором зародилася ще тоді, коли Лисенко задумав написати оперу "Тарас Бульба" й мандрував разом з Яворницьким по місцях колишньої Запорозької Січі. Подорож ця лишила велике й незабутнє враження. Як свідчив син композитора Остап Лисенко, Микола Віталійович до останніх днів своїх згадував ті мандри, а надто поїздки на дубах через бурхливі Дніпрові пороги, на яких, за висловом композитора, можна було "і дуба дати".

"Треба було в ці хвилини бачити нашого лоцмана Мусія Бойка. Стоїть як укопаний на носі дуба. Високий, плечистий, у білій сорочці. Обличчя в нього мускулясте, наче викуване з бронзи. Вуса довгі, побурілі від міцного самосаду. Хвилі оскаженіло, з диким ревом кидаються на нас, а він хоч би моргнув. Тільки очі, прикуті до кипучої безодні, видають його напруження й тривогу. Один тільки хибний рух стерном — і всій би нашій ученій компанії раків годувати.

— Віриш, Остапе,— казав Микола Віталійович,— глянув я на Мусія і бачу його батька, діда й прадіда. На таких же дубах за Святослава й за Богдана йшли через пороги. Бились на смерть з ворогами. Не випускаючи меча з рук, сіяли жито; будували фортеці, міста, села оті Мусії та Івани, Максими та Остапи. Мучили їх ординці в тяжкій неволі, пани-шляхтичі розпинали на хрестах, "своє", православне панство душило кріпаччиною, цькувало собаками. А Мусій — ось він на дубі своєму — сам дуб! Усіма бурями овіяний, сонцем і морозом загартований, дніпровою водою напоений, весняними грозами обмитий. Живий, нескорений, з руками звитяжця й з чистою душею дитини. Завойовників пережив і панство переживає. Бо — сила! Бо — народ"

Дуб, на якому сиділи Яворницький, Лисенко та багато інших друзів, тихенько спускався каналом повз грізний Ненаситець, або, як лоцмани його назвали, Дід-поріг.

— Чуєте,— показавши праворуч, вигукнув Яворницький,— як той Дід меле, що аж гримить усе, що аж земля трясеться! На нього як тільки подивишся, то й у тебе дух займається.

Тоді на берегах Дніпра народилася музична сцена Запорозької Січі, яку

талановитий композитор увів потім до своєї опери "Тарас Бульба".

Видатний діяч російського театрального мистецтва К. С. Станіславський назвав М. В. Лисенка "сонцем української музики". Багатогранність музичної діяльності Лисенка гідна подвигу. Він був не тільки визначний композитор, а й етнограф, збирач і дослідник народних пісеньних скарбів. Це зближувало Лисенка та Яворницького, який сам добре співав і записував народні пісні на ноти.

В Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР зберігаються матеріали, з яких видно, що Дмитро Іванович 1904 року записав од кобзаря І. Кравченка пісню про Морозенка, від другого кобзаря, Л. Шевченка, занотував пісні: "Ой скажи ти, пташко" та "Ой піду я понад морем".

На могилі Івана Сірка Яворницький зустрівся з столітнім дідом Федором Кузьмичем Забутним і від нього записав пісню "Красне, ясне сонечко сходить". У цих же матеріалах згадується, що пісні від № 1 до № 107 наспівав Яворницький.

Композитор Лисенко скористувався послугою Яворницького і позаписував мелодії українських пісень, що їх проспівав він, коли бував у композитора.

Дружба й листування між істориком і композитором тривали довго.

Вийжджаючи з хором по Україні, Лисенко раз у раз натрапляв на всілякі перепони. Царські чиновники заборонили йому давати концерти, бо боялися навіть пісень українського народу. Часто ця заборона виходила безпосередньо від губернаторів. Так було, наприклад, на Полтавщині. Тоді М. Лисенко звертався за допомогою до Яворницького.

У своєму листі від 6 червня 1902 року він схвильовано пише до Дмитра Івановича;

"Женуся за вами по слідах ваших і добре, як потраплю вас тамечки, куди листую, коли ж не потраплю,— пропала моя справа".

В цьому листі він дуже просить Дмитра Івановича допомогти йому — написати листа до полтавського губернатора, щоб той "дав дозвіл на концерт".

І Яворницький допоміг своєму другові.

З НАРКОМОМ НА ДНІПРОВСЬКИХ ПОРОГАХ

Одного сонячного серпневого дня 1926 року до Дніпропетровського історичного музею підкотила легкова автомашина. З неї вийшов енергійний, середній на зріст, з гострою борідкою чоловік. Він відчинив задні дверця та подав руку вродливій чорнявій жінці, допомагаючи їй вийти з машини.

Дмитра Івановича заздальгідь попередили, що до музею прибуде нарком освіти РРФСР А. В. Луначарський. Професор, хвилюючись, чекав цього видатного діяча культури, людину, яка багато зробила, щоб налагодити музейну справу в Радянському Союзі.

Коли в дверях вестибюля музею з'явився Луначарський разом із своєю дружиною, директор шанобливо зустрів їх. Гості були у веселому й бадьорому настрої.

Дмитро Іванович казав якось працівникам музею, що він давно хотів би побачитися з Луначарським. З такою всебічно освіченою людиною, блискучим публіцистом і трибуном приємно було ближче познайомитися й поговорити.

Напевне, і Луначарський хотів на власні очі побачити відомого історика, давнього приятеля Репіна, почути живе, соковите слово Яворницького.

Луначарського і його дружину запрошено пройти прямо в запорозький відділ.

Дмитро Іванович знав, що Луначарський, сам полтавчанин, добре володіє українською мовою, знає культуру, захоплюється українською народною творчістю і поезією, тому пояснення робив українською мовою.

Серед багатьох експонатів гостям впала в очі насамперед славнозвісна картина "Запорожці".

— А-а, знайомі обличчя! — усміхнувся нарком. Дмитро Іванович напам'ять знав усіх прототипів, з яких Репін малював окремих персонажів цієї історичної картини. Луначарський тут же поцікавився:

— Чи правда, що оцього писаря Репін малював з вас?

— Так, це правда!

Дмитро Іванович розповів багато подробиць, які стосувалися створення "Запорожців".

— А ось і той знаменитий лист, який запорожці гуртом складали до турецького султана.

Яворницький виразно, з наголосом на окремих словах, прочитав листа. Сміявся нарком, сміялись всі, хто був тоді біля них.

— А що це у вас за сволоки лежать? В чому їх цінність?

— Це, Анатолію Васильовичу, сволоки з запорозьких куренів. Привіз їх з Нікополя нащадок запорожців Захар Бородай. Ви ж тільки подивіться на них, як тут добре вирізано літери. Можете прочитати: "Цей курінь 1751 року збудували запорозькі козаки Самардак та Киян".

Далі Дмитро Іванович показав інші запорозькі речі — жупан, штани, пояс, пістолі, гаківниці, розповів, як та за яких обставин він "доскочив" експонатів. Показав глиняні люльки, з яких курили козаки такий міцний тютюн, "що як потягнеш, так і десятому закажеш".

— Тепер, прошу вас, підійдіть сюди. Бачите оцей череп?

— Що ж це за череп, чим він знаменитий?

— Це запорозький.

— А звідкіля це видно, що він запорозький? — спитав гість.

— А в нього, бачите, зверху зберігся чуб — оселедець. Це вже безперечна ознака січовика.

— Де ж вам пощастило здобути цей унікум?

— Викопав його в могилі села Покровського, біля річки Підпильної, де була остання Січ. А про те, що це був таки запорожець, є в мене й інші докази: біля черепа стояла кварта горілки, яку я теж виставив у вітрині.

Експурсія повагом посувалася далі. Ось підійшли до великої картини, де на весь зріст намальовано якогось велетня.

— А що це за богатир? — спитав Луначарський.

— А-а-а, то нащадок запорожців, відомий борець Піддубний. Коли він гостював у мене, я попросив художника Струнникова намалювати цього козарлюгу. Попадись отакому в лапи, так він на порошок зітре...

Під кінець огляду запорозької старовини Дмитро Іванович підвів гостей до картини "Ненаситецький поріг". Біля неї вони пробули довгенько. Яворницький піднесено розповідав про грізні Дніпровські пороги та козацькі ходи на Дніпрі. Особливо цікава була розповідь про найстрашніший Дід-поріг.

— Та що там картина! От якби ви самі побачили та почули, як реве Ненаситець. Ото інша річ!

— Ви, Дмитре Івановичу, так зацікавили нас романтикою Дніпра, що ми з дружиною хоч і зараз ладні поїхати з вами на пороги. Ви згодні?

— Прошу! Я готовий.

В автомашині сиділо четверо: біля шофера — дружина наркома, а за ними — Луначарський і Яворницький. Не доїжджаючи десять кілометрів до Ненаситця, Яворницький легенько торкнув рукою плече водія, дав знак зупинити автомашину й перший вийшов з неї.

— Прошу вас, Анатолію Васильовичу, вийдіть сюди на хвилинку.

Нарком вийшов, зняв окуляри і протер їх.

— Чуєте, як реве?

— Чую, що ж то?

— Отож той самий Ненаситець: реве і стогне, шумить і виє — залежно від погоди. Його можна почути за тридцять кілометрів. От яка сила!

— Це справді могутня сила,— підтвердив Луначарський.

— Сюди, до грізного Ненаситця, восени тисяча вісімсот сорок третього року приходив Тарас Шевченко,— сказав Яворницький.— Багато чого тут побачив великий Кобзар: відвідав тоді Хортицю, був у Олександрівську, в Нікополі, в селі Покровському. А тепер сідайте, поїдемо далі.

Автомашина форкнула й курною дорогою помчала ближче до порогів.

Через кілька хвилин їзди мандрівники побачили велику гранітну скелю, яка нависала над самим Ненаситцем. Перед порогом повільно струмувала прозора вода — синя-синя, як чисте небо в ясний день. І в той же час — що тільки діялося на Ненаситці! Тут вода клекотіла, крутими хвилями здіймалася над віковичними скелями, розбризкуючи клапті білої піни. Дніпровські чайки зграями кружляли над порогом, вишукуючи собі поживу.

— Ось вам, Анатолію Васильовичу, і той красень, до якого ми їхали. Милуйтеся з нього.

Всі зійшли на скелю. З неї було видно і далекий степ, і широке плесо повноводного Дніпра. Луначарський зняв кашкета. Легенький вітерець, зволожений бризками з порога, приємно лоскотав його волосся. Дорожньої втоми як і не було.

— З усіх порогів, що є на Дніпрі,— казав далі оповідач,— Ненаситець найбільший і найстрашніший. Він має довжину більше двох кілометрів, падає дванадцятьма лавами,

весь укритий водяною піною, а взимку не замерзає. Це якась могутня, страшна стихійна сила і разом з тим чарівна, разюча.

— А де ж хід, яким спускаються на човнах? — спитав Луначарський.

— Той хід коло правого берега, його зроблено тисяча сімсот дев'яносто дев'ятого року. З лівого боку він був обгороджений кам'яною загатою. Там є і другий канал. Його проклали через граніт тисяча вісімсот п'ятого року. Такі канали потім збудували на Кодацькому, Сурському та Лоханському порогах. Але всі вони були недосконалі й незручні, щоб ними спускати плоти й судна. Отож сплавляли вантажі, як і перше, — "козацьким" ходом, через пороги. Хоробрі лоцмани — нащадки запорожців — через ці пороги і плоти водили. Через Ненаситець плоти проходили за одну хвилину!

— А цікаво, чому цей поріг зветься Ненаситець? — спитала дружина Луначарського.

— Тому, кажуть місцеві люди, що він ніяк не насититься: "Все їсть та їсть, все лопає та лопає, а ніяк не наїється й не налопається".

І справді, чого тільки він не ковтав?! Щоліта часто понад півсотні людей тут гинуло: лоцмани майже всі рятувалися, а плотогони здебільше гинули.

Потім Дмитро Іванович запросив наркома пройтись з ним трохи далі, де показав йому ще одну важливу "штуку".

— Дивіться на оту скелю, що виступає з води Ненаситця. На ній прикріплено чавунну плиту, де є напис про загибель у бою з печенігами київського князя Святослава Ігоровича, коли він повертався з походу. Якщо хочете, ми зможемо добратися до неї.

— Так там же вирує поріг!

— Не турбуйтеся, Анатолію Васильовичу, мені тут не вперше плавати. Ми, як кажуть, і сами з вусами!

— Та ще й запорозькими! — кинув Луначарський репліку, усміхаючись.

— Отож. Я ось гукну діда-рибалку, він і переправить нас.

На сигнал Дмитра Івановича дід швидко причалив до берега, всі сіли в човна й підпливли до самої скелі з плитою.

— Прочитайте, будь ласка, ви краще бачите, ніж я, бо мені вже минув сімдесятий рік.

— Та хіба вам уже стільки років? Ви ж мов юнак стрибаєте по скелях.

Нарком протер своє пенсне. Читає вголос:

— "В 972 году у Днепровских порогов погиб в неравном бою с печенегами русский витязь — князь Святослав Игоревич".

— Ну, як вам подобається наш Дніпро?

— Чарівна краса, дивишся на неї й не надивишся!

— Так-то воно так, а все ж надходить час, коли загнурдають Дніпро і навіки закриють пороги. Вже йдуть чутки, що незабаром у Кічкасі почнуть будувати греблю.

Це правда? — спитав професор.

— Правда, Дмитре Івановичу, тут незабаром почнуть будувати найпотужнішу

електростанцію.

— Отже, мине рік-два, і дніпрові води підпре могутня гребля. Скільки ж то царів намагалося перетнути Дніпро — і не вийшло в них — кишка була тонка! А тепер, бачу, таки перетнуть: інші люди прийшли, принесли великі задуми, нову техніку.

— Правильно міркуєте, Дмитре Івановичу,— усміхнувся Луначарський.— Многоводний Славута закрутить велетенські турбіни. Ця енергія перетвориться в могутню електричну силу.

Луначарський замріяно дивився на пороги, на скелі, на розкішні зелені острови. Це помітив Яворницький.

— Мені здається, Анатолію Васильовичу, ви зараз обмірковуєте щось таке, що зв'язане з Дніпром. Я не помилився?

— Ви вгадали. Я от що думаю: незабаром вода залле багато історичних місць і красот природи. Могутній Дніпро служитиме народові, а все те, що ми зараз бачимо, вкриється водою. В мене виникла думка: як це було б добре, коли б ви склали альбом Дніпрових порогів та історичних місць. Вам за це подякують люди, згадають колись добрим словом!

— Я вже думав про це. Вже й матеріал почав збирати. Сподіваюсь, що це буде пам'ятка минувшини. Так і думаю назвати альбом: "Дніпрові пороги"... Ну, що, Анатолію Васильовичу, час-бо вирушати й назад?

— Шкода розлучатися з казковим місцем, та нічого не вдієш, треба їхати.

Дорогою до міста Анатолій Васильович спитав Яворницького:

— Може, вам у чомусь потрібна допомога? Кажіть.

Дмитро Іванович ніяково усміхнувся в свої білі вуса, певно, вагався.

— Воно трохи й незручно про це казати, та все ж скажу. Мені призначено академічну пенсію, я вже й одержував її, а тепер чомусь припинили виплату. Що за знак — не розумію?

Луначарський витяг записника і щось занотував у ньому.

— Я з'ясую, Дмитре Івановичу, все з'ясую. Незабаром академік Д. І. Яворницький одержав звістку, що йому поновили виплату пенсії, і він одержував її до самої смерті.

ПОБРАТИМИ

Історик Дмитро Іванович Яворницький та художник Опанас Георгійович Сластіон — люди одного покоління, великі приятелі й друзі.

Велику Жовтневу революцію вони сприйняли як неминуче, історично обумовлене й закономірне явище, визнали без вагань Радянську владу, самовіддано і чесно працювали для народу.

Постійним гостем на суботніх вечірках у Дмитра Івановича, коли він ще жив у Петербурзі, був художник Опанас Сластіон. Він так захоплююче грав на бандурі, так чудово наспівував українські думи та пісні, що справляв на всіх присутніх незабутнє враження.

Свого друга Опанаса Яворницький вважав за талановитого художника-ілюстратора й рекомендував йому не тільки педагогічною працею, а й цим фахом заробляти собі на

хліб.

У 1886 році вони вдвох помандрували на Україну. Дмитро Іванович ішов слідами запорожців, збирав матеріали для історії, записував народні пісні, а Сластіон заносив до свого альбому все, що зустрічалось їм з української старовини.

Допитливі мандрівники відвідали багато сіл, побували в Хоролі, Лубнах, Миргороді, гоголівських Сорочинцях та інших місцях. Яворницький всюди читав лекції на історико-археологічні теми. Тоді й виникла у художника Сластіона думка — видати ілюстрованих "Гайдамаків". Відомо, що ця книжка вийшла 1886 року в Петербурзі в оформленні Сластіона, з передмовою Яворницького. Російська та українська інтелігенція прихильно зустріла твір художника. Письменники, журналісти, громадські діячі надіслали Сластіону щирі привітання.

Якось у серпні 1929 року Дмитро Іванович, прийшовши на роботу в доброму гуморі, відразу почав про те, як він замолоду ніколи не засиджувався в музеї, а все мандрував, все "вештався поміж людьми", збирав і приносив до музею різні історико-побутові речі.

— Так от що, хлопці! Годі вам сидіти та штани протирати на одному місці,— сміючись, говорив Дмитро Іванович.— Гайніть по церквах нашої округи. Люди закривають і законопачують їх, а ми з вами тут сидьма сидимо. Не забувайте, що добрий музейник, як той півень, що на смітнику знаходить собі зерна,— відшукує в церковному мотлосі історичні перлини. Переглядайте церковне начиння найуважніше, перетрушуйте й перемацуйте його власними руками. Особливо цінуйте датовані пам'ятки з написами або іменними присвятами. Кожна така річ — чи то старовинна книга, риза, хрест, ікона, шкатулка, дзвони й безліч іншого — скарби для музею. А ви, синку,— Яворницький звертається до Матвієвського,— збирайтесь в подорож на Полтавщину, в Миргород, до мого друга художника Опанаса Сластіона. Він обіцяє продати нам дещо із своєї коштовної колекції, яку я здавна добре знаю. Обніміть Опанаса від мене, передайте мої вітання його милій дружині Марії Іванівні та йому особисто. Розкажіть їм найдокладніше, як ми тут живемо та хліб жуємо. А оцю мою останню друковану працю "Дніпрові пороги" з автографом віддайте Сластіонові на спогади про місця, де колись ми з ним мандрували і марили про кращу народну долю... Скажіть йому, що незабаром потече оновлений Дніпро, і на затоплених місцях колишнього Запорожжя залунає уже нова слава, животворна слава Дніпрогесу, слава квітучої Радянської України.

Будинок, де жив Опанас Георгійович Сластіон, стояв на околиці Миргорода. Садиба потопала в побляклій зелені й пожовтілих квітах.

Зустрічати Матвієвського вийшла літня, але бадьора жінка. Дізнавшись, що прибулий од Яворницького, вона взяла його під руку, як беруть бажаного гостя, й провела до веранди.

— Здоровенькі були, мій голубе! — радісно загомонів Сластіон. Він стиснув Матвієвського в обіймах і пригорнув до серця.— То ви від мого Дмитра! Сідайте ж, бога ради, сідайте та розказуйте, як вам їхалось і як доїхалось. А оце моя Марія Іванівна, з якою ми й живемо в цьому чужому домі.

Матвієвський побачив перед собою високого на зріст, трохи згорбленого, але ще міцного чоловіка. Художник був узутий в чоботи й одягнений в білу вишиту сорочку. На його плечах — легка чорна чумарчина.

Листа від Яворницького читали вголос, повільно, із зупинками. В листі йшлося про те, що єдине й надійне сховище для коштовної етнографічної колекції Сластіона — музей. І не будь-який, а якраз Дніпропетровський.

— Дмитро, звичайно, має рацію,— сказав Сластіон, дочитавши й акуратно згорнувши листа.— Професійної потреби в колекції я вже не маю й не буду мати. Займатись мистецькими справами, як колись, теж не доведеться. То навіщо ж ту колекцію тримати під замком?

Через кілька хвилин сіли за стіл.

Обідали весело. Цікавою співрозмовницею виявилась

Марія Іванівна, що розважала чоловіків смішними бувальщинами з миргородського побуту. Сластіон зі зворушенням згадував про своє навчання в Академії мистецтв, про своїх друзів студентів.

— Ви, Опанасе Георгійовичу, мабуть, часто бували в товаристві Репіна й добре знали його? — спитав Матвієвський.

— Репіна як великого художника я, звичайно, добре знав, бував у його майстерні і частенько був у його товаристві. Зустрічався я з Репіним по суботах у Яворницького, коли всі ми жили ще в Петербурзі. До нього часто приходили українські й російські діячі. На таких "збіговиськах", як ми жартома називали ці зустрічі,— продовжував Сластіон,— чого тільки не було: реферувались підготовлені до друку книжки, статті, читались вірші, показувались подорожні етюди, розповідалось про закордонні подорожі, про гастролі артистів. Після вечери неодмінно виконувались під акомпанемент гітар і моєї бандури сольні й хорові пісні, а також танці.

— Художник Мартинович, звичайно, бував з вами в товаристві Яворницького й Репіна?

— Мартиновича. на "біговиськах" я бачив раз чи два, але ніколи не бачив його в товаристві Репіна. Великий художник знав Мартиновича із його праць, знав про його здібності й талант з наших розмов. А якось Репін зайшов до мене й випадково побачив на полиці гіпсову маску з голови Мартиновича. Вона не мала в собі нічого виняткового, бо була така ж, як і всі інші студентські праці. Але вона сподобалась Репіну тим, що гіпс зафіксував натуральний усміх Мартиновича. Він узяв в мене ту маску й використав її як натуру для козака-бурсака, обстриженого "під макітру" і з усміхом на обличчі, в картині "Запорожці". Так Репін увічнив Мартиновича на своїй знаменитій картині.

— Але бурсак — Мартинович чомусь неоднаковий на варіантах репінських "Запорожців".

— Це ви підмітили вірно,— відповів Сластіон.— Найбільше схожий Мартинович на себе в ескізі картини, який Репін подарував Яворницькому, а той пізніше, за порадою Репіна, продав його Третьякову...

Наступного дня Матвієвський оглядав етнографічну колекцію Сластіона.

— Збиралась вона переважно на зламі двох епох,— розповідав Опанас Георгійович,— в кінці XIX й на початку XX століття. Ми тоді з Дмитром уже находились, наїздилися і набідувалися. Пора було десь осісти. Дмитро поселився в Катеринославі, ближче до місцевості, де була Запорозька Січ, А я повернувся на Полтавщину, де губернське ліберальне земство заснувало в Миргороді керамічну школу. Отак я й опинився тут з усім своїм етнографічним "мотлохом".

Гість і господар складали список речей, оцінювали їх, писали до кожної речі відповідний етикетаж. Незабаром був списаний цілий зошит.

Чималу історично-етнографічну цінність мали чудовий случкий пасок першої половини XVIII ст.— невід'ємна прикраса чоловічого (військового й цивільного) одягу на тогочасній Україні, жіночий кунтуш, козацький жупан, типовий жіночий і чоловічий селянський одяг, жіноче художнє шитво, оздоблене шовками й золотом, різноколірні шовкові й вовняні плаhti, килимки, вироблені найкращими майстрами Полтавщини XIX та початку XX століття.

На додаток до етнографічних речей художник відібрав із своєї бібліотеки до десятка рідкісних книг, в тому числі й Д. Ровинського "История вооружения российских войск и костюмов". Крім того, подарував музеєві гравюри на міді, сталі й дереві, літографії, офорти, малюнки й фотографії, що відображають українське народне життя різних часів.

Тільки надвечір вони закінчили свою нелегку працю, а наступного ранку всі речі були запаковані й відіслані до Дніпропетровська.

Потім Сластіон показав гостеві рідний Миргород, керамічну школу, де працював художником-викладачем, розповів про деякі епізоди з історії Миргородщини — про славного грузина Давида Гурамішвілі, про письменника з Сорочинець Володимира Самійленка, про революційні дні 1917 року.

— Ви знаєте, Павле,— довірився художник,— не відаю, що робити. До мене часто приїжджають полтавчани та харків'яни, один поперед одного вимагають спогадів, щоб видрукувати їх окремою книжкою.

— Я думаю, Опанасе Георгійовичу,— сказав Матвієвський,— для всіх радянських людей найкраще було б, якби ви й справді написали спогади власною рукою. Ви, мабуть, сміливо орудуєте пером.

— Є в мене одна невідступна думка, яку хочеться конче здійснити,— говорив Сластіон по дорозі додому.— Мова йде про Порфирія Мартиновича, про талановитого художника, найдушевнішу, чесну й чисту людину. От про нього мені самому хочеться написати чи розказати, бо більше й краще від мене ніхто його не знає і не визнає. Харків'яни вітають мій намір і обіцяють допомогти.

Увійшовши до хати, Матвієвський тільки тепер помітив підвішену на стіні велику й глибоку череп'яну тарілку.

В її центрі був барельєф, що відтворював репінських "Запорожців" в найточнішій мистецькій інтерпретації. Водночас у барельєфі було й щось нове.

— Хіба ви не бачили це в себе в музеї? — здивувався Сластіон.— Я подарував

Дмитрові отаку саму тарілку, коли гостював у нього в дев'яťсот восьмому році.

— Не бачив,— почервонів Матвієвський.

— Дмитро, певне, пам'ятає й цікаву історію цього барельєфа. Наші опішнянські гончарі — чудові художники й майстри. Найкращі з них — це ті, що вчилися в Миргородській керамічній школі. Петро Поросний, який зробив цей барельєф, бував у Миргороді і в мене вдома. Одного разу, сидючи в хаті й дивлячись на літографовану репродукцію репінських "Запорожців", він мене й питає: "А чи можна керамічним барельєфом відтворити оцю картину?" — "Можна! — кажу я.— Можна, Петре! Треба тільки мати твої золоті руки й твою художню умілість".— "Зроблю, що б там не було, зроблю!" — запевняв мене, схопившись з місця, Петро. "Тільки ти,— говорив я йому,— додай конче бандуру, бо запорозькі козаки без музичного інструмента не жили й не могли жити". Звідси й те нове, що вразило вас у барельєфі. Скільки ж примірників його було випалено й розповсюджено — я не знаю, але, мабуть, не більше десятка. Поросний передав мені два: один — ото на стіні, а другий — у Дмитра.

Обідали вони й цього разу весело. Марія Іванівна жартувала, запрошувала дніпропетровців приїжджати на миргородський курорт.

Матвієвський підійшов до бандури, що висіла на стіні, й одверто сказав:

— А зараз, Опанасе Георгійовичу, прощаючись з вами, я не можу покинути вашої хати, не почувши вашого чарівного голосу, про який так захоплено говорив Дмитро Іванович!

— Е, ні, Павле! Я багато років уже не граю й не співаю... І пальці задубіли, і голосу нема... А під цю бандуру,— художник взяв її в руки,— кому тільки я не співав, і хто під неї не танцював!.. Вибивав гопака сам Репін із Заньковецькою, до якої він залицявся, танцювала Затиркевич з Саксаганським, сам Володимир Стасов слухав... І досі не розумію, чому мене так усі уважно слухали, ніби "завмирили", як запевняв Дмитро Іванович. Одного разу почув мій спів Микола Лисенко. Великий композитор порадив мені покинути малярство й педагогічну працю та податись до оперного театру.

— Чому ж ви не дослухали його? — спитав Павло.

— Бо мені, по-перше, було тоді вже немало років, по-друге — треба було мати вокальну школу, треба було вчитись, на що потрібні були великі гроші, у мене ж їх — як у жаби пір'я. А художній спів я завжди любив і зараз люблю.

Сластіон мовчки перевірів цілість струн, швидко настроїв інструмент і дуже легко взяв кілька акордів.

— Що ж вам заспівати? Може, оцієї послухайте?..

Драматичний баритон художника вивів "Ой не цвіти буйним цвітом, зелений катране", потім "Гей, гук, мати, гук".

Матвієвський слухав з великим напруженням, не помічаючи в голосі Сластіона жодної нотки старечої втоми, відкриваючи для себе, може, вперше емоційну силу вокального мистецтва.

Сластіонівські скарби були цінним поповненням Дніпропетровського історико-археологічного музею, і їх відразу ж експонували.

Трохи згодом Яворницький одержав від художника листа.

"Дорогий друже моїх юних і мужніх літ, здрастуй! — писав О. Сластіон 17 жовтня 1929 року.— Сердечно, найщиріше обнімаю тебе, голубе сивий! Більше 20 років пролетіло з того часу, як ми бачились,— коли я гостював у тебе в Катеринославі, у твоєму прекрасному будинкові. Тоді ще були ми молоді, а тепер вже й дідами поробились! Принаймні я фактично дід, бо маю вже онучку 10 років. Ще й досі не знаю, чи тобі сподобались ті речі, що придбав у мене Павло Євменович. Певно, ти їх уже добре роздивився і склав собі певну думку..."

В другому листі, від 17 жовтня 1930 року, читаємо:

"Дорогий друже Дмитре Івановичу! Здоров був! Обнімаю й цілую тебе, голубе! У мене оце до тебе пильне діло трапилось. Справа така: написав я собі спомини про художника Мартиновича та ще дещо. З Харкова видавництво "Рух" сповістило мене, що через два тижні книжка вийде. Разом з тим те ж видавництво доручило одному полтавському художникові написати й мою монографію, а до тієї монографії, що оце вже приходить до кінця, потрібні різні мої малюнки, а між ними й карикатури на політичні теми. Згадав я, що коли був у мене Матвієвський, то між іншими речами взяв він також і журнал "Шершень" за 1905 рік; а в тім журналі, здається, номер 22. на обкладинці моя карикатура з підписом: "Збиралася кумпанія невеличка, але чесна". За цю карикатуру и було закрито "Шершень".

Художник у своїх листах (які зберігаються в музеї)

дуже просив Яворницького перефотографувати ту карикатуру або вислати йому на день весь журнал "Шершень", потрібний йому для монографії.

У культурній спадщині, що дісталась народам СРСР, творчість Д. І. Яворницького й О. Г. Сластіона займає почесне місце. Служіння своєму народові митці вважали за найвищу честь для себе.

ТАК СОБІ ЦАРЬОК...

У січні 1915 року до Катеринослава приїхав останній цар Російської імперії Микола II. Особливої потреби їхати до великого українського індустріального міста, що розкинулося на землі колишніх "запорозьких вольностей", у всеросійського імператора не було. Але вже рік на великому просторі, від Балтики до Кавказу, точилася війна. Бойовий дух армії, якій бракувало патронів і снарядів, давно вже занепав, ремствувала на тривалу, безперспективну війну й мирна людність імперії. Щоб збадьорити армію і народ, цар проголосив себе головнокомандуючим усіх збройних сил Російської імперії, переїхав із столиці в ставку, а що в ставці план бойових операцій за нього опрацьовували досвідчені генерали, то в царя було багато дозвілля, коли він міг розважатися і роз'їжджати по великій країні. Гадалося, що поява царя в різних містах імперії викликатиме піднесення й будитиме приспаний патріотизм. Отак, повертаючись до ставки, він заїхав і до Катеринослава. Про цей приїзд було відомо наперед, і катеринославський губернатор викликав до себе професора Д. І. Яворницького, бо в програмі царських відвідин у Катеринославі стояв і музей ім. Поля з його запорозькою старовиною, який маля показати всеросійському самодержцеві.

Повідомивши професора, директора музею про "височайші" відвідини, губернатор наказав йому відповідно приготуватися, пошити собі на такий випадок чорний фрак та придбати білі рукавички.

Дуже не хотілося Дмитрові Івановичу зайво витратитися на таке пусте діло, а головне брати на себе цілу гору всякого клопоту, але що вдієш: імператорська особа — священна, і розмови тут короткі.

І ось нарешті самодержець, у сірій шинелі з погонами полковника, в супроводі міністра імператорського двору Фрідерікса, губернатора, великого почту різного рангу вельмож та особистої охорони, прибув на автомашині до музею.

Зустрічати царя й давати йому пояснення вийшов сам професор Яворницький.

З брязклим, стомленим від надуживання спиртовими напоями обличчям цар мляво, для годиться, дивився на скіфські стріли, мечі та примітивне знаряддя рільництва, не виявляючи ні цікавості, ні нудьгування. Він трохи пожвавішав, коли перейшов до кімнати музею, де висіли стародавні ікони й, на подив професорові, показав себе непоганим знавцем іконописного малярства, безпомилково відрізняючи суздальське, новгородське та фрязьке письмо. Та ось перейшов до відділу запорозької старовини з його унікальними експонатами зброї, одягу та побутових речей козацтва.

Цар мовчки, але з помітною цікавістю розглядав запорозькі шаблі, мушкети, гаківниці, жупани і широченні козацькі шаровари. Підійшли й до вітрини, де стояла зеленувата, гранчаста, старої української гути пляшка з козацькою горілкою, яку Яворницький сам викопав у могилі.

— У запорожців був такий звичай: ставити біля небіжчика пляшку горілки, щоб козак і на тому світі не журився,— пояснив імператорові Дмитро Іванович.

— Кажуть, ніби він навіть почастував самодержця "запорозькою" горілкою, давши йому чарку звичайної "миколаївської", настояної на калгані, бо справжнього козацького варива шкода було давати цареві.

Цар, який досі тільки слухав мовчки пояснення професора, вирішив нарешті заговорити й навмання спитав Дмитра Івановича:

— Скажіть, професоре, на які періоди ви поділяєте історію запорозьких козаків?

— Бачите, ваша імператорська величність, всякий поділ історії буває штучний, так і тут, але в загальних рисах Можна поділити історію Запорозької Січі на три періоди.

— Які саме? — поцікавився монарх.

— Перший період — боротьба запорожців з мусульманським світом, з татарами й турками, другий — з католицьким світом, з польською шляхтою, і нарешті третій — боротьба з Москвою.

— Аз Москвою за що?— вкрай здивувався не дуже тямущий в історії підвладних йому народів імператор.

— За свої запорозькі вольності, ваша імператорська величність,— пояснив професор.

— І скажіть, професоре, чим же ця боротьба закінчилася? — по-справжньому зацікавився імператор.

— Як бачите, ваша імператорська величність!.. — Дмитро Іванович низько вклонився й широко розвів руками, мовляв, закінчилася тим, що ви, всеросійський владар підкорених народів, стоїте зараз тут, на святій землі колишніх запорозьких вольностей, а я, нащадок того лицарського козацтва, мушу давати вам пояснення до реліквій нашої славної історії в музеї...

Хтозна, чи зрозумів не дуже кмітливий всеросійський самодержець іронію у відповіді українського професора, але він нічого не промовив на це, а тим часом підійшли до того місця, де в рамі під склом висів славнозвісний лист запорожців до турецького султана. Дмитро Іванович голосно прочитав цього листа, не пропускаючи всіх його крутих приперчених висловів і не перекладаючи на російську мову. Професор так захопився, що й далі, після читання листа, говорив до царя українською мовою. Цар мовчки йшов за професором по залах музею, не все розуміючи, але й не питаючи вже. Українська мова, яку цькували й гнали в Російській імперії і на яку перейшов у розмові професор, видалася декому з царських вельмож за образу імператора, і вони нишком стали махати й подавати знак Дмитрові Івановичу, щоб припинив цей скандал, але той удав, ніби не помічає тих "сигналів".

Другого дня після від'їзду царя Яворницького викликали до поліції, і поліцмейстер, підполковник П. І. Метленко спитав:

— Ви що, професоре, російської мови не знаєте, що з імператором говорили по-українському?!

— Як це не знаю? Добре знаю! Так усі мої найголовніші твори написано російською мовою, і недарма я викладав історію в Московському університеті. Але зрозумійте ж, що листа запорожців до турецького султана треба читати тою мовою, якою він написаний. У цьому його сила, аромат епохи, краса!

Коли вже цар закінчив оглядати музей, Дмитро Іванович запропонував йому написати свої враження в меморіальній книзі. Цар узяв окремий чистий аркуш і написав:

"Мне музей очень понравился. Я очень доволен. Я очень благодарю профессора Эварницкого за объяснения. Николай".

Три коротенькі царські фрази, і в кожній стоїть те ж саме слово "очень": на щось краще не стало кебети в останнього російського царя...

Показуючи згодом цей царський запис відвідувачам, Дмитро Іванович ніби ненароком казав про коронованого автора:

— Так собі царьок: ні розуму, ні хисту!.. У цій меморіальній книзі музею взагалі були цікаві записи представників колишнього можновладного світу, де високі автори, самі того не розуміючи, лишали відбиток свого неглибокого, обмеженого розуму. Згодом ця меморіальна книга стала теж цікавим музейним експонатом, що так яскраво характеризував тих, які правили імперією. Ось запис одного з недобитків царської Росії, що силкувався відновити 1919 року "єдиную, неделимую": "Рад прикоснуться к родной запорожской старине

генерал-лейтенант Шкурко".

Запорозькі шаблі та гаківниці так зворушили колишнього кубанського осавула Шкурко, що навіть ні сіло ні впало поставив у слові "родной" штрафне українське "і"!..

Професор Яворницький знав справжню ціну імператора та його сатрапів і завжди кепкував з них. Влітку того ж 1919 року біле військо на чолі з генералом Денікіним здобуло Катеринослав. З цієї нагоди Катеринославська земська управа влаштувала Денікіну урочисту зустріч і піднесла завойовникові хліб-сіль. Та ліберальні земці хотіли нагадати монархічному генералові, реставраторові "единой, неделимой России", що він перебуває на українській землі, й удалися до Яворницького, щоб дав якогось українського рушника накрити тацю з хлібом і сіллям. Дмитро Іванович пошукав у себе між речами, що не мали історичної вартості, і виніс земцям вишитого рушника з козацькою приказкою: "Не той козак, хто переміг, а той, хто викрутився". Професор дошкульно кпив з нерозважного білого генерала, досить прозоро натякаючи,— не пишайся, мовляв, генерале, сьогоднішньою своєю перемогою, бо невідомо ще, як воно кінець кінцем обернеться.

Підніс Денікіну хліб-сіль заступник голови земської управи Якубович, а потім відбувся урочистий бенкет у англійському клубі. Пихатий головнокомандуючий білої армії спочатку не помітив цих кпинів на свою адресу, бо тацю з рушником і хлібом та сіллям одразу ж передав ад'ютантові, але в середині банкету він пройшовся по залу оглянути подані йому під час зустрічі подарунки й звернув увагу на вишитий напис. Одутле лице генерала густо почервоніло, він круто повернувся до земців і зловісно спитав, ледве стримуючи крайнє роздратування:

— Так де той козак, що викрутився?

Передчуваючи недобре, Якубович мерщій зник нишком з банкету...

Правду сказало давнє українське прислів'я: як показали дальші роки, ні цар, ні його родичі й нащадки не повернулися вже на російський престол; не пощастило й царським генералам, незважаючи на тимчасові перемоги, склепати розбитий революцією на друзки імператорський трон з його "единой, неделимой" імперією — тюрмою народів, як і називав її Ленін.

У ШТАБІ МАХНА

До музею з шаленим гуркотом під'їхала тачанка. В ній |сиділо три п'яних махновці. Це було в листопаді 1919 року. Музей в ті неспокійні дні був зачинений. На варті музейних скарбів стояв сторож Іван Йосипович Попов — людина чесна, твереза й акуратна в роботі. Дмитро Іванович довіряв йому охорону музею.

Махновці забігли з чорного ходу й зажадали, щоб їм відчинили музей. Для більшої переконливості своєї вимоги вони стали стріляти повз сторожа з револьверів.

— Відчиняй музей!

— Не відчиню!

— Чому?

— А тому, що ключів не маю.

— А де ключі? — горлали махновці.

— Вони в директора музею професора Яворницького.

— А де живе той Яворницький?

Дідок махнув рукою в напрямку Дніпра й показав дорогу до будинку Дмитра Івановича.

Розлютовані невдачею, махновці круто повернули баских коней і галопом помчались до будинку Яворницького.

— Тільки-но одягнувся й уже хотів був іти до музею,— оповідав Дмитро Іванович,— коли це чую, загуркотіла тачанка і раптом зупинилась біля будинку. Глянув я у вікно: аж там стоять з рушницями. Зразу ж догадався — махновці! Тенькнуло у мене під серцем, а знаку не подаю. Мовчу. Може, проїдуть далі. Коли вони, песиголовці, як почали гамселити в двері ногами та кулаками, то аж глина з стелі стала сипатися. Бачу, не витримаю облоги. Відчинив. Вони без будь-якого дозволу всі натовпом ввалилися до передпокою, а з ними вбігла й невеличка куца собачка — така ласкава та втішна.

— Що вам треба, хто ви такі? — спитав їх професор.

— Махновці!

— Добре! Так і запишемо!— взяв книжечку і почав Яворницький щось записувати.— Чого ж ви хочете від мене?

— Ключі від музею у вас?

— Перш за все треба привітати господаря, коли до нього в хату зайшли, а потім говорити з ним по-людському, а не гримати! — зауважив Дмитро Іванович.

— Ми з буржуями не вітаємось! Іч, чого захотів! Може, накажеш ще шапку зняти перед тобою?

— Як ви сказали — буржуй? І вам не соромно! Що ж у мене є? У мене є книги та будинок, а життя своє я віддав людям, науці. А ви мене, стару людину, ображаєте, буржуєм вживаєте! — докоряв їм учений.

— Давай, старий, ключі, нічого нам мораль читати! — загримали махновці.

У цей час собачка визвірилася й кинулася на махновців.

— А навіщо вам ключі, коли музей не працює?

— То вже нам знати — навіщо. Гайда з нами! — наказали вони.

Дмитро Іванович мусив був узяти ключі і їхати до музею. Їде й думає собі: "Е, ні, тут не до жартів. Чи ж довго їм, шибайголовам, взяти та й пустити кулю старому в потилицю! Зіпхнуть труп з тачанки, і ніхто не знатиме, де подівся Яворницький..."

І тут Дмитро Іванович дав собі раду у біді.

— Хлопці, га, хлопці! — звернувся він до махновців.— А що, як ви мене відвезете в штаб до Нестора Івановича? Хлопці й отетеріли.

— А звідкіль ви знаєте батька? — питає один.

— Та то мій давній приятель, одвезіть,— благав професор, хитруючи.

— Ну, гаразд, побачимо, який ви приятель. Тачанка круто повернула до готелю "Асторія", де розташувався штаб самого батька Махна.

У супроводі махновців Дмитро Іванович піднявся на верхній поверх.

— Здоровенькі були! — звернувся Яворницький до Махна.

— Здрастуйте! Хто ви такий, в якій справі до мене? — кліпаючи каламутними очима, спитав Махно.

— Хто я? Та мене, Несторе Івановичу, весь світ знає! Я професор Яворницький, історик, директор музею.

— Так, так, чув...— невпевнено промимрив, Махно.— А що вас привело до мене?

— Серйозна й невідкладна справа: ваші синки дуже бідові хлопці, та біда з ними...

— Яка біда? В чому річ?

— Приїхали до мене п'яні, буржуем назвали, вимагають ключі від музею. Що це таке? Як можна? Музей — це святиня, храм культури! Ключів я не дав їм, а попросив, щоб завезли до вас. Думаю, що ви зрозумієте мене: музей не для п'яних. Те, що в музеї, Несторе Івановичу, не моє й не ваше — це народне добро. Відчинити музей для ваших п'яних хлопців — це значить віддати на поталу й глум пам'ятники віковичної культури, які я збирав усе своє життя.

Цього не можна допустити.

— Чого ж ви від мене хочете? — роздратовано спитав Махно, насупивши волохаті брови й підвівшись з місця.

— Я прошу видати мені охоронну записку для музею.

— Гаразд, записку видамо! — відповів Махно. А далі пом'якшав і спитав: — А що там є цікавого у вашому музеї?

— Та дещо є.

— Я хочу з'їздити туди і побачити музей.

— Це ваша справа.

Махно наказав ад'ютантові подати фаєтона, а далі запропонував професорові Яворницькому і своєму тілохранителеві їхати з ним у музей. Приїхали. Дідусь — вартовий музею — спочатку злякався Махна, а коли побачив Яворницького з ключами, заспокоївся.

— От що, Несторе Івановичу,— звернувся до Махна Яворницький,— перед тим як оглянути музей, напишіть мені охоронну записку, що обіцяли в штабі.

З наказу Махна 27 листопада 1919 року було надруковано на папері з блокнота охоронну записку. Ось її текст:

ОХРАНИТЕЛЬНАЯ ЗАПИСКА

Дана сия записка Военно-Революционным Советом и Командармом директору музея имени Поля Эварницкому в том, что арестовать или конфисковать что-либо из имущества музея никто не имеет права без особого на то разрешения КОМАНДАРМА БАТЬКА МАХНО, что подписями и приложением печати удостоверяется.

Председатель (подпись)

Секретарь (подпись)

КОМАНДАРМ Батько МАХНО

До охоронної записки прикладено дві круглі печатки: одна штабна, а друга особиста, її приклав сам Махно.

Після цього пішли оглядати експонати музею. Ходили години дві.

— Ось бачте,— показав Дмитро Іванович на дві пляшки з горілкою, що стояли у вітрині.— Це запорозька, найкраща в світі горілка! Я викопав її в могилі аж три пляшки, так копачі одну розпили, а дві я привіз до музею.

У Махна загорілись очі, ковтає слину і ніяк не відірве очей від спокусливої горілки.

— Давайте вип'ємо одну пляшку! — сказав Махно,

— Е, ні, цього не можна.

— Чому не можна?

— Це для історії!

— А хіба для історії мало однієї пляшки горілки?

Бачить Яворницький, що біда: не дати горілки — охоронну записку відбере, а відбере записку, музей пограбують. Що робити? Жалко запорозької горілки, а ще більше жалко музейних скарбів! Щоб піддобритись до Махна, віддав йому одну пляшку запорозької горілки, а друга лишилася в музеї для історії.

Та конфлікт з горілкою ще не закінчився, як Махно враз щось пригадав, зупинився, насупився.

— Ану, покажіть мені шаблюку кошового Задунайської Січі Гладкого.

— Ходіте, покажу.

Дмитро Іванович провів Махна до однієї вітрини й каже:

— Ось вона, вже старенька, та яка є. Дивіться!

— Ви дурниці мені не кажіть. Шаблюка Гладкого, про яку я чув, інкрустована коштовними каміннями, золотом, сріблом оздоблена, з дамаської сталі виготовлена, а ви мені якусь поіржавлену трухлявину показуєте!

— Ні, Несторе Івановичу, не трухлявину, а святиню — скарб музею!

Махно підозріло глянув на Яворницького і начебто повірив. А хитрун Яворницький задалегідь сховав справжню шаблюку Гладкого в підземеллі свого музею.

Махно, кажуть, був людиною непостійною, запальною, гарячою, гнівною: то спалахне, а то й втихомириться — тоді може проявити якусь гуманність. Ось і на цей раз він, вже лагідно, спитав Яворницького:

— Може, вашому музею в чомусь треба допомогти, кажіть?

Дмитро Іванович зрадів і вмить скористався нагодою:

— Є така потреба. Бачите, надходить зима, а холод — ворог експонатів. От якби вугілька нам підкинули...

— Гаразд. Допоможу. Вугілля буде для музею. Махно, на диво всім, дотримав свого слова: через день-два на подвір'я музею було завезено 14 підвід з вугіллям.

І, вже прощаючись з гостем, Яворницький сказав:

— Я завів у музеї такий порядок, що знамениті люди лишають у книзі якийсь запис. Може, й ви напишете щось?

Подали книгу. Махно розгорнув і почав перегортати сторінки, а коли побачив підпис царя Миколи II, сказав:

— Ось тут, вище царя, напишу.

— Е, ні, тут не можна,— сказав Яворницький.

— Тоді ось тут, нижче підпису царя.

— І нижче не можна.

— А чому не можна? — допитувався Махно.

— Та ви ж знаєте, якої люди думки про царя. Невже нам личить ставати а ним поруч? Напишіть ось тут, на чистому папері.

Пізніше Дмитро Іванович переказував цей діалог ще в гострішій формі.

— Бачите, Несторе Івановичу, люди, що читатимуть ваш горішній напис на царському аркуші, скажуть: "Цар був г...о, а Махно ще більше", а як нижче напишете, то скажуть: "Цар г...о, а нижче його покидьки".

Виходячи з музею, Махно звернувся до Яворницького:

— Виникла потреба, щоб ви для мого командування прочитали лекцію про історію запорожців та місцевого краю. Як, зможете?

Відповідь треба було давати негайно.

— Чому ж, можна. А коли ви хочете?

— Завтра, о дев'ятій годині ранку. Наступного дня до будинку Дмитра Івановича під'їхала тачанка з двома озброєними махновцями. Знову тенькнуло біля серця. А коли дізнався, що вони приїхали по лектора, трохи відпустило... Хоч і не хотілось Яворницькому більше бачитися з Махном, та обставини змусили поїхати: боявся за музей.

— Тільки-но я зліз з тачанки,— розповідав Дмитро Іванович,— як у готелі почулися постріли: один, другий, третій. От, думаю, попав у пекло. З острахом заходжу в готель, дивдюсь, а в передпокої лежить, розпластавшись, здоровенний махновець, одягнений у коштовну шубу.

— Що це? — питаю Махна.

— Не лякайтесь, професоре, це мій вирок за компрометацію анархії.

— Так от що, Несторе Івановичу,— наважився Яворницький.— Під таким враженням я зараз не можу читати к лекції. Прошу вас, відпустіть мене.

Махно був роздратований і п'яний. Йому самому, певно, було не до лекції.

— Гаразд, ідіть додому. Іншим разом прочитаєте.

— Добре.

А сам собі Дмитро Іванович подумав: "Де вже їм лекцію слухати, коли під ними земля горить".

Так воно й сталося. Ще вдосвіта професор почув приглушений гуркіт гармат. Незабаром у Катеринославі від махновців і сліду не лишилося.

Дмитро Іванович полегшено зітхнув: "Добре,— подумав собі,— що так щасливо обійшлося: не вигнали б його звідси — пропав би музей, а в ньому ж золоті й срібні речі, багаті народні скарби".

Та радість виявилася передчасною: музейний сторож Попов доповів, що поки Дмитро Іванович їздив у штаб "читати" лекцію, махновці таки пошарпали музей.

— От мерзотники! Махно дав охоронну записку, а його ж "синки" нишпорять по музею!

СЕРЕД ЗЕМЛЯКІВ

БУДИНОК БІЛЯ ПАРКУ

Цей чепурненький будиночок з мезоніном біля парку Шевченка знали колись не тільки місцеві жителі, а й люди з сіл і навіть далеких міст — у наших і в чужих землях.

Дмитро Іванович, господар цього будинку, любив природу, любив Дніпро, його скелі, його шумливі пороги.

Ще здавна він виклопотав собі садибу в нагірній частині міста і збудував невеличкий будинок. Звідси добре видно сивий Дніпро, а на ньому плоти й пароплави, мальовничий парк Шевченка, в якому він частенько відпочивав, видно також і металургійні велетні міста.

"З цієї "башти",— писав Яворницький до свого колеги академіка Д. І. Багалія, запрошуючи його в гості,— видно все: і Дніпро, і степ, і Самару-ріку — усе як на долоні"

Коло будинку — скромний садочок, який сам Дмитро Іванович садив, своїми руками він виростив тут яблуні, груші, абрикоси, різні квіти.

В його бібліотеці знайдено брошуру за 1894 рік "Як самому виростити плодовий садок". Цими порадами користувався Дмитро Іванович, коли, засукавши рукави, брав у руки лопату, копав ямки, розпушував родючу чорну землю.

В робочому кабінеті професора Яворницького — безліч книжок з археології, етнографії, історії Росії, України, твори класиків. Багато з них — подарунки від авторів.

Тут же була невеличка дерев'яна трибуна. Він часто підводився з-за столу, ставав біля неї і продовжував працювати. Любив добротний папір, завжди писав пером "рондо" і обов'язково чорним чорнилом, яке для нього готував один знайомий хімік. Оці речі — папір, перо, чорнило — були для Дмитра Івановича співучасниками його щоденної творчої праці.

На робочому столі під склом — портрет професора О. Потебні, його вчителя, людини великого розуму, сильної волі й широкої ерудиції. На стіні — портрет Тараса Григоровича Шевченка, обрамлений квітчастим українським рушником.

У вітальні будинку, на стіні, ще й досі зберігся монументальний розпис. Його створив художник Микола Іванович Струнников. На цій картині художник зобразив Тараса Бульбу з синами в поході.

Історія цього розпису така. В 1920 році митець жив і працював у Катеринославі. За проханням Дмитра Івановича, з яким його пов'язувала давня дружба, він приїхав до нього, щоб попрацювати в історичному музеї. Жив Струнников у будинку вченого.

Дмитро Іванович надихав художника взяти пензель та написати "Тараса Бульбу з синами", "Козака з бандурою", "Автопортрета".

— Дивлюсь, як ви ото пензлем доторкаєтесь до полотна,— каже вчений,— і впізнаю репінську школу. Щасливий ви, Миколо Івановичу, що працювали з геніальною людиною.

Микола Іванович радісно усміхнувся.

— Та вже стараюсь, щоб не потьмарити ім'я свого вчителя і наставника...

— Бачу, Миколо Івановичу, що ви все більше й більше захоплюєтесь запорожцями. То, кажу, було б добре, якби ви проїхались в козацькі села Покровське та Біленьке.

Микола Іванович послухав Яворницького, поїхав у с. Біленьке. В тому старовинному селі чимало він написав портретів. Художник на тлі українського краєвиду змалював своїх героїв: М. Білого, П. Макаренка, Я. Пазюка, українську жінку Одарку Пазюк та "Козака на дозвіллі". Твори Струнникова й сьогодні радують своєю майстерністю.

Інколи через хворобу Дмитро Іванович не приходив у музей, тоді співробітники йшли до нього додому, кожен, звісно, тільки з невідкладними справами.

Підписуючи будь-який офіційний документ — грошовий чек чи листа до вищих інстанцій, Дмитро Іванович рідко коли користувався бібулою, а найчастіше присипав свій підпис на документі дніпровським білим піском, який швидко вбирав чорнило, а потім здував цей пісок і повертав документ.

— Так робили в Запорозькій Січі,— чи то жартома, чи то серйозно зауважував господар.

— Так-то так, Дмитре Івановичу,— звернувся до нього вартовий і водночас касир музею дідусь Олімпій Андрійович Щукін.— А от скажіть, у чому мені носити зарплату з Держбанку для співробітників музею? Зброї у мене немає, охорони не дають, хоч би портфель був...

— А навіщо вам портфель? Краще без нього, бо хтось і справді подумає, що ви гроші носите.

— Та воно конешно, а все ж таки, в чому приносити з банку гроші? — допитувався дідок.

— А я вже подумав про це. Ось гляньте, що це в моїх руках?

— Начеб псалтир!

— Так, правильно. А тепер загляньте всередину, що ви тут бачите?

— Нічого не бачу: наче якась коробка, чи що?

— От і добре, що ви побачили коробку. Оце вам буде портфель.

Дмитро Іванович вирізав усе священне писання зсередини церковної книги і зробив з неї скриньку. Отже, коли збоку глянути — псалтир, а всередині — потайне сховище на гроші.

— Оце добре, Дмитре Івановичу! А я б до цього й не додумався.

— Це певне сховище! Отож беріть цей "портфель" і спокійно в ньому носіть музейні гроші; запевняю, ніхто на вас не накинеться...

І справді, дідок Щукін з цим псалтирем-"портфелем" безпечно ходив кілька років. Нікому навіть на думку не спадало, що богобоязливий дідок носить у псалтирі гроші...

До Яворницького раз у раз зверталося багато людей в найрізноманітніших справах — етнографії, мови, відтворення образу історичних постатей,— і кожний завжди одержував вичерпну висококваліфіковану відповідь.

Відомий український драматург М. П. Старицький, працюючи над драмою "Богдан Хмельницький", звернувся 15 січня 1899 року до Дмитра Івановича й просив допомогти йому "...познайомитися зі звичаями тогочасної придворної польської магнаторії. Де б

знайти джерела історичні і романтичні — чи не пригадуєте?" .

У другому листі, датованому 7 грудня 1899 року, Старицький дуже просить Дмитра Івановича "...порекомендувати, де дістати театральні реквізити — жіночі та чоловічі: гетьмана, генерального судді, генерального писаря та інших".

Не обійшовся без допомоги історика і другий корифей українського театру П. К. Саксаганський. 3 квітня 1915 року він звертається до Д. І. Яворницького, як до великого знавця українського побуту:

"Бачиш,— пише він,— я тільки й знаю, що Возного — це щось нагадує сучасного судового пристава. Возний вибирався дворянством, і приводив тяжущихся до суду, і назначав імущество в продаж. Оце й усе, що я знаю. А от яка його була одежа? Чи ти, голубе, ніколи не находив десь тієї одежі? Якщо маєш, то або намалюй, або опиши, яка то мусить бути одіж. Зостаюсь, як і перше, вірний Опанас Саксаганський".

Частенько листувався з Дмитром Івановичем і Марко Кропивницький. Одного листа він почав імпровізованим віршем:

Ой Дмитре мій, Дмитре,
Прихильник ти щирий!
Багато ти, друже,
У душу мою
Перелив своєї
Теплої, палкої
І бравої душі:
Розпалахав мрії,
Зогрів мої думи
І в серцеві хворому
Вигоїв надії.

А закінчив свого листа словами: "Літом хоч тижнів зо два поблукаємо з тобою понад Дніпром".

До будинку Яворницького часто заходили академіки, професори, художники, письменники, вчителі, кобзарі, чабани, що з сопілкою в руках складали й співали тут українських народних пісень. Не минали його будинку й композитори М. В. Лисенко та К. Г. Стеценко, артисти П. І. Цесевич та Г. В. Маринич, вчені О. М. Терпигорєв, С. Б. Шарбе, А. П. Виноградов, фольклорист і літературознавець В. В. Данилов.

Був у нього Олександр Корнійчук, щоб порадитись, як краще й правдивіше показати на сцені Богдана Хмельницького, приїздили артисти з Тбілісі. Частенько приходили й адміністратори українських театрів Дніпропетровська, Києва, Харкова, прохаючи поради, як краще поставити історичну або побутову п'єсу та пошити для неї український одяг.

Любив Дмитро Іванович і фізичну працю. Взимку можна було бачити, як він у чорній смушевій шапці та рукавицях прочищав стежки, обмітав ганок від снігу. В його дворі завжди було чисто й охайно. Такий порядок був у нього скрізь, починаючи з двору й кінчаючи робочим кабінетом.

Ті, хто знав Дмитра Івановича, завжди дивувались його працьовитості й наполегливості. Він цілими днями й вечорами писав, доповнював свій словник, звіряв окремі слова з іншими словниками та довідниками, давав коментарі до кожного слова.

Яворницький знаходив собі роботу і під час відпочинку; підрізав зайві гілочки на деревах, і не тільки біля свого будинку, але й у громадському сквері, відносив подалі каменючку, що лежала на дорозі, палицею згрібав і прикопував сміття, бо в усьому любив чистоту й охайність.

Одного разу Дмитро Іванович сидів з книжкою в руках на веранді й підслухав таку розмову:

— Скажи, Степане, ти знаєш, чий це будинок?

— Ні. Не знаю. А чий?

— Яворницького. А знаєш, де він грошей узяв, щоб збудувати цей будинок?

— Не знаю. А де?

— Накопав — от де! Кажуть, що він сотні могил розкопав, усе шукав скарбів, поки знайшов-таки. Отож за той скарб він і будинок собі збудував.

— Бреши, та влад! — вигукнув з двору Яворницький. — Не в могилах накопав, а "запорожці" мені дали: написав три томи "Історії запорозьких козаків" та й збудував собі будинок.

...При собі, в кишені, Дмитро Іванович завжди носив маленьку книжечку й олівець. Уважно слухаючи яку-не-будь розповідь, він тихенько виймав свою книжечку й записував цікаві слова, оригінальні вислови, думки оповідача.

Дмитро Іванович часто бував на ярмарках, де вмів уважно слухати людей, не перебиваючи їх і лише під час паузи інколи закидаючи слівце. Особливо це він робив тоді, коли розмова йшла з простими людьми.

Одного разу Дмитро Іванович закликав усіх співробітників музею до свого кабінету й сказав:

— Слухайте, що я вам прочитаю. Це мій твір, а зветься він — "Ярмарок". Я написав його після того, як побував у Котівці на величезному ярмарку. Був там п'ять днів. Чого тільки я не чув, чого тільки не бачив! Отож захотілося мені почитати вам, а ви послухайте, — може, дещо й виправите.

Майже дві години ми з великим захопленням слухали цей твір. Написаний він був чистою народною мовою, в ньому подано влучні образи, цікаві штрихи кипучого народного життя. Наш дружний сміх часто переривав читання цього дотепного твору.

За довгі роки життя Дмитро Іванович виробив собі режим праці, харчування та відпочинку. Спав мало: лягав о 12 годині ночі, вставав о 5 ранку і зразу ж ішов на прогулянку — в сквер або в парк Шевченка. Після снідання, годині о 9-й, помаленьку чимчикував до музею. На сніданок — чай з медом, а ввечері — кисле молоко та білі сухарі. Ніколи за все своє життя не їздив на курорти, не кутив, не вживав спиртних напоїв. Знаючи це, в музеї ніхто при ньому не кутив цигарок, ніде, було, не почувеш запаху тютюну.

Коли Дмитро Іванович втомлювався, він клав перо, тихенько сідав у кабінеті на

канапу, відпочивав. Потім знову брався за роботу.

Влітку Дмитро Іванович часто ходив до парку Шевченка. Любив послухати музику. Він заздалегідь сідав біля естради, спершись на ціпка, й чекав початку концерту.

Диригент обласного симфонічного оркестру М. М. Заржевський, який керував оркестром у парку, добре знав Дмитра Івановича й одразу, як тільки помічав, що прийшов Яворницький, підходив і шанобливо питав його:

— Що для вас, Дмитре Івановичу, сьогодні виконати?

— Що-небудь для душі.

— А все ж?

— Люблю Чайковського. З великим задоволенням послухав би П'яту симфонію, якщо можна.

Керівник оркестру піднімався на естраду, і звідти лилась знайома мелодія улюбленої симфонії. Інколи Дмитро Іванович просив диригента виконати танцювально-пісенну сюїту "Український віночок" або фрагменти з опери "Запорожець за Дунаєм".

І це його прохання одразу ж викопували.

Він мав незвичайну пам'ять: добре знав, коли й з ким зустрічався, як звали візника, з яким тридцять років тому їздив, знав ім'я та по батькові багатьох учителів, простих людей — кобзарів, лірників, чередників, чабанів, складачів народних пісень і різних цікавих оповідачів.

Дуже любив Дмитро Іванович молодь. В його будинок часто заходили студенти, часом вони зустрічалися з ним на прогулянці.

Тепла й творча дружба склалась між ученими Д. І. Яворницьким і професором Ю. О. Фохтом. Вони обидва дуже захоплювалися вивченням народної творчості, мови, звичаїв.

Професор Фохт, відпочиваючи з Яворницьким у парку Шевченка, похвалився якомсь, що він багато знає українських пісень і знає таку, що Дмитро Іванович ще, мабуть, і не чув.

— Цікаво,— сказав Яворницький,— ану, проспівайте її, послухаю.

І Фохт тихенько проспівав. Дмитро Іванович уважно вислухав, а потім відповів:

— Я знаю її, тільки у вашій пісні є такий варіант, що в мене не записано. Прошу повторити: я запишу цей варіант.

Фохт знову заспівав, а Дмитро Іванович записав нові слова пісні й занотував її на голос.

27 листопада 1925 року, коли громадськість відзначила сімдесятиріччя ювіляра, Остап Вишня надіслав Яворницькому теплого листа:

"Низько кланяюсь, високоповажний і дорогий батьку Дмитре Івановичу. Не мені цінувати сімдесят літ Вашого прекрасного життя й праці великої. Од усього серця вітаю Вас, Щоб жиди Ви кріпко, щоб жили Ви довго, щоб збагачували культуру рідну на радість, на втіху, на користь грядущих поколінь. Щирий і низький уклін од вашого Остапа Вишні".

І пошана, і похвала ця — цілком заслужені.

Д. І. Яворницький належав до тої трудової інтелігенції, яка, пройшовши складний шлях розвитку, чесно працювала на ниві нової, радянської культури.

НОВОРОСІЙСЬКИЙ КОЛУМБ

У своїх промовах на зборах, у приватних розмовах і листах Дмитро Іванович часто згадував добрим словом ім'я Олександра Миколайовича Поля, якого він глибоко поважав і шанував.

Дружня приязнь до цієї людини в Яворницького народилася здавна, ще під час перших подорожей по Україні.

Коли Дмитро Іванович приїздив з Петербурга на південь шукати запорозьку старовину, спочатку він побував у Києві, Полтаві, Одесі й Катеринодарі. Це були цікаві подорожі, але вони не давали історикові того матеріалу, якого він увесь час шукав. Після цього Дмитро Іванович помандрував на Катеринославщину. І тут йому пощастило. Він натрапив на багатющі колекції козацької старовини, які зберігались у генерала Г. П. Алексеева та громадського діяча О. М. Поля. Саме тут він, власне, вперше познайомився з запорозькими реліквіями і назавжди полюбив їх.

О. М. Поль по-дружньому ставився до молодого археолога, чуйно відгукувався на його прохання. Він часто допомагав Яворницькому проводити археологічні розкопки та збирати експонати минувшини. Навіть давав йому на ціле літо робочу силу за свій рахунок. Дружба між ними була чесна й безкорисна.

У листі від 5 травня 1889 року Поль писав Яворницькому:

"Глибокошановний Дмитре Івановичу!

Листа й депешу Ваші одержав. Повідомити депешею розміри гармат і мортир, щоб уникнути непорозумінь, вважаю за неможливе й тому додаю їх Вам тепер у малюнках.

Олександр Петрович Вам кланяється, зайнятий зараз змалюванням плану порогів і вишле його Вам разом з описом розкопок своїх бронзового віку...

Тисну Вашу руку, дорогий козаче, бажаю всього доброго.

Душевно відданий, ваш О. Поль"

Ім'я О. М. Поля (1832 — 1890) увійшло в історію розвитку залізорудної промисловості Криворіжжя та розвитку культури на Катеринославщині. Це був активний громадський діяч, пристрасний краєзнавець, археолог. Його цікавила техніка, освіта, історія. Де б він не був, завжди знаходив коштовні скарби матеріальної культури рідного краю.

Народився О. М. Поль в с. Малоолександрівському, Верхньодніпровського повіту. Катеринославської губернії, в сім'ї поміщика. Середню освіту здобув у Полтавській гімназії, а 1854 року закінчив юридичний факультет Дерптського університету з присвоєнням права кандидата дипломатичних наук.

Для свого часу Олександр Поль був прогресивна людиною. Він був членом кількох наукових товариств, активно | працював у комісії впорядкування побуту селян Верхньодніпровського повіту. Будучи гласним у губернському земстві, він щиро захищав пригноблених і допомагав простим людям в їхній нужді, надавав допомогу жіночій гімназії та реальному училищу. За все це співгромадяни дуже шанували О. М.

Поля і обрали його почесним громадянином міста Катеринослава.

Старожили розповідають, що Олександр Поль — людина скромна, турботлива, чуйна, життєрадісна. Він часто зустрічався зі своїми земляками-селянами, допомагав їм грішми й розумними порадами. Майстер-друкар Дніпропетровського сільськогосподарського інституту Кирило Михайлович Гаращенко, родом з Криничанського району, переповів мені цікаві спогади діда Якова Котенка, який колись пас овець біля садиби Поля.

— Поль,— казав він,— був не тільки відкривачем руди та збирачем скарбів народних, він добре знався і в медицині, багато збирав різних трав і лікував ними людей. Якось у діда Якова захворіла донька Марія. У неї був коксит. Батьки бідкалися, безпорадно розводили руками, не могли нічим їй допомогти. Про це горе взнав Поль. Він зайшов до хатини чабана Котенка, розпитав про хворобу дівчини, приготував з якихось трав п'ять літрів настоянки і порадив: "Оце хай ваша донька вип'є мою настойку,— видужає".

І справді, дівчина швидко видужала, стала на ноги, згодом вийшла заміж і прожила сімдесят років.

Багато зробив Поль для розвитку залізорудної промисловості на Катеринославщині і для створення нового металургійного центру на Україні. Недарма ж у Кривому Розі було споруджено бронзовий пам'ятник Полю з написом:

"Новоросійському Колумбу",— а в Катеринославі одну з вулиць у нагірному районі названо його ім'ям.

Хлопчиком Поль багато чув од матері про славні подвиги запорожців. В його уяві вони поставали як хоробрі люди, які не знали страху в боротьбі з ворогами. З юнацьким запалом він став збирати старовинні запорозькі речі. Спочатку обшукав усі закутки будинку своєї бабусі. Поль знайшов на горіщі цікаві залишки козацького причандалля.

Коли О. М. Поль закінчив університет і повернувся на батьківщину, він ще з більшою енергією взявся за улюблене діло. Щоб краще пізнати історію свого краю, він пішки обійшов степи Верхньодніпровщини, потім усю Катеринославщину, оглянув і взяв на облік усі могили, городища, урочища.

Мандруючи по степах, Олександр Миколайович якось зайшов у Дубову балку, що біля річки Саксагань на Криворіжжі. Дослідникові впали в очі столітні дуби, величезні скелі та глибокі печери.

Поль обслідував ці місця як краєзнавець і археолог, але випадково натрапив на інші скарби — на залізну руду, яка виходила на поверхню ґрунту біля річки Саксагань.

Хоч залізну руду на Криворіжжі знайшли ще до Поля, але ніхто не поцікавився багатством покладів та вмістом заліза в ній. З великими труднощами, за допомогою закордонних спеціалістів, йому пощастило встановити, що залізна руда має величезні поклади, до того ж вона найкраща в світі, бо в ній сімдесят процентів заліза.

Коли Поль узяв в оренду кам'янисту ділянку землі, селяни говорили між собою, розводячи руки: "Що воно за дивак? Купує землю, платить за неї гроші, а на ній ні біса не родить: стирчить із неї руде каміння, та й годі".

Бідолаха так витратився на ту руду, що свій будинок з садком віддав під ресторан, а сам перейшов на квартиру. Селяни, було, побачать його та й кажуть: "Он дивіться, пішов бідний пан у латаній сорочці, заліз в цю руду, що й хати позбувся".

За своє недовге життя (58 років) О. М. Поль зібрав багатющий археологічний музей. В ньому було понад 5000 експонатів. У той час його оцінювали в 200 тисяч карбованців. Здавалося б, сума чималенька. І все ж останні роки життя Поль зазнавав матеріальної окрути. Своєчасно сплачуючи селянам оренду за "неродючу" землю, він у той же час не шкодував ні коштів, ні себе, щоб видобути з-під землі залізні скарби. Все це призвело до того, що він став постійним боржником, позбувся свого майна, яке коштувало менше, ніж було боргів. О. Поль уже ладен був продати свій музей, аби тільки вилізти з боргів. Про це прочули в Лондоні. Звідти прибули грошовиті покупці. Але господар музею не захотів, щоб колекція, яку він зібрав, стала здобутком чужоземців. Він відмовився від послуг заморських гостей і залишив музей на рідній землі, для свого народу.

Величезна колекція старовини, яку зібрав О. М. Поль, стосувалася до кам'яного віку — це були молотки, сокири, стріли та інші знаряддя, зроблені з граніту.

Надзвичайно багато експонатів було зосереджено в бронзовому відділі: гончарні вироби, ножі, мідяні стріли, списи, хатнє начиння, чоловічі та жіночі прикраси. У відділі залізного віку — мечі, ножі, кинджали, різні стріли. Неабияку цінність являв собою відділ європейських культур, Японії та Китаю. Тут можна було побачити витончені вироби Ц грецького, генуезького, венеціанського мистецтва. Це різні золоті речі — персні, брошки, ланцюжки, лаврові вінки. Чимало з них були прикрашені діамантами.

Але особливо цінну колекцію Поль зібрав у Запорозькій Січі. На полях колишніх битв з чужоземцями знайдено бойову запорозьку зброю: шаблі, рушниці, гаківниці, гармати, пістолі — всього вдосталь. Полю також вдалося зібрати клейноди — гетьманські булави, бунчуки, навіть прикраси якогось "лицаря" і його коня. Чимало зброї було прикрашено золотом і самоцвітами — бірюзою, яшмою, опалами. В його колекції — чимало рідкісних картин, малюнків старовинних пам'яток тощо.

Після несподіваної смерті О. М. Поля його дружина передала колекцію директорів музею Д. І. Яворницькому. На честь цього патріотичного вчинку ім'я О. М. Поля було надано Катеринославському краєзнавчому музею.

Зусиллями Яворницького музей збагатився численними цінними експонатами й перетворився в справжній народний храм культури. Після смерті Дмитра Івановича музею надано ім'я його першого директора — Д. І. Яворницького.

ПОМІЧНИКИ ВЧЕНОГО

Читач уже знає, що Яворницький усе своє трудове життя збирав коштовні скарби матеріальної та духовної культури народу. Щоб збирати народну словотворчість, він мав чимало кореспондентів — учителів, агрономів, лікарів, письменних селян. Найактивніші з них були: О. Коваленко, М. Сергіїв, Ф. Заболотний, І. Аутодаров, В. Патлань, М. Погрібняк, О. Білаш та В. Соляник. Вони систематично надсилали йому

цінний етнографічний матеріал — слова, пісні, приказки тощо.

— Робили це вони,— казав Дмитро Іванович,— не з принуки, а з власного бажання, бо знали, що скарби духовної культури народу, які вони збирають, попадуть у певні руки й стануть здобутком української культури.

Дмитро Іванович мав з ними тісний зв'язок, часто листувався. Відповідаючи на листи, він одночасно інструктував, давав ділові поради, як і що саме слід записувати. Коли він звертався вперше до вчителя, то посилав йому наперед виготовленого в друкарні листа, з якого можна було бачити, що саме збирає і чим цікавиться вчений.

Для молодих учителів, які бралися за цю благородну справу, це був чудовий порадник, написаний живою, дохідливою мовою. Ось цей лист:

"Вельмишановний колего!

Для складання українського словника справжньої народної мови, над яким, між іншим, працюю десятки літ, мені потрібні всі слова, характерні взагалі для української лексики, а надто матеріал з народного гумору, фантазії та побуту: оригінальні прізвища (як дражнять по-вуличному), назви з сільськогосподарської економіки та технології, назви трав, ліків, слова, що висловлюють чоловічу та жіночу грубість, любов, кохання та інше, маловживані слова до хатнього убору, приладдя та знаряддя; народна гігієна і все інше, що стосується до людської словотворчості.

Зарані, сподіваючись на вашу ласкавість, дякую і прошу весь цей матеріал посилати на адресу: м. Дніпропетровськ, Крайовий музей, Жовтнева площа, 2, професорові Д. І. Яворницькому".

Широко залучав Дмитро Іванович до цієї роботи і своїх студентів.

— Слухайте, голубчики,— звертався він до них перед канікулами.— От ви зараз роз'їдетесь по всій Україні, ви побачите добрих старих людей, які знають різні прислів'я, приказки, приповідки, пісні. Записуйте ці скарби народні, а як повернетесь у Дніпропетровськ — занесіть свої записи-до мене. Дуже буду вам вдячний.

А студентів було ж багато, і з різних областей, республіки — це було невичерпне джерело. Ось один з них, Федір Сап'ян, повернувшись з рідної

Петропавлівки, завітав до музею і віддав Дмитрові Івановичу записану народну гумореску про те, як мужик правди шукав:

"Це було ще за царя. В одному селі посварилися два селянина. Свиня одного сусіда та пролізла до садиби іншого і там наробила багато шкоди: картоплю вирила, цибулю зіпсувала, буряки поїла. Розгніваний господар кинувся з скаргою до сільського старости:

— Зайдіть,— просить він,— гляньте, що наробила сусідська свиня на моєму городі.

Староста був напідпитку. Він глянув каламутними очима й гримнув:

— Іди під три чорти! У мене й без твоєї свині хватає всяких клопотів.

— Ну, якщо так, я й до царя дійду. Я знайду правду,— погрожував селянин.

Пішов дядько додому, взяв олівець і щось намалював да папері. Потім згорнув його, сховав у кишеню і гайнув з скаргою до царя.

До Петербурга йшов довго. Ось іде він через великий сад. А там в цей час

прогулювався якийсь пан. А насправді — це був цар в простому одязі.

— Куди йдеш, чоловіче? — спитав пан.

— До царя, — відповів мужик.

— А навіщо тобі цар? Що у тебе до нього?

— Правди шукаю, з скаргою до нього йду.

— З якою скаргою, може, розкажеш? Дядько вийняв папірця, подав панові.

— Дивись, там все сказано.

Той взяв до рук папірця, покрутив, повертів і каже:

— Якась мазня, нічого не розумію.

— Ні, не мазня, тут все ясно: дивись — ось дві хати, одна моя, друга сусіда. Далі — тинок, а під ним дірка, через неї лазе свиня й шкодить моему городові. Що ж тут не зрозуміло? Тут як на долоні! Бачу, що не второпаєш. Ось я до царя піду, цар не дурак — все пойме...

Взяв мужик свого папірця й пішов далі по садові. А цар кинувся до свого палацу, швидко переодягся й наказав своїй сторожі:

— Приведіть мені отого мужика, що по саду ходить, він до царя пробивається.

Вартові розшукали мужика й привели його до царя. Той земно вклонився цареві й каже:

— До вас, царю, прийшов правди шукати. Якщо словами казати — вийде довго. Ось у мене папірець, гляньте, поймете.

Цар взяв до рук знайомого папірця і зразу ж проказав:

— Тут все ясно: намальовано дві хати під соломою, між ними тинок, під ним дірка, а Грицькова свиня пролазить до твого городу і робить шкоду. Так чи ні?

— Точнісінько так! А я в саду зустрів одного лана, показав цей малюнок, довго йому пояснював, а він як свиня в апельсинах — нічого не зрозумів. Тоді я йому й кажу: ось я піду до царя. Цар не дурак — все пойме".

Найактивнішим кореспондентом Яворницького був учитель з Томаківки Микола Костянтинович Сергіїв, з яким у вченого склалась щира й тепла дружба.

Літо 1928 року. Будівництво Дніпрогесу в повному розпалі. Археологам не можна гаяти часу. їм треба якнайшвидше дослідити острови та узбережжя Дніпра, що будуть затоплені. До Кічкаса виїхала археологічна експедиція Академії наук УРСР. Голова експедиції — академік Яворницький. Йому доручено скомплектувати експедицію і провести всебічні археологічні розкопки в тих місцях, де він десятки разів ходив за своє життя. До цієї експедиції Дмитро Іванович запрошує і вчителя М. К. Сергіїва.

Але Сергіїв через тяжку хворобу не зміг виїхати до Кічкаса й узяти участь в археологічній експедиції. Тому Яворницький порадив йому збирати етнографічний матеріал, яким був згодом дуже задоволений.

Надсилаючи зібраний етнографічний матеріал, М. Сергіїв просив професора розібратися в ньому — одібрати краще, варте того, щоб його десь можна було використати.

Інколи Яворницький і сам не міг розібратися в надісланому матеріалі й, не

соромлячись, просив допомогти. Отак в одному листі вчений просить пояснити, що означають слова "попряхи" та "супрядок".

Сергіїв одразу ж відповів:

"Попряхи — дівки чи молодичі, що збираються в родичів чи сусідів прясти. Супрядок у Томаківці зараз немає, лишилося щось схоже на досвітки, тільки дівчата приходять туди без роботи, погуляти з парубками. Жінок і чоловіків там немає".

Згодом М. Сергіїв, за клопотанням Яворницького, був призначений уповноваженим у Томаківському районі по охороні пам'яток матеріальної культури.

У ХРАМІ КУЛЬТУРИ

Кожного ранку о десятій годині Дмитро Іванович з'являвся в музеї. Від свого будинку до музею він завжди йшов одною дорогою — повз собор, через майдан Жовтневої революції. Цей майдан тепер став розкішним парком, а раніше він був майже голісінький — без дерев і квітів, тільки де-не-де острівцями росла на ньому травичка.

Цю дорогу в Дніпропетровську так і називали: дорога Яворницького.

Вже зранку діди-сторожі Федір Іванович Білий або Олімпій Андрійович Щукін чекали його біля входу, щоб вчасно відчинити двері й першими привітатися. Робилося це з щирої поваги й приязні до вченого.

Ступивши до дверей, Дмитро Іванович знімав свого капелюха з широкими крисами, тепло вітався, заходив до кабінету, вішав пальто й ставив у куток ціпок. Після цього обходив музей. Тихою ходою, уважно придивляючись до вітрин, до знайомих експонатів, директор проходив через усі кімнати музею. Оглядаючи господарським оком кожен закуток, він робив зауваження, давав співробітникам поради — де саме і як краще виставити новий експонат; тут же й когось підбадьорить, того похвалять, кине на ходу живу репліку, а потім, задоволений, повертається до свого кабінету.

З його кабінету часто можна було чути гучний сміх. Це Дмитро Іванович комусь розповідає щось цікаве й дотепне.

Одного разу, обходячи музей, Дмитро Іванович помітив, що якісь два молодики ходять по музею в шапках. Він підійшов до них і ввічливо сказав:

— Зніміть, молоді люди, шапки. Але юнаки невдоволено глянули на старого, очевидно, сприйнявши його зауваження за образу.

— Що ми — в церкві, чи що! — забурчали вони.

— Ні, не в церкві, а в храмі культури. А це вище за церкву. Тут зберігається те, що створив народ протягом багатьох віків. Тут — історія, хлопці, а перед нею і шапку не соромно скинути.

Та це не вплинуло: зухвальці не зняли-таки шапок. Дмитро Іванович повернувся до кабінету розгніваний, руки в нього тремтіли.

— Що з вами, чому ви так схвилювані? — спитали його.

— Та як же мені не хвилюватися, коли там якісь два нахаби зайшли в музей у шапках і не хочуть їх зняти. Що це таке? Як можна?

Ми підійшли до тих зарозумілих молодиків і сказали їм, що з ними розмовляв

директор музею академік Яворницький і що його дуже образило їхнє зухвальство.

Після цієї розмови хлопці зняли шапки, а потім погомоніли між собою, зайшли до кабінету директора.

— Вибачте нам, професоре, ми справді недобре вчиняли.

— Гаразді А скажіть мені — відкіля ж ви?

— Ми самі з села, нещодавно влаштувалися працювати в прокатний цех заводу імені Петровського.

— А знаєте, що сказав про музей Григорій Іванович Петровський, ім'ям якого зветься ваш завод?

— Ні, не знаємо, не чули.

— Він, як був у музеї, сказав мені: "Привчайте, Дмитре Івановичу, нашу молодь до культури. Музей — це скарб, велике надбання людства. Тому з великою пошаною треба ставитися до пам'яток культури минулого..." Отже, поважайте себе та й мене, старого, не ображайте. Я ж вам дав розумну пораду, а ви грубо, безтактно відхилили її та ще й поглузували з мене, старої людини.

Хлопці, почувавши себе винними, ще раз попросили вибачити їх, подякували й розпрощалися з професором.

Після цього випадку Дмитро Іванович наказав написати великими літерами оголошення: "Знімайте шапки".

Але звичай цей і без оголошення увійшов у традицію.

ПУТІВКА В ЖИТТЯ

Коли Сашко ще вчився в семирічці, його мати згадала якось добрим словом музей. З того часу не покидала його думка побувати в музеї й побачити на власні очі всю ту старовину, що зберігалася там. Хотілось глянути й на збирача музейного добра Дмитра Івановича Яворницького, про якого не раз шанобливо казала мати.

Мандруючи на острові Хортиця, Сашко випадково знайшов орнаментований горщик, шило та кремінне вістря. Цю знахідку він показав своїй матері.

— От якби побачив професор Яворницький, який би він був радий! — весело усміхаючись, сказала мати.

Сашко зразу ж уявив собі радісне обличчя вченого. Йому кортіло зробити щось приємне для цієї людини. І він надумав написати до нього листа, а за одним разом спитати, чи немає де поблизу археологічного інституту, куди б можна поступити вчитися.

Дмитро Іванович не забарився з відповіддю юнакові;

"У вас під боком, а саме на острові Хортиця, вже є відомий археолог — Петро Іванович Смоличів, який мешкає десь на лівому боці Дніпра, супроти Кічкаса. Ви до нього, якщо хочете, зверніться, і він вам дасть добру пораду.

Ті невеличкі археологічні знахідки — горщики та кремінне знаряддя — подаруйте або Дніпропетровському музею, або вашому місцевому, аби тільки ваші знахідки десь не загубилися.

Оце все, що я можу сказати вам.

3/X 1934

Академік Дм. їв, Яворницький"

Цей лист ще більше заохотив юнака поїхати в музей і побачити вченого.

Восени 1934 року здійснилася ця мрія. Шістнадцятирічний хлопець разом з своєю матір'ю вирушив з хутора Петрополя, Новохортицького району, до Запоріжжя і пароплавом прибув до Дніпропетровська. Мати ще зранку повела сина в музей. Юнака цікавили насамперед археологічні знахідки. До них його й потягло, мов залізо до магніту.

З великою увагою і захопленням він розглядав кожну кісточку, черепок, вістря. Двічі підходила мати до Сашка, сіпала його за рукав і шепотіла на вухо:

— Синку, час-бо й кінчати! Вже скоро музей будуть замикати, а ти ніяк не відірвешся від вітрин.

— Я ще трошки, мамо, ще одну-дві хвилини — і зразу ж вийду! — благав Сашко свою матір.

Почувся дзвінок. Сивенький сторож оголосив:

— Громадяни! Музей зачиняється, кінчайте огляд!

Після цих слів Сашко з жалем залишив музей і вийшов надвір, де його давно вже чекала мати.

Другого дня, тільки-но відчинили музей, Сашко вже біля дверей. Купив квитка і зразу ж попрямував до етнографічного відділу. І в цьому відділі він пробув майже весь день.

Оглядаючи музей, юнак дуже хотів побачити Дмитра Івановича, про якого чув стільки хорошого, і, коли кінчив оглядати експонати, спитав одного службовця:

— Скажіть, будь ласка, де ж Дмитро Іванович? Чому його не видно в музеї?

— А навіщо він тобі?

— Я хотів його побачити й поговорити з ним.

— Дмитро Іванович дуже рідко буває в музеї: він уже не працює тут,— відповів йому сторож.

— Я приїжджий, порадьте мені, де його можна побачити?

— Тільки дома, хлопче; піди до нього—він там і прийме тебе.

Сашко довідався адресу й подався до парку Шевченка, де жив Дмитро Іванович. Хвилюючись, підійшов хлопець до воріт і смикнув за мотузочку. Задзвонив дзвоник, загавкав собака Дружок, а за хвилину двері відчинила молода домробітниця.

— Що тобі?

— Хочу до професора.

Домробітниця провела хлопця до кабінету вченого. Назустріч вийшов білий як сніг дідусь у синіх окулярах. З-під окулярів на гостя глянули глибокі, ласкаві, розумні очі.

— Що ти, хлопчику, хочеш? Мабуть, на козаків прийшов подивитися? — спитав Дмитро Іванович.

— Дуже хочу! — сказав Сашко.

— Тоді заходь сюди, будемо знайомитись. На освітленій сонцем стіні хлопець

побачив Тараса Бульбу з синами. Баскі коні під ними потопали у високій степовій траві. За широкими поясами стриміли пістолі, а збоку виблискували шаблі з руків'ями, оздобленими самоцвітами.

До Дмитра Івановича часто забігали хлопчики подивитись на Тараса Бульбу. Він охоче впускав їх у будинок і швидко знаходив з ними спільну мову. Тому й цього разу впустив до себе незнайомого хлопця. А коли Сашко сказав доброму дідусеві, що йому вже час іти, бо чекає мати, треба збиратися в дорогу, Дмитро Іванович поцікавився:

— А відкіля ж ти, молодий козаچه, прибув сюди?

— Я приїхав із Запоріжжя. Моє прізвище Олександр Бодянський.

— Чекай, хлопче, пригадую! Чи не ти писав до мене листа?

— Я. Тоді я писав про свої знахідки й цікавився, як можна стати археологом.

— Пригадую. Я дав тобі відповідь і, здається, порадив, що робити далі.

— Дякую. Листа вашого я одержав. Але я хотів побачити вас та почути ваш голос.

— Он як! Тоді ласкаво прошу до мого дому. Ким же ти хочеш бути, до чого в тебе є нахили, чого прагне твоя душа?

— Ще й сам добре не знаю. Але дуже люблю історію, цікавлюся старовиною.

В робочому кабінеті, розмовляючи з хлопцем, Дмитро Іванович відчув, що з цього юнака може бути археолог, але треба його повчити, познайомити з цією справою. І він розповів хлопцеві про археологічні розкопки, про те, що багато років працює над українським словником, над збиранням пісень, казок, прислів'їв, музейних речей.

— Ось бачиш, Сашку, які стоси стоять,— показав він рукою на купи охайно складеного паперу.

— А що то?

— Скарби народні! Тут сорок тисяч карток: на кожне слово — картка. Отож і тебе, Сашку, прошу — почувеш де хороше слово, не обходь його — запиши: де почув, од кого почув, що те слово означає, а потім — у конверт ішли до мене, а я до словника запишу. Признаюся тобі по секрету: дуже шкодую, що мало працював на цій ниві, що не віддав себе всього на розшуки цих скарбів.

Серйозна розмова подобалася хлопцеві. Він узяв кілька карток, уважно прочитав їх і зрозумів, чого хоче від нього вчений.

З того часу О. В. Бодянський став кореспондентом Яворницького, часто листувався, радився з ним і поглиблював свої знання з археології. До душі вченому припав Сашко!

Через два роки Бодянський знову завітав до музею, познайомився з новими знахідками археологічної експедиції, а потім провідав Дмитра Івановича в його будинку. Молодого археолога цікавила література з археології, і подарував йому чимало Дмитро Іванович з своєї бібліотеки.

Якось поїхав О. В. Бодянський у Запоріжжя і там купив у букініста купу старих журналів "Всесвіт". В одному з них він побачив невеличку статтю й фото археологічної експедиції, яка під керівництвом академіка Яворницького працювала на Дніпрогесі.

— Яз радощів поцілував це фото і всіх археологів на чолі з Дмитром Івановичем, бо

любив і просто обожнював те діло, якому присвятили себе археологи,—згадував Бодянський.— Для мене було досить одного магічного слова такого знавця археології, як Дмитро Іванович, і я готовий був бігти за десятки кілометрів, щоб подивитися розкопки.

Замолоду, як це часто трапляється з багатьма, Бодянський пробував свої сили у віршуванні, хоч не покидав захоплюватись і археологією. Він звернувся листом до Дмитра Івановича, в якому просив указати йому дорогу до села Капулівки, де стоїть могила Сірка, а за одним заходом поклав у конверт свої вірші, щоб їх оцінив Дмитро Іванович. Невдовзі він одержав од Яворницького такого листа:

"Якщо хочете, дорогий синашу, дістатися до Капулівки, то їдьте до Нікополя, до станції Чортомлицької. Від Чортомлицької станції пішки до Капулівки, з Капулівки каюком по річці Підпільній чотири версти до села Покровського, а можна й пішки понад берегом Підпільної. Оце вам і все. Дуже жалію, що ви, будучи в Дніпропетровську, не передали костяного шила кому-небудь із тих, хто залишився в моєму будинку тоді, як мене не було дома.

Про вашу поезію скажу вам, що убитку не буде ніякого, копи ви не будете писати віршів. Працуйте більше по науці, то буде корисніш.

З щирою та правдивою до вас любов'ю

22/VIII 1938

ваш Д. Яворницький"

Лист Дмитра Івановича справив враження на юнака. Бодянський облишив віршування, а присвятив себе археології і став завзятим ентузіастом свого діла в Інституті археології АН УРСР.

Хоч Дмитро Іванович уже й відійшов од музею, але не поривав зв'язку з археологами, листувався з ними, давав цінні поради, хвилювався за їхню роботу й тішився з їхніх успіхів.

Одного разу він почув, що почали розробляти козацькі кар'єри, де чимало лишилося недосліджених місць. Він просить молодого археолога Бодянського заглянути туди, розпитати робітників, чи не знаходили там чого-небудь із старовинних речей.

Через два тижні прибув туди Бодянський, а звідти просто до Дмитра Івановича.

— Ось вам, Дмитре Івановичу, подарунок із Січі.

— Що там таке?

— Запорозька люлька!

Дмитро Іванович враз ожив, повеселішав і радісно прийняв цю дорогу для нього знахідку.

— Ти, Шурко, на п'ять років мені життя додав. Від усього серця дякую тобі, козаче! Бачу, що з тебе буде путящий археолог! За Старим Кодакм багато дечого можна знайти.

Дмитро Іванович не помилився в своїх здогадках. Про це свідчить цей його лист до Бодянського:

"Любий і дорогий мій співробітнику!

Я довго не відповідав на вашого останнього листа через те, що кілька днів прохворів і тільки оце трохи почув себе краще і пишу. Дуже, дуже жалкую, що всі археологічні знахідки, які бачили коло Старого Кодака, не попали до ваших власних рук, особливо запорозький пояс. А ще більше жалкую, що не можу вас пристроїти службовцем в музей. Вашого листа про дорогоцінні знахідки в Старому Кодаци робітниками я віддам кореспондентові газети "Звезда" і, якщо він буде надрукований, надішлю вам.

Із вашого листа бачу, що ви вже в Запоріжжі, а що ж ви там поробляєте? Може, й там знаходять які древності? Напишіть.

Гаряче дякую вам за ваші дорогі звістки.

17/1 1939

Ваш Д. Яворницький"

1940 року, за кілька днів до смерті Дмитра Івановича, Бодянський провідав свого вчителя й наставника. Дмитро Іванович був тяжко хворий.

Наступного дня йому трохи полегшало. Він був спокійний і в добрій пам'яті. Піднявшись з крісла, Дмитро Іванович дістав з-за шафи свого супутника — клевець і сказав:

— Оце тобі, Шуро! Візьми цей клевець. Я з ним обходив усю Україну, розкопав сотні могил. Нехай щастить тобі з ним!

— Велике спасибі, любий Дмитре Івановичу! Бодянський обійняв і поцілував Дмитра Івановича.

— Прощай, Шуро, може, вже більше й не побачимося на цьому світі.

Це була остання розмова з Бодянським. За кілька днів Дмитра Івановича не стало.

Велику любов до науки, археології та етнографії прищепив Бодянському Дмитро Іванович — людина правдивої і великої душі.

БУЛО, СЯДЕМО З НИМ...

Під час Великої Вітчизняної війни частину музейних експонатів було вивезено в глибокий тил країни, а більшість залишилася в тимчасово окупованому місті. Не раз на них зазіхали окупанти. Музейні скарби врятували тоді від фашистського пограбування троє: сорокап'ятилітній сторож музею Михайло Якович Білий, його дружина Ярина Наумівна та прибиральниця Параска Кузьмівна Дузь.

Під загрозою смерті вони ховали експонати в підземеллях музею і в своїх знайомих. Після звільнення Дніпропетровська від окупантів цінні колекції знову були виставлені в музеї.

Михайло Якович Білий вартував музей понад тридцять років. З Дмитром Івановичем він працював понад дванадцять років.

— Від небіжчика,— згадує Михайло Якович,— я багато дечого дізнався про ті експонати, що лежать у музейних вітринах. Як тільки побачу, було, що він проводить екскурсію, стаю до гурту, уважно прислухаюся до голосу Дмитра Івановича .і багато чого запам'ятав. Усе це стало мені потім у великій пригоді. Інколи в музей заходить

людина, дивиться на експонати, але, бачу, не все розуміє. Тоді я підійду до відвідувача та й спитаю: "Мабуть, вам тут щось незрозуміле?" — "Та дещо й неясно. Я вперше в музеї".

Михайло Якович бере тоді на себе роль екскурсовода, розповідає відвідувачеві так, як чув од самого Яворницького. За ці пояснення люди дякували Білому, а той згадував добрим словом свого вчителя.

Нелегко доводилося Дмитрові Івановичу збирати й зберігати музейні експонати. А якщо вже попала в музей якась річ, то звідти вирвати її було нелегко.

— Доки я тут директором, жодна річ не пропаде, не загине!

Та коли йшла мова про те, щоб допомогти іншим музеям, він охоче приставав на це.

Якось зустрів Дмитра Івановича один відповідальний працівник і відрекомендувався:

— Я з окрнаросвіти.

— Як ви сказали? Щось я не розумію цієї мови!

— Я інспектор окружного відділу народної освіти.

— Ага, тепер второпав. Так ви, значить, з вищої єпархії!

— З окрнаросвіти.

— Слухаю вас, голубе, що ж ви нам хороше скажете?

— Хотів спитати вас, Дмитре Івановичу, чи ви чули, що керівники художнього музею, який недавно засновано, порушують питання, щоб усі художні картини вилучити з вашого музею і передати їм.

— Що кажете, всі картини?..— Дмитро Іванович гмикнув, примружив очі й сказав: — Зразу видно: курка не дурна — не од себе, а до себе горне!.. От що, всіх не дам, і не просіть, а деякі — будь ласка. Нехай приходять — поділимося. Художньому музеєві треба допомогти.

І допоміг. У 1923 році Дмитро Іванович передав художньому музею понад 100 творів — головним чином західно-європейського мистецтва. Ці картини він погодився взяти для "зберігання" від катеринославських багатіїв, які на початку революції 1917 року чкурнули за кордон.

Обласний музей ім. Поля, коли ще ним керував Дмитро Іванович, відображав своїми експонатами в основному степову Україну. Щоб відвідувачі музею мали уявлення, яким був степ, Яворницький "переніс" частину Дикого поля часів Запорозької Січі на територію музею.

Коли стати обличчям до музею, то ліворуч, біля самого приміщення, шумів густий та високий пирій, а з нього виглядали голови кам'яних баб. Узимку, як пройтися по цій полеглий траві, то здавалося, ніби ступаєш по величезній припорошеній снігом подушці.

— Гляньте на цей клопоть землі з пирієм та кам'яними бабами,— показував екскурсантам Дмитро Іванович,— і уявіть собі дикі простори степової України, де безліч пурхало всякої дичини, багато було всякого звіра. Тут не вистачає тільки козака в поході. Заїде запорожець у таку гущавину, тільки голова височів звідти. Ото була

трава!..

Після того, як Дмитрові Івановичу довелося залишити музей, він часто навідувався ввечері до діда Білого, приносив йому вечерю — борщу або каші.

— Бери, Михайле, їж, бо ти, мабуть, голодний, а ці сухарики віддаси Жучкові. Де він?

— Спасибі, професоре, що не забуваєте,— дякував Михайло Якович.

Вони довго просиджували біля музею, згадували колишні роки, події, розмовляли, як рівний з рівним.

— От що, Михайле, я хотів тобі сказати,— присунувся до сторожа Яворницький.

— Слухаю вас, кажіть.

— Чую, ще покидають сили, слабію, напевне, вже близько смерть. Ох, роки, роки, що ви творите! Так ти, Михайле, запам'ятай моє прохання: як помру, так отут мене, коло музею, на Дикому полі поховайте. Обсадіть могилу квітами, посадіть біля голови два явори, а на плиті зробіть напис:

"Тут лежить Яворницький". От і все. Не забудеш?

— Ні, не забуду цього, запам'ятаю. Коли прийде час, я скажу про це кому слід.

Далеко пізніш, у квітні 1964 року, коло могили Яворницького люди раптом побачили молоді деревця, їх висадила невідома людина. Прийшла, попрохала в сторожа лопату, викопала чотири ямки й посадила добути в розсаднику дубки.

— Хто ж ви такий будете? — зацікавився дід Білий.

— Я один з тих,— відповів незнайомий,— хто на все життя зберіг пам'ять про Дмитра Івановича. Прошу вас, діду, поливайте й доглядайте ці дубки. Нехай вони ростуть і нагадують про нашу вічну любов до цієї людини.

ЗАПОРОЗЬКИЙ ДУБ

У Верхній Хортиці стоїть і досі могутній запорозький, дуб, про який існує чимало переказів та легенд. Це один з найстаріших дубів на Україні: йому вже понад сім століть. Ще за Богдана Хмельницького цьому дубові було 400 років. Дуб-велетень витримав усі випробування часу, зберіг до глибокої старості свою силу й чудову красу. Могутня крона цього дуба складається з 18 великих гілок, периметр крони — 102 м. Її зелений тінистий намет мав 43 метра в поперечнику і здалека скидається на цілий гай. Окоренок дуба на обмах утовшки 656 сантиметрів, діаметр стовбура 208 см, а висота дерева дорівнює 36 метрам.

Чому ж цей велетень живе ось уже сьомий вік і щовесни зеленіє? Старі діди, запорозькі нащадки, пояснюють. це тим, що дуб виріс біля джерела (нині колодязя), яке-щедро напоювало його коріння, давало йому силу й снагу. Пишний крислатий дуб привертає увагу багатьох мандрівників, які цікавляться пам'ятниками минулого. Людність міста Запоріжжя та Хортиці пишається цим дубом і з великою любов'ю оберігає його.

Люди зв'язують життя цього дуба з історичним минулим нашого краю, зокрема з історією запорозького козацтва. Звідси й пішла назва "запорозький дуб", що закріпилася за ним ще здавна.

Охочі до вигадок люди запевняли, ніби саме під цим дубом запорожці разом із своїм кошовим отаманом Сіркою писали знаменитого листа турецькому султанові. Інші оповідали, що Богдан Хмельницький, ведучи запорожців у квітні 1648 року до Жовтих Вод, де він уперше переміг ворога, зупинив військо на відпочинок біля кринички, що недалеко від цього дуба. Перед виступом у похід Хмельницький звернувся до козаків з промовою і закликав їх бути такими ж дужими й міцними в наступному бою, як цей дуб-велетень.

Не раз на дуб намірялися вороги з сокирою, щоб знищити його, та щоразу зазнавали невдачі. Ось що розповідав про це Ничипір Антонович Дейкун, сторож запорозького дуба:

— Підійшла смерть до старого дуба, коли тут були німецько-фашистські окупанти. Гітлер довідався про запорозький дуб-велетень і дав наказ: зрубати і в засушеному вигляді привезти його в Німеччину. Та не довелося гітлерівцям зрубати запорозького велетня, — їх самих так рубонули тут, що не один з них дав дуба.

Під цим дубом любив колись сидіти Дмитро Іванович Яворницький. Тут він розповідав Дейкунові про походи Богдана Хмельницького та про звитяжні подвиги Івана Сірка.

Вперше Ничипір Антонович Дейкун познайомився з Дмитром Івановичем 1930 року на будівництві Дніпрогесу. Працював тоді Дейкун на острові Хортиця, де будувалася зрошувальна мережа. Треба було знести дві могили. Перед тим як знести їх, вирішили запросити Дмитра Івановича й порадитися з ним.

Приїхав Дмитро Іванович, оглянув розпочате будівництво й сказав:

— От що, друзі мої, могили — історичні пам'ятки, руйнувати їх не можна.

— Ми, професоре, за те, щоб могили не зносити цілком, а лише частково використати їх для насипки греблі, — сказав керівник будівництва.

— А яку ж ви тут, на Хортиці, греблю будуете? Адже Дніпрогес будується на місці Кічкаса? — спитав Яворницький.

— Цілком слушно! Дніпрогес — на Кічкасі, а на Хортиці ми будуємо невелику греблю для зрошування першої зони поливу.

— Це інша річ! Тоді, хлопці, зробімо так: завтра я приїду з своїми археологами, зроблю розкопки, а потім можете зносити їх.

— Добре, спасибі! — подякували інженери. Дід Дейкун оповідав:

— Хоч моя зустріч з Дмитром Івановичем була дуже давня, але про таких людей забути не можна. Це була людина великого розуму. Я не пригадую такого випадку, щоб він розгубився, не відповів на будь-яке запитання. Мова його проста і дохідлива. Навіть малообізнані з археологією та з історією України люди добре розуміли його, бо кожне слово глибоко западало їм у душу. Ото був чоловік! Він бачив не тільки те, що на поверхні землі, а знав і що лежить під землею.

З великим інтересом слухав Дейкун розповіді Дмитра Івановича про острів Хортиця.

— Острів Хортиця має довжину 12 км, ширину 2,5 км. Величенька площа припадає

на плавні та озера. Для козаків тут було добре місце робити засаду та ховатися в разі потреби від орди. Колись Хортиця була майже недоступна для ворогів.

Цей острів — свідок великих історичних подій: він бачив Олега, що йшов воювати на Царгород, повз острів рушав походом на болгар Святослав, а неподалеку від Хортиці, в степу, точилися криваві січі з печенігами. Тут народжувався й мужнів бойовий дух запорожців.

У північно-східній частині Хортиці стоїть дерев'яний хрест. Поставило його в ХІХ столітті катеринославське земство на тому місці, де колись стояла козацька дерев'яна церква. Вона стояла коло підніжжя горбка в кам'яній ніші, спеціально для неї вимурувати. Розповідають, що Богдан Хмельницький милувався чудовим різьбленням іконостасу — витвором рук козацьких майстрів. Під престолом церкви зберігався меч, якого цілував гетьман, беручи на себе великий обов'язок керівництва наступним боєм. Біля хреста є сліди могил, мабуть, це залишки козацького кладовища, про яке згадує в своїх творах академік Д. І. Яворницький.

Здавна Хортиця приваблювала багатьох видатних людей. На ній були Тарас Шевченко, Репін, Серов, Горький.

Якось, сидячи під запорозьким дубом з Дейкуном, Дмитро Іванович спитав його:

— Де ж ви, діду Ничипоре, живете?

— Тут, біля дуба, й живу, сторожую його. Та це не вся моя робота. Мало не щодня балакаю ще з екскурсантами.

— Багато ж їх буває тут?

— Сила-силенна! Торік у травні приходило три з половиною тисячі чоловік з нашого краю та ще двадцять одна делегація з інших країн світу.

Ничипір Антонович розповів і про одну цікаву бесіду з українцями, що приїздили сюди з Канади. Один із них спитав діда Дейкуна:

— Скажіть, де тут можна побачити українця?

— А оце всі, що бачите, ото і є українці,— відповів дід.

— Ні, ви мені покажіть справжнього українця,— підкреслив канадець.

— Якщо ви хочете побачити українця в шапці, чумарці, широких штанах, на возі, який тягнуть сірі воли, то таких уже немає — перевелися. Всі вони з чумацьких возів пересіли на автомашини та мотоцикли, носять тепер інший одяг, не впізнаєте їх. Якщо ж ви хотіли побачити українця, який любить чарчину, вареники з сиром, галушки, то перед вами він стоїть — це я! Так, я справжній українець і душею, і тілом. Люблю свій народ, свою землю й те, що на землі. У нас справді все змінилося! Навіть птиця, що летить сюди навесні з вирію, часом блудить, бо не пізнає землі,— так швидко все змінюється. Ось тут, де ми стоїмо з вами, колись були запорозькі очеретяні курені, а тепер гляньте: там заводи, а он Дніпрогес, що світить на всю Україну. Ми ж давно вже забули не то що про каганці, а й про газову лампу. Хіба ж погано?..

Канадець більше не питав нічого в діда Дейкуна. Кажуть, що в роки першої п'ятирічки під зеленими шатами цього дуба відпочивали комсомольці — будівники Дніпрогесу. Таємними воєнними ночами збиралися на раду партизани. І їдуть, і їдуть

до нього звідусіль — зблизька й здалека — люди. Ідуть невпинним потоком. Багатьом хочеться побачити це чудо природи, намитуватись його красою.

НАПУТНІЙ ТОСТ

Ніч. Надворі виє хуртовина, мороз химерно розмалював шибки гуртожитку. Студенти, кутаючись у байкові укривала, лягали спати. Один з них — Антін Юрченко — не-вгавав:

— Хлопці, а знаєте, що я сьогодні чув?

— Ну, кажи вже, та будемо скоріше спати, бо холодно! — озвався другий.

— Чув я, що в історичному музеї є цікава людина — академік Яворницький. Всі, хто слухав його розповідь, страшенно захоплені. От би побачитися з ним!

Ця коротенька розмова перед сном запала в серце третьому студентові — Дмитрові Яким'юку. Він дав собі слово: будь-що послухати Яворницького. Та не одразу йому вдалося це зробити: двічі ходив до музею і щоразу — невдача: академік то хворів, а то поїхав до Києва на сесію Академії наук. Коли пішов утретє, побачив літнього чоловіка, що вів за собою групу екскурсантів і щось казав їм. Він одразу догадався, що це Яворницький, і прилучився до гурту.

Жвава, образна мова, пересипана всякими сміховинними? історіями, зачарувала юнака. Йому дуже хотілося поговорити, ближче познайомитися з ученим, але в музеї він не насмівся підійти до нього. Після цього часто заходив до музею, і якщо дізнавався, що Яворницький там, Яким'юк: одразу ж ставав у групу відвідувачів, яких так само, як і його, вабило послухати розумного й веселого оповідача.

Напровесні того ж року Дмитро Яким'юк з своїм другом студентом Юрченком повертався з парку Шевченка до свого гуртожитку. Сонце вже сідало. Вони проходили повз будинок Яворницького. Глядь, аж на ганку сидить біловусий, в синіх окулярах та капелюсі Яворницький. На його. колінах дрімав сірий кіт. "Отут,— подумали студенти,— ми й познайомимось!" Пройшли біля ганку раз, вдруге. Спостережливий професор це одразу помітив.

— Що це ви, хлопці, тут роздивляєтесь? Ану, підійдіть-но сюди ближче! — лагідно звернувся до них учений.

Студенти радісно підійшли й призналися, що вони вже з ним трохи знайомі, бо кілька разів бачили його в музеї.

— А хто ж ви такі будете?

— Ми, Дмитре Івановичу, студенти медици, вчимося на третьому курсі іституту.

— Відкіля ж ви родом? Хто ваші батьки? Розмова зав'язалася на цілу годину. Сонце вже сіло, стало смеркатися. Професор підвівся з стільчика збираючися йти в кімнату.

— Ну, хлопці, ходіте зі мною чайку поп'ємо. Ви ж, —мабуть, голодні?

Юнаки охоче прийняли запрошення. Зайшли вони до приймальні — і роти пороззявляли. На них, ледь примруживши очі, усміхаючись, дивився веселий запорожець з люлькою в зубах. Цю картину намалював Микола Струнников на старовинній українській скрині. Хлопцям здавалося, начеб вони справді потрапили па Січ: он у вихорі танцюють козаки, трохи далі, під столітнім дубом, кобзар грав, а ось на

баскому коні запорожець з списом і рушницею за плечима пильно вдивляється в далечінь, щоб не пропустити ворога на рідну землю.

Прибулих шанобливо зустріла дружина професора. Вона вже звикла до несподіваних гостей, яких будь-коли може привести щиросердний господар.

— Приймай гостей, Серафиме Дмитрівно! До нас завітали медики!

Зайшли до їдальні. Дмитро Іванович сів на своєму місці, на стіл подано чай з конфітурою та смачні пиріжки з рисом.

— Наїдайтеся, хлопці, не соромтеся. Я знаю студентське життя. Не раз і в мене кавчав порожній шлунок!..

Спочатку хлопці відмовлялись, а потім посміливішали й нумо пригощатися з таким апетитом, що через п'ять хвилин на тарілці жодного пиріжка не стало.

— Спасибі, Дмитре Івановичу, за вашу ласку й гостинність, ми такого харчу в своїй їдальні не бачили.

Після вечері Дмитро Іванович запросив студентів до свого кабінету і з жартами та приповідками розповів їм про свої бувальці між панамі й простими людьми.

Студенти від його оповідань так сміялися, що аж кіт насторожився.

— Це я так, хлопці, для розваги. А взагалі хочу сказати вам ось що. Наш народ і наш край мають хороше й славне минуле. Ми маємо право ним пишатись. Але цього мало. Нам з вами треба добре й старанно вивчати сиву давнину. Повірте мені, все це пригодиться для того, щоб молоде покоління вміло цінувати надбання наших предків. І коли ви будете знати минуле, то знайдете шлях і до прекрасного майбутнього.

Прощаючись, Дмитро Іванович просив студентів, яких він уже встиг полюбити, навідуватись до нього, не забувати стежки до його хати.

Хлопцям кортіло ще зайти, та якось незручно було без діла турбувати вченого. От Дмитрусь і придумав. Заходячи до Яворницького, він попросив дати йому лопати. З своїм товаришем вони перекопали в садку землю, розпушили грядки на квіти, потім узяли пилку й позрізали сушняк, зняли гусінь з фруктових дерев. Дмитро Іванович увесь час допомагав їм і був вдячний за добру послугу.

Серед нових своїх знайомих Яворницькому найбільш подобався допитливий і смирний Дмитрусь. Одного разу професор сидів з ним на веранді за склянкою чаю. Раптом він спитав Яким'юка:

— Розкажіть, Дмитрусю, як ви там живете в гуртожитку?

— Та нічого, жити можна. Правда, трохи тіснувато, та що вдієш.

Дмитро Іванович подумав-подумав, а тоді й каже йому:

— А знаєте що, Дмитрусю, переходьте до мене, будете жити в мезоніні, на другому поверсі. Там є невеличка кімната, ліжко, стіл, а двері відчиняються просто до парку Шевченка; перед вами — чудовий краєвид...

Від цієї спокусливої пропозиції Дмитрусь не міг відмовитись. Він погодився, перейшов і жив там два роки; аж поки закінчив медінститут.

По кілька разів бачилися вони протягом дня. А ввечері Яворницький запрошував свого вихованця до кабінету, щоб удвох почитати свіжі газети, листи та журнали.

Справа в тому, що після операції катаракти Дмитрові Івановичу було важко читати. Йому була потрібна допомога.

— Дмитрусю, читайте мені, будь ласка, спершу заголовки статей, а потім я скажу, яку статтю прочитати,— просив-академік.

Більше доводилося читати статті про міжнародне становище, про науку.

Сумувати Дмитрусеві на новій квартирі не доводилося: в його розпорядженні була величезна й рідкісна бібліотека. Він брав у свого шефа гори книжок і читав їх запоем.

— Яка ж вам, Дмитрусю, найбільше сподобалася книжка? — якось спитав професор.

— "Дніпрові пороги".

— Що ж ви там знайшли цікавого?

— Мова! Жива, барвиста народна мова! Дмитро Іванович пройшовся вздовж свого кабінету, підійшов до Дмитруся, ласкаво глянув йому в вічі й сказав:

— Я і російську мову знаю не гірше, як свою українську. Але цю книжку я тільки за часів Радянської влади: написав українською мовою. За царату мені не дозволяли писати про запорожців рідною мовою. Тому історію запорозьких козаків я написав російською мовою. Як це було-образливо. Я навіть про це скаржився Льву Миколайовичу Толстому і просив, щоб він поклопотався в міністерстві, сказав би за нас своє ваговате слово. А "Дніпрові пороги" я писав, коли вже були розкуті і серце, й душа моя. Тому, напевне, вона й сподобалася вам!

За "Дніпрові пороги", як розповідав Дмитро Іванович, йому 1930 року присуджено на Всесвітній виставці книжок другу премію — 16 тисяч карбованців. Частину йому видали готівкою, а більшість — торгсинівськими талонами, за які він міг тоді купити собі будь-що.

Пізніше стало відомо, що готівку Дмитро Іванович витратив на придбання музейних експонатів. Він роздавав гроші кобзарям, селянам, студентам, часто — нема де правди діти — на досаду своїй жінці.

Не раз доводилося спостерігати, з якою шанобою Яворницький ставився до молодих людей. Він знаходив спільну нову з тими, хто був набагато молодший від нього, приваблював до себе щирим словом, своєю теплотою, розумними порадами.

Лікар Яким'юк згадує академіка Яворницького як людину, що збагатила його духовно, допомогла стати справжнім медиком.

— Професор Яворницький на все життя прищепив мені любов до медицини, до людей, до праці. Коли я бачу хворого, який боязко заходить до лікарського кабінету, я зразу ж згадую Дмитра Івановича. Згадую і думаю, як би він повівся, щоб ця людина вийшла з мого кабінету радісна, вдячна, цілком задоволена моєю допомогою?

Яворницький умів заглянути в людську душу, він добре знав і швидко розбирався в людях. А це чи не найголовніше для тих, які віддають себе служінню народові!

— От ви, Дмитрусю, незабаром станете лікарем. А чи знаєте ви, що це таке? Ні, ви ще не уявляєте цього. А я скажу: лікар — це людина, якій трудящі довіряють найдорожче в світі — своє здоров'я, відкривають перед ним усе своє інтимне, потаємне,

іноді довіряють те, чого вони не скажуть навіть батькові й матері. Яка ж це честь і шана лікареві! Цим треба пишатися, цим треба дорожити! Лікар не тільки вислухує биття людського серця, він вивчає душу людини — її психіку, її характер, її риси. Тому людина — перший помічник лікаря, але це тоді, коли ви знайдете ключ до людського серця. Он як, голубе! Не пошкодить вам, як ви будете вивчати недуги, прислухатись разом і до мови, і до мислення людини,— все це пригодиться для науки. Слухав його юнак і радів, що живе у великого вченого, проймався глибокою повагою до того, чиї розумні поради були для нього найкращою школою.

1936 року, коли Дмитро Яким'юк закінчив медінститут, Яворницький організував на його честь домашній бенкет.

— Приведіть, Дмитрусь, з собою своїх друзів і приятелів, кличте сюди кого завгодно. Ми вам улаштуємо домашні проводи.

Яким'юк привів трьох молодих лікарів. Для них Дмитро Іванович звелів купити пива, вина. Молодим медикам добре запам'ятався тост Яворницького.

— Майте на увазі, хлопці, хоч у вашій кишені й лежить диплом лікаря, але ви ще не лікарі. Ви ними станете тоді, коли з головою заглибитесь в життя. Чому? Тому, що ваша наука в інституті — це тільки канва, а візерунок на ній ви будете вишивати все своє життя. Отож ідіть на свою трудову ниву і працюйте за покликом душі, працюйте доти, поки буде битися серце у ваших грудях. У всякому ділі є головне — любов до своєї професії. Отож віддайте їй усе: свій розум, своє серце, свою любов, свої знання! Будьте скромні й доступні для простих людей — це вам принесе честь, славу й пошану...

За ці теплі й сердечні слова Дмитрусь щиро подякував і сказав, що напутнє слово професора вони пам'ятатимуть усе своє життя.

Не обійшлося на бенкеті й без курйозу. На столі лежав оселедець з маслинами. Вчорашні студенти з'їли оселедця зразу ж, а маслини залишили цілими, бо вважали їх за бутафорію.

Дмитро Іванович помітив це:

— У вас, хлопці, бачу, смак ще не зіпсований! Ця жартівлива репліка викликала загальний сміх за столом.

Вже за другим тостом хлопці впоралися з маслинами.

— Ну, синку,— звернувся господар до Дмитруся,— попрощаємося!

Обидва обнялися, розчулені, й поцілувалися. Це прощання в них було останнє.

Другого дня Яким'юк повинен був виїхати в Сімферополь відбувати службу в Червоній Армії. Яворницький сказав йому:

— Нехай не лякає вас, Дмитрусь, служба в армії. Там довго не дають хліб їсти. Отож незабаром і дома будете.

Потім Яворницький вийшов з їдальні й попрямував до свого кабінету.

— От що, синку, в Сімферополі живе й працює мій давній побратим — академік Микола Семенович Самокиш. Я напишу йому невеличку цидулку.

Дмитро Іванович сів за стіл, і його перо повільно вивело на білому аркуші:

"Вельмишановний Миколо Семеновичу!

До вашого краю їде на службу в Червоній Армії молодий лікар Д. І. Яким'юк. Це хороший козарлюга, якого я добре знаю, бо жив у мене два роки.

Дуже прошу вас, дорогий Миколо Семеновичу, приголубте його, як свою дитину. З ним вам буде не сумно: він — веселун, добре співає українських пісень. А я знаю, що ви це любите. Покажіть йому шедеври свого пензля. Буду щиро вдячний. На все добре.

Липень, 1936 р.

Ваш назавжди Д. Яворницький"

Листування з своїм вихованцем Яворницький не припиняв до самої хвороби, яка знесилила його і звалила в ліжку.

У грудні 1939 року вчений продиктував листа, в якому є такі слова: "Виберіть, Дмитрусю, час та приїдьте до моєї хати. Це буде для мене найкращий подарунок, найбільша радість".

...Почалася війна. Гітлерівці окупували Дніпропетровськ. Вони вигнали з будинку Яворницького всю його рідню. Добралися і до бібліотеки. Шматували рідкісні книги, рукописи, листи до вченого, топили ними піч. Як фашисти поглумилися над будинком академіка Яворницького, можна бачити з листа З. Д. Бурякової (сестри дружини Яворницького) від 29 травня 1944 р. Ось що вона писала до Дмитра Яким'юка:

"Ми й досі не можемо примиритися з смертю Серафими (дружини Яворницького), і все це сталося через проклятого Гітлера. Умови життя були в нас надзвичайно жахливі: зима люта, морози великі, палива й харчів у нас не було, а німці нас добре обібрали. З лютого 1942 року окупанти нас не залишили в супокій, а вигнали з будинку. Якби Д. І. Яворницький піднявся та глянув на свій будинок, він би знову вмер. Німці зламали веранду, а замість неї зробили якусь незграбну надбудову, з якої обстрілювали місто. Східці до мезоніна десь викинули. Всі картини, що прикрашували будинок, заштукатурили, подовбали, замість кахельної підлоги зробили в підвалі яму, скло у вікнах вибито, залізні ворота десь зникли, всередині будинку — все закінчено, бо в хаті палили папір; стеля зруйнована, ванна знесена, ручки від дверей і замки зірвані".

З болем у серці читав ці рядки лікар Яким'юк, який так багато зобов'язаний академікові Яворницькому.

Д. І. Яким'юк — кандидат медичних наук, доцент Дніпропетровського медінституту — став комуністом, написав докторську дисертацію. Але перед самим захистом занедужав і помер у 1967 році.

ІСТОРІЯ ОДНОЇ ФОТОКАРТКИ

Майстер виготовляти бандури Федір Юхимович Циганенко давно мріяв познайомитися з академіком Яворницьким. І така нагода випала йому.

Циганенко нарешті насмілився піти до Дмитра Івановича. Підійшов до воріт, подзвонив, і біля дверей з'явився біловусий, в окулярах господар дому.

— Дозвольте, професоре, до вас на хвилиночку. Мене Цікавить історія кобзи.

Дмитро Іванович запросив гостя до свого кабінету.

— Сідайте ось тут, біля столу, і розкажіть, хто ви такий, чому зацікавилися кобзою, навіщо вам історія кобзи?

Циганенко розповів, що вже давненько майструє бандури, а тепер прийшов попросити рукописа про мистецтво кобзарів. Вислухавши прохача, Дмитро Іванович сказав:

— Принесіть мені завтра, годині о третій, вашу кобзу, я подивлюся на неї.

Наступного дня майстер з кобзою прийшов до Яворницького в призначений час.

— О-о-о! Як гарно оздоблена ваша кобза! Чим це ви її так прикрасили?

— Перламутром!

— Це ж ви як, своїми руками?

— Своїми, Дмитре Івановичу. Там усередині кобзи значиться моє прізвище і рік виготовлення. Подивіться.

— Золоті у вас руки, Федоре Юхимовичу! А грати вмієте?

— Я більше роблю кобзи, ніж граю.

— А може, все-таки спробуєте? Давно вже не чув гри на кобзі.

Циганенко загравав. Видно було, що Яворницький не дуже вдовольнився з його гри, та, щоб не образити гостя, сказав:

— Ну що ж, і за це дякую. Шкода, що не співаєте! А майстер ви тямущий... Так ви просите, щоб я дав свого рукописа про історію кобзи? Добре. Я дам, але з умовою: повернути мені через два дні. Як, справитеся?

Циганенко взяв рукописа, глянув під кінець, а там було 48 сторінок. Йому здалося, що не встигне за два дні.

— Тут же багато, Дмитре Івановичу, я не встигну за такий строк переписати.

— Нічого, голубе, потрудіться! Я більше над ним сидів! Через два дні рукописа повернуто.

— Ну, от бачите, і встигли! А я вам тут книжечку приготував — "За чужий гріх". Візьміть прочитайте собі на дозвіллі.

Циганенко подякував і вже хотів було виходити з будинку, але Дмитро Іванович підвівся з крісла, дістав з шафи великий альбом і показав гостеві. Циганенко взяв у руки і прочитав назву: "Украинская старина. Рисунки академика Н. С. Самокиша. Пояснительный текст С. И. Васильковского и профессора Д. И. Эварницкого. 1900 г. СПб. На русском и французском языках".

— Дозвольте мені, Дмитре Івановичу, взяти на кілька днів?

— Беріть, читайте! Тут ви дещо й про кобзарів дізнаєтеся.

Почувся дзвінок. Дмитро Іванович перервав розмову і, вибачившись, пішов до дверей. В цей час гість звернув увагу на фотокартку, що висіла перед столом ученого. На ній сфотографовано кобзаря в чумарці й з кобзою. Коли господар повернувся, гість спитав:

— Скажіть, Дмитре Івановичу, що то за кобзар на картці?

— На фото,— сказав Дмитро Іванович,— кобзар Іван Йович Кучугура-Кучеренко. Познайомився я з ним навесні, десь 1906 року. Ходив я по катеринославському базару й придивлявся, чи не трапиться для музею якась цікава старовина. Аж чую, співає кобзар. Підійшов ближче. Бачу, сидить на стільці моложава людина, з невеличкими

вусами та борідкою, без шапки. Голова в кобзаря причесана в проділ, поряд, на землі, лежала шапка з мідяками. Послухав я одну, другу пісню — сподобалися мені: голос у нього від природи — чудовий, тільки потребує доброго шліфування. Я запросив його до себе. Прожив Іван Йович у мене три дні. Як виявилось, це був талановитий кобзар. Народився він 1878 року в селі Мерефі, Богодухівського повіту, на Харківщині. Ще з дитинства його спіткала гірка доля: коли йому було дев'ять років, помер батько, коло матері залишилась купа малих діток. Через великі злидні в сім'ї та хворобу очей Іван Йович на все життя залишився мало-видючим. Він здебільшого ходив з поводитирем, бо ледве помічав людей та бачив стежку. Дванадцятирічним юнаком він навчився грати на бандурі в свого земляка-кобзаря. Природа нагородила Івана чудовим баритоном.

— І давно цей кобзар мандрує? — спитав Циганенко.

— Це було ще тисяча дев'ятсотого року. Як тільки почув у собі силу співака, не всидів, помандрував спочатку по Україні, а далі побував і в Росії. Він щедро демонстрував перед людьми скарби духовної культури свого народу. Його чарівні пісні слухали в Києві, Харкові, Полтаві, Мінську й Катеринославі. Пізніше він побував у Москві, в Петербурзі й Ростові. Мені він видавався коштовним діамантом, що тільки тоді заграє всіма барвами, коли його відшліфує вмілий майстер. Ось такого шліфування й потребував Кучугура-Кучеренко. Мені дуже хотілося, щоб голос цього кобзаря почули не тільки на Україні, а й по всій Росії. Я тоді сказав йому: "Вам треба трохи підучитися". В той час була тільки єдина людина, яка б могла допомогти кобзареві вийти в люди, на широкий шлях. Це художник Опанас Георгійович Сластіон. Він сам і грав, і співав, і малював. Я написав до нього листа, в якому просив допомогти дуже обдарованому співакові. Листа віддав кобзареві, поклав у його кишеню гроші на квиток до Миргорода, де жив тоді Сластіон, зав'язав у хусточку харчів на дорогу й побажав йому щасливої дороги.

Дмитро Іванович підійшов до стіни, де висіло фото, і раптом спитав:

— До речі, ви бачили коли-небудь Сластіона?

— На жаль, не бачив! — трохи ніяково відповів Циганенко.

Дмитро Іванович зняв з стіни рамочку і показав гостеві фотокартку Сластіона. Це була вже літня людина з довгими, звислими сивими вусами, але ще бадьора, з творчим вогником в очах.

— Прощаючись з Кучугурою-Кучеренком, я сказав йому: "їдьте до цього чоловіка і не пожалкуєте: він вас так навчить співати під кобзу, що про вас далеко лунатиме слава".

Сластіон щиро зрадів листові від свого друга й тепло прийняв кобзаря. Послухавши його дві-три пісні, він згодився навчити Івана Кучугуру-Кучеренка добре співати. Три місяці Іван навчався в художника, старанно оволодівав майстерністю співу. Закінчивши навчання, він приїхав до Яворницького, щоб сердечно подякувати за допомогу. Дмитро Іванович радісно зустрів свого посланця, обійняв і міцно притиснув його до себе.

— Ну, козаче, розповідайте: чи пішла вам наука на користь?

— Пішла, батьку, добре пішла! Спочатку було важкувато, а далі стало легше.

— Чому ж спочатку було важкувато?

— Та я ж тільки оте "Гей-гей!" вчив цілий тиждень, Я думав, що гейкнути можна як заманеться, аж воно — ні. Опанас Гергійович, спасибі йому, навчив співати це слово аж п'ятьма переливами. Коля я спитав його: "А навіщо це?" — він відповів: "Від того, любий, як ви почнете свою пісню, багато залежить. Слухачі враз оцінять, що за співак перед ними". Ось послухайте, як воно тепер виходить.

Кобзар вдарив по струнах та як заспівав "Гей-гей!", так у Дмитра Івановича аж сльози виступили на очах.

— Оце, Іване, те, чого я хотів од вас, коли посилав до Сластіона. Тепер ви не загинете .в житті, не пропадете. Я радий за ваші успіхи.

Батьківське втручання Дмитра Івановича в життя кобзаря на цьому не закінчилося. Він вирішив допомогти йому ще й матеріально, та так, щоб уже не сидів більше кобзар на базарі, а щоб мав свій власний притулок. На четвертий день гостювання кобзаря Дмитро Іванович пішов до губернатора, добився в нього дозволу на концерт молодого кобзаря. Після цього Дмитро Іванович зайшов до адміністрації зимового театру й склав умову, за якою 50 % виторгу йшло театрові, а решта кобзареві.

На концерт прийшло все міське панство на чолі з губернатором, були й представники трудової інтелігенції та прості люди. Вони з афіш дізналися, що вступне слово скаже професор Яворницький. Усі квитки були швидко розпродані. В театрі не вистачало місць. Дмитро Іванович сам під руку привів кобзаря до театру. Почався концерт. Перша пісня "Думи мої" вийшла не зовсім вдало. Слухачів вона не захопила. Дмитро Іванович стурбувався: "Що сталося з Кучугурою-Кучеренком?" Він підійшов до кобзаря й спитав:

— Чому це ви, Іване Йовичу, так непевно співаєте? Що з вами?

— Та он попереду, здається, сидить губернатор: вилупив баньки і не зводить їх з мене. Не можу, не переношу його чортячого погляду. Ці губернатори в печінках мені сидять.

— А ви не дивіться на нього! — по-дружньому порадив професор.— Дивіться на мене. Я сиджу в ложі, праворуч. Усе буде гаразд!

Підбадьоривши кобзаря, Дмитро Іванович повернувся до свого місця в ложу. Кобзар глянув на професора, помітив, як той махнув хусточкою, і почав на повний голос свою улюблену "Думу про бурю на Чорному морі". Вона полонила слухачів бурхливою музикою і чарівним звучанням ліричного баритона.

Дмитро Іванович засяяв: гучні оплески публіки були для нього щедрою нагородою за турботи про бідну людину. А кобзар, підбадьорений аудиторією і своїм наставником, далі вкладав у пісні всю душу. Він одну за одною співав:

"Гей, гук, мати, гук", "Зоре моя вечірняя", "У Царграді на риночку" тощо.

Важко передати захоплення слухачів. Ті, що сиділи з Яворницьким поблизу естради, на власні очі бачили, як сам кобзар переживав, виконуючи трагічні пісні. Сльози текли по його щоках, а він співав, чаруючи слухачів гучним, чудовим голосом. Багато хто в залі плакав, коли він заспівав: "Та не жур мене, моя мати, бо я й сам

журюся" та "Ой пушу я кониченька в саду". Виконання цих пісень було надзвичайно зворушливе й дохідливе.

З особливою майстерністю й великим почуттям виконав кобзар пісню "Ой піду я лугом", в якій що не слово — то гірке людське горе. А коли на закінчення проспівав "Усі гори зеленіють", Кучугура-Кучеренко сам утирав хустиною рясні сльози на очах.

— Гра Кучугури-Кучеренка,— казав Дмитро Іванович,— була настільки зворушлива, що після кожної пісні публіка викликала його на "біс".

Після концерту Яворницький з кобзарем зайшли до адміністратора театру. Він вручив співаку пакет, в якому було 500 карбованців. Таких грошей кобзар ще ніколи не бачив і не тримав у своїх руках. Тремтячими руками він узяв пакет і низько вклонився, але не директорові, а Дмитрові Івановичу.

Незабаром кобзар поїхав у мандри в Галичину.

Минуло два роки, і Кучугура-Кучеренко повернувся до Катеринослава. На ньому була синя чумарчина, шаровари, дебелі чоботи й кобза через плече. Яворницький зустрів його як рідного сина.

— Ну, Іване Йовичу, як ви тепер живете? Розповідайте.

— Як бачите, батьку, я добре зодягнений, взутий, придбав собі хатину з садочком і зажив по-людському. Тепер мене вже не побачать на базарі з шапкою на мідяки. Ви на світ мене народили! Отож приїхав ще раз подякувати вам за все, за все, дорогий батьку.

— Радію всім серцем і я, що все пішло гаразд. А тепер заспівайте що-небудь для душі.

Срібно забриніли струни, дзвінко залунав ліричний баритон. Зійшлися в садочок сусіди, музейні працівники.

— Хотілося б послухати "Ой у полі могила з вітром говорила",— попросив Дмитро Іванович.

— Добре, спробую!

І забриніла журно кобза, і полилася сумна пісня про степову могилу. Потім кобзар проспівав "Плач невольників", думу "Про смерть Богдана Хмельницького" і, нарешті, зворушливо-ліричну "Ой чого ти, дубе, на яр похилився", і в голосі кобзаря чулася невимовна туга й водночас прохоплювалася надія розвіяти смуток у запеклому бою з ворогами свого волелюбного народу.

— Ану, голубчику, повеселіть нас трохи, бо щось серце защеміло,— попросив Яворницький, витираючи хусткою сльози.

— Можна й веселішої. Слухайте!

Переходячи на жартівливі пісні, кобзар буквально перевтілювався в іншу людину: де й дівся смуток на його обличчі. Він враз став веселуном, яким часто був і сам Яворницький. Гучний регіт стояв у садку, коли виконувалося "Удовицю я любив", "Казав мені батько", "Била жінка мужика" та інші пісні. Коли концерт закінчився, Яворницький обійняв і поцілував кобзаря.

— Дозвольте, пане професоре, вашу ручку поцілувати — кинувся кобзар до рук

Дмитра Івановича.

— Е-е-е, ні! Я не пан і не піп, щоб мені руки цілувати. Цього, Іване, не треба, це вже не по-козацькому! Ось краще слухайте, що я вам скажу. Несіть тепер славні народні пісні по всій землі нашій. Нехай почують вашу кобзу, ваші думи, ваш голос усі, хто шанує наш народ!

І поніс Кучугура-Кучеренко народну пісню по селах і містах, по курних дорогах степових. То ніжна й лагідна, то гнівна й сувора, вона глибоко западала в серця людей.

Нагостювавшись у Яворницького, в 1916 році кобзар поїхав до Канева, щоб уклонитися могилі Тараса Шевченка. Там завжди збиралося багато людей, і він грав дуже довго. З його вуст не сходила пісня "Думи мої, думи мої". Пізніше Кучугура створив кілька пісень, серед яких була "На високій дуже кручі", присвячена пам'яті Тараса Шевченка.

Іван Йович мав при собі дві кобзи: одна була настроєна на мінорний, а друга — на мажорний лад. Обидві були виготовлені з великих окоренків добре висохлої груші, відзначалися високою мелодійністю.

Репертуар талановитого кобзаря був надзвичайно багатий — понад п'ятсот пісень різних жанрів. Знавці твердять, що ніхто до Кучугури-Кучеренка й після нього не виконував так майстерно народних пісень, як він. І недарма йому одному з перших на Україні було надано високе звання народного артиста УРСР. Це був вірний син свого народу, який ще в темну ніч самодержавства будив народною піснею трудящих і кликав їх до боротьби за світле майбутнє. І те, що Іван Йович став неперевершеним виконавцем народних дум та пісень,— велика заслуга Дмитра Івановича Яворницького.

Закінчивши розповідь про талановитого кобзаря, Дмитро Іванович повагом піднявся з місця і підійшов ближче до фотокартки. Він пильно вдивлявся в обличчя людини, кожна рисочка якої до болю йому знайома й рідна.

— Так, це був справжній скарб!.. — тихо промовив він..

Циганенко весь час уважно слухав Яворницького й думав: "Як добре, що є люди, які простягають руку тому, хто вскочив у біду, допомагають бідоласі вийти на широкий; шлях!"

Цю дружню руку відчував і сам Циганенко. Кожну нову кобзу він приносив і показував Дмитрові Івановичу, а той розглядав її і пробував на звучання струни, інколи на прохання Яворницького Циганенко грав пісню, прислухаючись" як йому тихенько підспівує старий професор.

НА УЛЮБЛЕНІЙ АЛЕЇ

В парку Шевченка щодня чергував один і той же міліціонер. Це був здоровий чолов'яга, з синіми очима й широкими плечима. Звали його Микола Ярошенко. Дмитро-Іванович поважав його за ввічливість та за прояви цікавості до історії рідного краю.

Проходячи якомось по центральній алеї парку, Ярошенко присів біля Яворницького, з яким він не раз тут зустрічався.

— Вітаю вас, професоре!

— Здоровенькі були.

Дмитро Іванович повернувся до нього, глянув у вічі.

— Що, Миколо, чергуєте?

— Чергую, професоре.

— Дивлюсь я на вас, Миколо, та й думаю: ну яка ж у вас нудна робота — ходи та й ходи цілий день без діла. Хоч би суху гілку з дерева зрізати, то й то б якась користь була, а так — пропачий час!

Міліціонер усміхнувся. Він знав, що Дмитро Іванович без жартів не може.

— Така моя служба — дивись, щоб порядок був.— Ярошенко трохи пом'явся, почухав потилицю, а потім спитав:

— Я все хочу вас спитати, Дмитре Івановичу, яку саме запорожці носили зброю?

Професор зразу ж повеселішав. Присів ближче до Ярошенка.

— А чому це ви так цікавитеся запорозькою зброєю? Хіба вам своя не надокучила?

— Ні, Дмитре Івановичу, тут річ ось у чому. Кажуть, що запорожці були добрі вояки, непереможні люди. То яку ж вони мали зброю?

— Е-е-е, голубе, не в зброї сила. Зброя — одне, а хоробрість — друге. Недарма ж кажуть: до булави треба й голови. Зброя була в них проста: шабля, пістоль, гаківниця, спис та невеличкі гармати. А вояки вони були сміливі, одчайдушні, завзяті. Б музеї виставлено двері з картиною Струнникова "Козак у бою". Якщо не бачили — подивіться, які то звияжці були.

Але міліціонера все ж таки найбільше цікавила зброя.

— От якби побачити запорозький пістоль! — замріяно промовив він.

— А ви підіть у музей та й побачите пістолі.

— Ходив, та дарма — був зачинений. Другого дня на тому ж місці в парку знову сидів міліціонер, а коло нього літній професор з старовинними пістолями в руках.

Тут проходив студент медінституту В. Ляшенко. Він часто підсідав з книжками в руках до професора, щоб погомоніти з ним. Цього разу студент побачив, що Дмитро Іванович, тримаючи в руках два пістолі, розповідає міліціонерові про запорозькі походи.

Яворницького не брала втома — про давнину він ладен був оповідати, зсунувши капелюха на потилицю, хоч і цілу добу.

Тим часом коло них зібрався чималий гурт людей, які теж уважно слухали відомого професора.

— А чи правда, що тут, де ми сидимо, колись був підземний хід? — хтось спитав з гурту.

— Правда, був хід.

— Розкажіть, що то за хід і для чого він.

Дмитро Іванович узяв свого цівка в праву руку і став креслити ним на землі схему ходу.

— Цей підземний хід знайшли біля палацу Потьомкіна, коли тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року прокладали каналізаційні труби. Копають хлопці землю, коли це

чують, що лопати заскреготіли об цеглу. Що за знак? Туди, а там підземний хід. Кажуть, що як добралися до нього та зміряли, то там вільно могла пройти людина на весь зріст. Викликали інженерів-будівельників, учених, запросили і мене до комісії. Оглянули ми цей хід: склепіння було викладено із цегли у вісімнадцятому сторіччі, під ходом була ніша, викладена вже не з цегли, а з міцного дикого каміння.

В ніші ходити на повний зріст уже не можна було, зате було зручно сидіти або стояти навколішках. Підземний хід виявлено якраз напроти парадних дверей потьомкінського палацу. Ми поцікавилися, куди ж веде цей хід. Він простягнувся на захід і йшов поряд з садом. Вихід його зникав десь у глибокому яру. Нам дуже хотілося розкопати цей підземний хід, щоб дізнатися його довжину, побачити, що в ньому було, хто його збудував і для чого. Але зайшла імперіалістична війна, коштів на обстеження й розкопки не знайшлося тоді. Довелося обмежитися невеликим: скласти план і передати його на схов у музей. А жалко, що непощастило нам завершити розкопки. Може, пізніше ще вернеться до цього й доведуть діло до кінця...

Погода різко змінилася. Над Дніпром громадилися грозові хмари, ось-ось піде дощ. Дехто з слухачів став збиратися додому. Дмитро Іванович витяг з кишені старовинного? годинника й глянув на циферблат. Стрілки показували третю годину.

— Ну, хлопці, бувайте здоровенькі. Мені треба ще спуститися до Дніпра, бо там чекає група вчителів, які зібралися на дубі вирушити вниз по Дніпру.

— Ви б почекали, Дмитре Івановичу: скоро дощ полле, застудитеся,— турботливо радили слухачі.

— Нічого, не розкисну! Я пообіцяв їм дещо розповісти тож незручно буде не прийти.

І почимчикував старий Яворницький з ціпком у руках. до Дніпра.

Місцевий фіолог О. Б. Бунько, приятель Яворницького, розповів мені про дальшу розмову з учительською екскурсією.

— Ми вже стали думати, де б його сховатися на березі від дощу, коли прийшов Дмитро Іванович, посадив нас усіх У навколо себе й став докладно розповідати, що ми побачимо, їдучи вниз Дніпром, на що саме слід звернути увагу. В цей час ударив грім, сліпуча блискавка розколола небо, і одразу вперіщила страшна злива. А Дмитрові Івановичу й за вухом не свербить! Сидить собі, як ніде нічого, й розповідає далі. Вчителі змокли, дехто з них уже й морщиться, озираючись. навколо,— де б це сховатися від зливи, але як ти підеш, коли старий професор сидить і промовляє, хоч би там що!.. Отак вони просиділи доти, доки Дмитро Іванович не закінчив нарешті свого слова.

— Ну, от і все. А тепер, колеги, сідайте на дуба і в дорогу. Нехай щастить вам! — на прощання побажав Дмитро Іванович і, обережно обминаючи свіжі калюжі, тихенька подався додому.

РОБІТНИЧИЙ АРТИСТ

Старий рибалка Іван Іванович беручкими, засмаглими руками наполог на весла. Він поспішав на своєму човні прибути рівно о десятій годині до Потьомкінського парку

(тепер ім. Шевченка). Тут він на когось чекав. Незабаром з'явився енергійний чоловік у білому костюмі, з гарними, трошки звислими додолу вусами. На ньому був солом'яний бриль і вишита українська сорочка, на вигляд йому можна було дати років п'ятдесят.

— Здоровенькі були, Іване Івановичу! Ви вже тут?

— Вітаю вас, професоре! Доброго ранку!

— Ну що ж, проїдемося до Шевського острова?

— Гарзд!

Човен легко відірвався від берега й поплив. Наближаючись до острова, Дмитро Іванович почув, що хтось у гушавині співає. Прислухався. Невідомий співак виразно й лунко виводив: "Дивлюсь я на небо".

— Ану, Іване Івановичу, ще, будь ласка, дужче на весла,— попросив Яворницький.

Дмитро Іванович устав з човна і тільки ступив на берег, як побачив невеличкого хлопчика. Він бігав, метушився, щось, видно, шукаючи в піску. Шукав і гірко плакав, витираючи замурзаними руками рясні сльози.

— А чого це ти плачеш? Чи не скривдив тебе хтось?

— Ні, я двадцять копійок загубив,— ледве вимовив хлопець, шукаючи й далі й заливаючись слізьми.

— На тобі сорок копійок, тільки не плач! Дмитро Іванович своїм носовичком витер сльози на обличчі бідолахи й ласкаво погладив його по голівці. Хлопчина повеселішав. Сльози де й поділися.

— Як тебе звати? — спитав професор.

— Вітя!

— На якій же ти вулиці живеш?

— Біля Потьомкінського парку.

— О-о-о! Так ми з тобою сусіди. Так от, приходи завтра до мене на майдан Шевченка, номер п'ять. Я тобі щось цікаве покажу. Прийдеш?

— Прийду!

— А скажи, Вітю, хто це там, під вербами, так голосно співає?

— Та то ж дядько Гордій!

— А як його прізвище?

— Дзябенко. Він слюсар з депо. Дмитро Іванович зразу ж подався до гурту, звідки чулася весела розмова, пісні, гра на баяні.

Тут зібралися робітники відпочити на лоні природи.

— Рибалите чи так собі гуляєте? — поцікавився професор.

— Та вже порибалили, а це юшку варимо. А потім думаємо що трохи повеселитися.

Дмитра Івановича запросили до юшки. Він подякував і сказав:

— Зразу видно, що ви добрі й гостинні люди. А скажіть мені, хто тут у вас тільки що виводив "Дивлюсь я на небо"? Всі глянули на Дзябенка.

— Це, мабуть, Гордій Федорович,— весело відповіли з гурту.

— Добре, козаче, співаєте! Може б, ви ще якоїсь втнули, га? — звернувся гість до Дзябенка.

Гордій, видно, трохи засоромився. Сам він не наважувався співати. Глянувши на інших, він сказав:

— Краще всі гуртом!

— Ну що ж, гуртом так гуртом.

— Якої ж?

Тут ініціативу взяв у свої руки Дмитро Іванович:

— Заспіваймо "Рече та стогне Дніпр широкий". І полилась могутня, як дніпрові хвилі в негоду, широка, як український степ, пісня на Шевченкові слова, що стала народною. Дмитро Іванович теж підтягував тенором. Та найвиразніше за всіх чувся в хорі чудовий баритон Гордія Дзябенка. Яворницький уважно прислухався до його голосу, вдивлявся в мужнє й вродливе слюсареве обличчя, думаючи: "Талант, справжній талант!"

— Дуже подобаються мені ваші пісні. Ну що ж, гуляйте собі, хлопці, а я піду: в мене свої діла!..

Прощаючись, Дмитро Іванович ніби згадав щось, круто повернувся до Дзябенка й сказав йому:

— А до вас, друже, в мене прохання. Чи не змогли б ви зайти вільним часом до музею? У мене до вас є важливе діло.

— Добре, зайду!

Якось у неділю Гордій Федорович прибув до музею, знайшов Яворницького й підійшов до нього.

— Професоре, я до вас!

— А-а-а! Голубчику, попався. Добре, що прийшли, а то я вже гнівався на вас. Думаю, чи не підведе? Ходімо зі мною.

Дмитро Іванович сів біля столу в своєму твердому кріслі, а проти себе посадив гостя. Вперше знайомлячись з людиною, він завжди цікавився біографією та всякими подробицями.

Гордій Федорович охоче розповів про себе.

— Сам я з Полтавщини. Мій батько — бідняк. Сім'я в батька — велика, живе в злиднях, в нужді.

— А як ви пішли з села до міста: з власного бажання, чи що?

Дзябенко трохи зніяковів. У голові промайнула думка: "Невже професор щось знає про це?" Йому дуже не хотілося розповідати про одну прикру історію. Але професор так приваблював до себе своєю добротою, що змовчати було ніяк, і Гордій, як на сповіді, розповів про сумний випадок в його житті.

— З свого села я, певно, ніколи б не виїхав, та спіткала мене лиха година. Мені було тринадцять років. Я заліз з одним хлопцем у попівський сад, натрусив груш, а піп застукав нас і пішов до батька скаржитися на мене. Ну й попало ж мені тоді, як сіркові на перелазі! Батько одлупцював мене, ще й сказав: "Ось тобі, Гордію, три карбованці — бери їх та йди з моїх очей, щоб я тебе більше й не бачив!" Я поплакав та й пішов з хати. Прибився до Катеринослава. Тут і став працювати учнем у депо. А тепер — слюсар.

— Ну що ж, лихо не без добра: в житті всяко буває! — втішав його Дмитро Іванович. — А все ж таки жалко, що ваш батько так жорстоко поставився до вас за жменю попівських груш! Ну, нічого, вам ще всміхнеться доля. А чи не догадуєтесь, навіщо, я вас запросив?

— Ні, не догадуюся.

— Сюди приїхала трупа відомих українських артистів Тобілевичів. Я хочу вас до них прилаштувати. Як ви на це?

У вас же голос який!

Гордій зрадів цій звістці, але трохи злякався. Думка: "Тут, у депо, мене добре прийняли — я швидко стоваришувався з робітниками, а як-то воно буде там, серед артистів?"

— У вас є охота до цього діла чи ні? — допитувався вчений.

— Та е, Дмитре Івановичу, тільки боюся. Це ж треба подорожувати, виступати на сцені! А якщо вийде щось не так — затюкають і геть зі сцени!

— Е-е-е, друже: вовків боятися — в ліс не ходити! Який же ви полтавський козак, що людей боїтеся? — І засміявся.

— Ну, гаразд, що буде, те й буде, спробую! Другого дня в музеї зустрілись Яворницький і Карпенко-Карий. Дмитро Іванович познайомив Гордія Дзябенка з корифеєм української сцени, після розмови з яким Дзябенко покинув майстерню й пішов іншим шляхом — служити народові піснею. Пробув Дзябенко в трупі кілька років, але йому не поталанило. Якось застудився, захворів і облишив свої мандри. Повернувся до Катеринослава й знову став працювати слюсарем на залізниці. Про це дізнався Яворницький і запросив його зайти до себе. Вчений не міг заспокоїтися — гине талант! Подумав і знайшов слюсареві нову роботу за покликом душі.

Ще напередодні першої світової війни у Дмитра Івановича виникла думка — організувати з аматорів пересувний український театр. Але треба було знайти десь для нього таку людину, яка б була і організатором, і керівником, і артистом. Кращої кандидатури, як Гордій Федорович Дзябенко, Яворницький не бачив.

— От що, чоловіче, — сказав він Дзябенку, — підберіть собі добрий колектив та й починайте роботу. Справжній народний театр — це велике діло!

За півроку самодіяльний творчий колектив був створений. До нього Дзябенко залучив чимало своїх товаришів з депо. Яворницький викликав до себе Дзябенка й спитав:

— Ну, як справи з театром?

— Люди вже е, та от біда — немає костюмів. Що робити — ніяк не придумаю!

— Не турбуйтеся, знайдемо.

Самовидці розповідають, що Дмитро Іванович власним коштом придбав для колективу самодіяльного театру двадцять костюмів, десь дістав червоні та зелені шкіряні чоботи, барвисті шовкові пояси, плаhti тощо.

Щедра допомога вченого окрилила аматорів-робітників. Перші виступи відбулися в приміських селах Катеринославщини. Успіх був надзвичайний.

Через рік, коли цей колектив набув уже певного досвіду, Дмитро Іванович запропонував поїхати на Кубань.

На Кубані, під проводом Гордія Дзябенка, молодий пересувний театр поставив "Сватання на Гончарівці", "Сто тисяч", "Марусю Богуславку", "Доки сонце зійде — роса очі виїсть".

Репертуар театру з року в рік збільшувався. Наступного разу, коли театр приїхав на Кубань, він уже не обмежився тільки цими виставами. Тепер виставлялося ще й "Запорожця за Дунаєм" та "Наталку Полтавку". В ролях Карася й Виборного виступав Гордій Дзябенко, що мав уже театральний псевдонім — Гамалія.

Колектив театру звичайно виїздив на гастролі влітку, а на зиму театр тимчасово припиняв свою діяльність, і артисти ставали до роботи за давнім своїм фахом. Сам керівник Гордій Дзябенко знову ставав слюсарем у депо й отак щозими слюсарював, поки фізично був здоровий.

Якось навесні завітав Дзябенко до Яворнацького. Розпитуючи про успіхи його театру, Дмитро Іванович поцікавився:

— Гордію Федоровичу, а як ви живете? Чи маєте свою хатину?

— І маю, і не маю!

— Як це розуміти?

— Та так: живу на Амурі в Нижньодніпровську, в блаженській "времянці".

Дмитро Іванович замислився. Через якийсь час він таки з'їздив до Дзябенка й переконався, що його вихованець справді весь віддається театрові, занехавши своє особисте життя. Маленька, на "курячих лапках" сира хатина, в якій холодно й незатишно, а коли надворі йде дощ, треба підставляти миски, ночви й відра, щоб не було на підлозі калюж, бо з стелі в кількох місцях крапотить вода.

На Дмитра Івановича це справило гнітюче враження, його людяне серце не могло примиритися з таким животінням.

— Гордію Федоровичу, ви й далі думаєте жити у цій "времянці", чи як? — спитав Дмитро Іванович.

— Та ні, хочу збудувати хатину, та от з грішми туго, ніяк не зберу їх.

Прощаючись з Дзябенком і його дружиною, Яворницький сказав:

— Завтра неодмінно навідайтеся до мене. Жду! Коли Гордій Дзябенко прийшов до музею, Яворницький шепнув йому на вухо:

— Візьміть оці гроші, Гордію Федоровичу, та збудуйте собі хату. Тільки глядіть: про цю мою допомогу вам — нікому ані словечка!

Дзябенко аж розгубився від несподіванки й тільки спромігся схвильовано промовити:

— Спасибі, Дмитре Івановичу, ви для мене стільки зробили добра, що, мабуть, і рідний батько за все життя не зробив би стільки!

Незабаром на Амурі, по вулиці Кочкинській, 24, виріс будинок, в якому поселився Гордій Федорович Дзябенко з своєю сім'єю. Тут до 1932 року жив і працював робітничий артист — слюсар залізничного депо.

ОЙ ВЕРБО, ВЕРБО

Навесні студенти держуніверситету вийшли в парк Шевченка на суботник. Вони копали ямки, саджали дерева. До Івана Гриценка підійшов знайомий йому Яворницький і питає:

— Що це ви, юначе, тут робите?

— Копаю ямку для верби.

— Добре діло ви робите, Іванець, копайте. Дмитро Іванович довго розмовляв з ним. Він уже збирався було йти далі, але студент спитав його:

— Як це ви натрапили на мене?

— Скажу. Тут я вже стежу за хлопцями, придивляюся, як вони орудують лопатами. І ось помітив, що ви не з тендітних,— хлопець дебелий, стрункий, рухливий. Думаю, мабуть, син орача, вміє поратись біля землі.

Гриценкові було приємно слухати ці слова. Він усміхнувся. Дмитро Іванович доторкнувся до посадженої вербички, погладив її, понюхав, щось подумав, а потім глянув на копача:

— Верба, Іване,— героїня українських дум, пісень, легенд. Вона збуджує в людині глибокі емоції. Багато пісень і дум, які створив український народ, у великій мірі пов'язані з вербою. Верба — краса природи, росте вона і на узбережжі Дніпра, і біля ставків, озер, струмочків та криниць.

Тарас Григорович Шевченко завіз із собою вербу аж до Новопетровська. Виросла вона рясна та гілляста. Під нею в літню спеку солдати відпочивали і теплим словом згадували Кобзаря. Минуло більше ста років. Верба до самої землі схилила свої зелені коси, на яких щоранку іскряться краплини роси, на місці Новопетровської фортеці виросло місто, яке перейменовано в 1939 році на Форт Шевченка.

Верба росте там, де волога, а там, де волога,— завжди чудовий рослинний світ, багато квітів, кущів, усякої зелені. А де зелень — там птахи, там вирує життя. Верба приваблює до себе поселенців: коло неї завжди живуть люди. Довгий час верба була важливою сировиною для виготовлення речей домашнього вжитку, бо верба — м'яка і тягуча, вона не пліснявіє у волозі і не тріскається на сонці. Оці властивості проклали вербі широку дорогу в життя.

Найкращий, наймелодійніший звук виходить з тієї кобзи, яку роблять з червоної верби.

Дмитро Іванович розповідав, що в музеї є чумацький віз, ярмо, мазниця та інші речі, виготовлені з верби.

Верба красива, живуча, легко переносить морози і бурі. А якщо буря зламає гілку і вона потрапить у намул, на вологу землю,— швидко пустить коріння і виросте велика верба.

— А чули ви пісні про вербу? — спитав Яворницький.

— Чув, та мало.

Дмитро Іванович весело підморгнув і потихеньку проспівав:

На городі верба рясна...

Там стояла дівка красна.

Хорошая та вродлива,

Її доля нещаслива...

А ось вам друга:

В кінці греблі шумлять верби,

Що я насадила...

Нема того козаченька,

Що я полюбила.

Ось третя:

Ой вербо, вербо,

Де ти росла,

Що твоє листячко

Вода знесла?

Ой знесла, знесла

Тиха вода...

А я, молода,

Як ягода...

Далі Дмитро Іванович пригадав розповідь одного дідуся про те, як у церкві одлупцювали вербою попа.

— В одному селі був піп. Його не злюбили за те, що він тягнув що міг з парафіян, пиячив і в гречку скавав. От пішли люди на вербну неділю до церкви. Піп роздав вербу і каже: "Беріть, раби божі, вербу та бийте нею один одного і промовляйте: "Верба б'є, не я б'ю..." То мужики як взяли вербові дреньчики та як почали ними лупцювати попа, так той ледве живий з церковці вискочив. Отак свого попа провчили парафіяни прямо в церкві.

Вже в парку стало зовсім темно. Всі студенти розійшлися.

— Ну, Іванець, вже всі пішли, тільки ми з вами затримались. Час-бо й нам додому. Ходімте до мене вечеряти. Ви ж наробилися так, що їсти добре хочете!

Від такого гостинного запрошення студент не відмовився.

З КАФЕДРИ ЛИНЕ ПІСНЯ

Серед багатьох друзів та знайомих, які добре знали Яворницького, був і професор Дніпропетровського державного університету Олександр Люціанович Бельгард. Йому минуло тринадцять років, коли він вперше почув живе слово відомого історика.

Я попросив Олександра Люціановича розповісти про свої зустрічі з Яворницьким. Він охоче погодився, але перед цим сказав:

— Коли людині минуло шістдесят років, вона вже йде, як любив казати Дмитро Іванович, не на ярмарок, а з ярмарку. В людей такого віку вже мемуарні настрої. Я дуже жалкую, що свого часу недостатньо звертав уваги на окремі вислови, на характерні риси й особливості вдачі Дмитра Івановича, проте все ж добре пам'ятаю окремі епізоди.

Восени 1915 року, в розпалі імперіалістичної війни, мені, тринадцятирічному

хлопцеві, довелося покинути рідний край — Литву. Я оселився з батьками в Катеринославі й незабаром став учнем третього класу другої чоловічої гімназії, що містилася на Пушкінському проспекті. І ось тут у березні наступного року я зустрівся з професором Яворницьким.

В гімназії були вивішені об'яви, де повідомлялося, що в неділю, о 10 годині ранку, відбудеться лекція професора Московського університету Д. І. Яворницького про народних музикантів-кобзарів у супроводі кобзаря Кучугури-Кучеренка.

Ще в суботу вчителі в усіх класах попередили: "Глядіть, щоб усі були, бо це ж честь для нашої гімназії — з лекцією виступить видатний учений".

Ми, учні, з великим інтересом чекали неділі.

В призначений час зал гімназії був переповнений. Відчинилися двері, і в зал зайшли інспектор гімназії і з ним професор Яворницький, який під руку вів сліпого кобзаря в синьому жупані. Всі встали. Сотні юнаків на всі очі дивилися на незвичайних гостей, бо вперше бачили перед собою живого професора.

У залі стояв стіл і коло цього три стільці. Посередині сидів професор Яворницький, ліворуч — інспектор гімназії, а праворуч — кобзар. Повагом підвівся з-за столу Дмитро Іванович.

— Юні друзі! — звернувся він до учнів.— Сьогодні ви тут не почуєте слова про фізику, хімію чи математику. Я — історик і хочу вам розповісти про те, як народилося й розвивалося народне мистецтво. Коротенько розкажу і про історію кобзи.

З собою я привіз кобзаря, який виконає кілька пісень.

Учений сказав, що струни кобз передають нам відгомін віків і разом з тим розкривають найтонші почуття людини. Кобзарі, ці незрячі гомери, здебільшого співали історичних пісень та дум, але вони й самі складали нові пісні, які швидко знаходили стежку до людських сердець. Мандруючи з поводилями та з ціпками в руках, кобзарі несли свої мудрі й віщі думи в села й міста. За це їх шанували й поважали. Своєю творчістю вони збагатили скарбницю нашої культури...

Дмитро Іванович зробив паузу і потім сказав:

— А тепер попросимо нашого кобзаря Івана Йовича вдарити по струнах. Він проспівав нам українські думи та історичні пісні.

У залі спалахнули оплески. Кобзар раз-другий провів пальцями по струнах. Гордо підняв чоло, і в залі залунала дума про дівку-бранку Марусю Богуславку. А потім він проспівав ще три пісні. Кожна з них чарувала слухачів щирістю і теплом.

Минали роки. Олександр Бельгард уже став студентом біологічного факультету Катеринославського інституту народної освіти. Це був час, коли молодь з заводів і сіл заповнила аудиторії вищих шкіл. Юнаки й дівчата спрагло тяглися до знань. То нічого, що в аудиторіях часом бувало холодно, доводилося сидіти в пальті з наставленим коміром і хукати в руку. Жагуче прагнення оволодіти знаннями зігрівало юнацькі серця.

В той час в інституті народної освіти працювали відомі вчені — Л. В. Писаржевський, В. П. Карпов, Г. О. Грузинцев. На історичному факультеті читав курс

лекцій з історії місцевого краю професор Яворницький.

Багатьом прийшлася до душі лекція "Запорожці перед судом історії", яку Дмитро Іванович прочитав для студентів і викладачів інституту.

— Запорозькі козаки,— говорив професор,— виникли спочатку як вияв протесту більшості, протесту цілої громади проти панства, різних підпанків та багатіїв-дуків, які скрізь позахоплювали землі та права і не давали по-людському жити простому народові... Не витримуючи такого насильства та такої неправди, український люд почав підійматись цілими купами із своїх місць і почав тікати у вільний степ, який починався від р. Орелі і до р. Кінських Вод, де не було ні пана, ні орендаря...

В університеті Д. І. Яворницький керував і гуртком студентів по охороні природи, пам'яток минувшини та вивченню флори і фауни місцевого краю.

Студент-біолог Бельгард вибрав час і теж пішов послухати професора-історика. Він попав на лекцію, яку Дмитро Іванович назвав: "Історичні місця на Дніпрових порогах".

Це була, власне, не лекція, а жвава, невимушена бесіда. Складалося враження, ніби на кафедрі сидить мудрий дідок з сивими вусами і так розповідає про давні події, наче він сам був їх учасником.

Лектор полонив слухачів, розповідаючи про певні історичні події й водночас сиплячи легендами, думами й цитатами з пісень. Інколи він мовби забував про інститутську кафедру і починав заспівувати. Це в нього була своєрідна ілюстрація лекції. Розповідь про похід Сірка і тут же проспівай про нього два-три куплети з народної пісні.

Коли після лекції бував на Дніпрових порогах, то дивився на них уже зовсім іншими очима.

Та ось Бельгард скінчив інститут і став ученим-біологом. Він засів за докторську дисертацію, яка була присвячена лісам південно-східної частини України. Треба було заглянути в історичне минуле лісових оазисів на тлі безмежних степів. "Хто ж допоможе мені в цьому? — думав Бельгард.— Не хто інший, як тільки Яворницький!" І він звернувся до Дмитра Івановича. Той уважно вислухав гостя і сказав:

— Тема вашої дисертації дуже цікава. Я охоче допоможу.

Він назвав ряд потрібних дисертантові книжок і дав йому багато цінних порад, як краще побудувати дисертацію, як систематизувати й висвітлювати зібраний матеріал.

— А що можна використати з вашої особистої бібліотеки, з ваших праць? — спитав Бельгард.

Дмитро Іванович підвівся з крісла, дістав з шафи грубу книгу й подав молодому вченому.

— Ось вам "Вольности запорожских козаков",— прочитайте й використайте ті місця, що вам підійдуть.

Молодий учений міцно потиснув руку й щиро подякував за щедру допомогу й теплий прийом.

Читаючи твори й слухаючи лекції Яворницького, Бельгард, що сам уже став професором, не раз думав: "Яка широка філологічна ерудиція в цього історика, це ще

не опрацьований розділ багатющої біографії. Тут є над чим попрацювати молодим дослідникам".

Знайомство з "Вольностями" не раз приводило молодого вченого в долину Самари. Ця річка особливо мальовнича в тому місці, де вона приймає Вовчу. Про ці місця Яворницький часто згадує в своїй книзі. Самарська долина приваблювала запорожців чудесними лісами, соковитими луками, рибними річками. Тут тепер студенти — майбутні ботаніки та зоологи — проводять дослідницькі роботи.

Закінчивши свою дисертацію, Бельгард на знак пошани до історика поставив епіграфом до розділу своєї праці "Байрачні ліси" слова Яворницького: "Байрак, від тюркського кореня "баир" — косогір; так звався невеликий, але а грубих і важких дерев ліс, переважно в ярах та по схилах їх".

Бельгард, розповідаючи своїм слухачам-студентам про красу й багатство рідного краю, завжди теплим словом згадував Дмитра Івановича, який сам палко любив і прищеплював іншим велику любов до історичних пам'яток культури та до рідної природи — окраси людського життя.

КАЧКА ТЕЖ ПОТРЕБУЄ ПРОФЕСОРСЬКОЇ ДОПОМОГИ

Багато хто вважав Дмитра Івановича за дивака, вбачаючи в дивацтві одну з неодмінних властивостей старих, дореволюційних професорів. Та якщо в поведінці Дмитра Івановича й траплялися справді дивні випадки, то до них призводило не бажання оригінальничати, а були вони звичайно проявом великої гуманності, відгуком на будь-чие страждання. Взяти хоч би цей випадок з свійською качкою.

Хто бував у Дмитра Івановича вдома й прогулювався з ним на подвір'ї, той бачив, як там поважно походжала огрядна білолоба качка. Господар дбайливо доглядав її, ходив на базар і купував для неї корм, приносив з Дніпра дрібні камінці й пісочок з мулом і сипав їй у корито з водою.

Одного разу хтось із дітлахів загилив у качку ломакою. Качка впала, потім зопалу підвелася й знову припала до землі.

Дмитро Іванович підтюпцем підбіг до неї, взяв качку на руки й оглянув. У бідолахи була пошкоджена ліва нога. Не довго думаючи, він посадив свою улюбленицю в кошик і поніс до обласної лікарні. Зайшов до кабінету хірурга, глянув, а там, крім санітарки, нікого нема.

— А де ж, дівчино, ваші лікарі?

— Отам у залі, засідають.

— Так ви, будь ласка, покличте когось із хірургів, скажіть: просить Яворницький.

Моторна дівчина швидко схопилася з місця й метнулася в залу. За хвилину звідти вийшла асистентка хірурга Олександра Миколаївна Абрамова.

— З вами щось скоїлося, професоре?

— Та зі мною все гаразд, а от з моєю качкою — біда.

— Якою качкою? — здивовано перепитала асистентка.

— Звичайною, ось вона в кошику. Гляньте, прошу вас, може, чимось допоможете. Така хороша качечка, сумирна, не шкідлива, і ось маєш: не може стати на ніжку,—

бідкався професор.

Перната "пацієнтка" спочатку викликала в асистентки подив, але вона одразу збагнула, що качка, певно, була втіхою відомого академіка, і тут же запропонувала йому показати "хвору".

— Будь ласка,— зрадів Дмитро Іванович. Він витяг з кошика замотану в якусь одежину свою білолобу. Діагноз встановлено швидко: перелом лівої ніжки.

— Доведеться, Дмитре Івановичу, вашій качці накладити гіпсову пов'язку й залишити у нас на кілька днів.

— Добре, спасибі вам. Коли треба буде корму — принесу.

— Не турбуйтеся, ми самі про це подбаємо.

Занесли качку в перев'язочну і за всіма правилами наклали гіпс. Асистентці Абрамовій допоміг у цій операції клінічний ординатор Микола Якович Хорошманенко.

Академік повернувся додому. Через три дні йому дозволили забрати качку додому і встановити для неї режим.

Кілька разів асистентка Абрамова навідувалася до своєї пацієнтки й цікавилася, як вона себе почуває. Вона переконалася, що Дмитро Іванович має велику пристрасть до тварин і птахів, а особливо до своєї улюбленої крякухи.

Качка швидко видужала і невдовзі стала бігати, як і перше.

Сидячи за столом у будинку Яворницького, асистентка Абрамова, ледь усміхаючись, сказала:

— І стало ж у вас, Дмитре Івановичу, терпцю возитися ще й з цією качкою...

— А хіба ж можна залишити поранену птицю напризволяще? Качка теж потребує допомоги.

Дмитро Іванович на якусь мить замислився, а потім сказав:

— Я й досі не можу забути епізод, який обурило мене до глибини душі. Це було в Самарському лісі. Лісовик Григорій Антонович Поплавський повісив на плече рушницю й вийшов до озера. Він — добрячий мисливець. Було, загорне в папірець гривеника й каже: "Ану, підкиньте!" Підкинуть. А він прицілиться — бах! — так тільки клаптики паперу в повітрі розлетяться. Ото був стрілець! Щодня він брав свою рушницю й виходив у ліс на качок. Пройдеться лісом, посидить у засідці біля берега Самари — немає здобичі. Встане і йде додому, наспівуючі собі якусь веселу мелодію. Ніколи він не шкодував, що повертається додому без трофеїв. Він бачив душевне задоволення не в цьому, бо кохався в природі, любив і оберігав її. Кожного разу, коли повертався додому, розбирав і чистив свою рушницю.

— Навіщо ви чистите? — питали його. — Ви ж сьогодні не стріляли.

— Справжній мисливець,— відповідав він,— хоч і не стріляє, а чистить і змащує свою зброю. Такий у мене здавна звичай.

Одного разу Поплавський повернувся з лісу дуже схвилюваний.

— Іду я лісом,— каже він,— коли чую поблизу — бах, бах! Я туди. Глядь, а мій сусіда-мисливець Іван Лебідь бігає, як несамопитий, біля кущів і палить у щось. Після кількох пострілів підскочив він до куща й витяг дику качку з обвислими крилами. Я

підійшов до нього й питаю:

— Що тут сталося? В кого стріляли?

— В качку! — відповів захеканий сусіда.— Оце ледве вбив. Ну й хитра ж яка, все добирала способу втекти. Та від мене не втече: я все ж таки добив її!

— Як добив? Що за качка? Покажіть мені.

— Та підранок. Мабуть, якийсь мисливець-невдаха підстрелив, а не знайшов, то вона й ховалася, поки я її не надибав,— вихвалявся Лебідь.

Поплавський аж затремтів од гніву.

— Кровожерна ж ви людина! Добивати підстрелену птицю може тільки бузувір! У вас не серце, а камінь. Знекровлена, виснажена істота сиділа під кущиком, чекала щасливого дня, щоб піднятися в повітря й розшукати своїх діточок, а ви... Ех!

Поплавський безнадійно махнув рукою, круто повернувся й пішов своєю дорогою. Іван Лебідь стояв з качкою в руках і не знав, що з нею робити. Напевне, і він жалкував, та було вже пізно.

Дмитро Іванович зняв окуляри, похукав на них і витер носовичком скло. У нього ледь помітно тремтіли руки.

Після цього оповідання асистентка хірурга вже не дивувалася більше, що дивак професор приніс їй лікувати свійську качку...

ЧАРІВНИЙ КУТОЧОК

Один із шанувальників Яворницького сказав мені, що в Києві живе Григорій Іванович Мусієнко, який добре знав Дмитра Івановича протягом десяти років. Якось я приїхав до столиці й звернувся в довідкове бюро. Мене повідомили, що той, хто мене цікавить, живе на Стадіонній вулиці, недалеко від вокзалу.

І ось я біля воріт чепурного одноповерхового будинку. Натиснув па кнопку. За хвилину відчинилася хвіртка. Переді мною стояла привітна літня жінка й ласкаво запрошувала зайти в двір.

Тут рясно цвіли яблуні, груші, абрикоси, вишні й сливи, а біля веранди тішили очі барвисті клумби запашних квітів. Цей чарівний куточок щедро осявало ласкаве проміння травневого сонця.

Серед цього земного раю стояв з шлангом у руках сухорлявий, рухливий чоловік середнього зросту, з чисто виголеним обличчям, засмаглими дужими руками. Оразу було видно, що господар кохається в садівництві. Він шанобливо запросив мене на веранду.

— Добрі люди, Григорію Івановичу, сказали мені, що ви довгенько приятелювали з Яворницьким,— почав я.— Розкажіть, будь ласка, мені про нього. Обличчя господаря тепло усміхнулося.

— Треба, мабуть, покликати й дружину, Ганну Миколаївну,— сказав Григорій Іванович.— Вона теж добре знала Дмитра Івановича.

І ось за столом нас троє. До лагідного щебетання пташок у садку долучається співучий голос Григорія Івановича.

— Я добре знаю цю милу, задушевну людину. З Дмитром Івановичем я

познайомився через рідну сестру Лесі Українки — Ольгу Петрівну Кривенюк. Десь ще до революції я завідував у селі Лоцманській Кам'янці гідрометеорологічною станцією. Зі мною скоїлося нещастя — випадково відчикрижив бритвою півпальця. Мені допомогла лікарка Ольга Петрівна Кривенюк. Перев'язуючи поранений палець, вона з якоїсь нагоди згадала добрим словом Яворницького. Дмитро Іванович допоміг їй улаштуватися тут лікарем, а її чоловікові — службовцем у Держбанку.

З приводу цього Пчілка писала до Яворницького:

"Вельмишановний Дмитре Івановичу! Вітаю вас з Великим Днем, бажаю весело святкувати. А я тут зосталась сама як палець... Не поїхала нікуди, щоб не було знов перерви у виході з "Рудним краєм"... Оце все жду, чим скінчиться справа з затвердженням моєї дочки в с. Кам'янці. Чи не пособили б ви там словом де слід? З прихильністю О. Пчілка 8/IV 1911 р."

Якось Мусієнко зайшов до музею, щоб познайомитися з Яворницьким. Він передав щире привітання від імені Ольги Петрівни, й відтоді вони й заприятелювали.

Вдома у Дмитра Івановича була величезна бібліотека. Там зберігалось понад чотири тисячі рідкісних книжок. Господар частував ними своїх близьких і знайомих, але не спускав з своїх очей жодної книжки.

Якось до нього звернувся Мусієнко:

— Дайте мені, Дмитре Івановичу, що-небудь почитати.

— Я, чоловіче, все можу вам віддати, але книжки — ні. Хочете — беріть, сідайте в моїх кімнатах і читайте скільки завгодно, а додому — не дам. Чому? Сам такий — як побачу рідкісну книжку, візьму її до рук, то вона вже в мене і залишиться...

— Я вам дам будь-який завдаток, тільки дозвольте взяти додому.

— Ні, голубе, хоч тисячу карбованців давайте, не візьму: загине книжка — ні за які гроші її не купиш. Читайте тут. А коли хочете, приходьте в музей, сідайте і працюйте скільки духу стане, а виносити я нікому не дозволяю.

З цього дня Григорій Іванович часто заходив до музею, брав по кілька книжок, сідав за стіл і з олівцем у руках студіював потрібну йому літературу.

Частенько Дмитро Іванович давав Мусієнкові доручення: їздити в далекі місця по рідкісні експонати та брати участь в експедиціях тощо.

Сумлінна й самовіддана праця Мусієнка подобалась Яворницькому, і він усією душею полюбив цю просту й щиру людину.

— Хочеться мені вам, Григорію Івановичу, щось подарувати, та й думаю собі — що ж вам саме дати? Ага, може, палицю? Ану лишень, підійдіть сюди ближче.

Мусієнко підійшов і глянув на колекцію різних палиць. Їх було з добрий десяток.

— Вибирайте собі яку завгодно.

— Е-е-е, ні. Як же я сам буду вибирати! Якось незручно. Краще ви самі виберіть і подаруйте, якщо ваша ласка.

Дмитро Іванович витяг одну, другу, третю, оглянув їх з усіх боків, прицмокнув язиком, щось пригадував і клав назад. Нарешті витяг четверту, гладеньку чорну палицю.

— Беріть оцю. Знаєте, де я дістав її? В Гелуані, як їздив у гості до Лесі Українки. Ця палиця виготовлена з найкоштовнішого чорного дерева. Ось візьміть у руки, вона наче свинцем налита.

Григорій Іванович зберігав цей подарунок як пам'ять про геніальну поетесу і її щирого прихильника та друга Дмитра Івановича.

Восени 1920 року Дмитро Іванович викликав Мусієнка додому і сказав йому:

— З Лоцманської Кам'янки Ольга Петрівна переїздить з своїм чоловіком до Києва. Дуже прошу вас, Григорію Івановичу, все їхнє майно складіть на дуба і разом з ними перевезіть до пристані. А вже відтіля вони пароплавом попливуть до Києва.

На пристань Дмитро Іванович прибув задовго до відходу пароплава. Він тепло й щиро гомонів з Кривенюками, прохав передати земний уклін матері — Олені Пчілці.

Пароплав уже відчалив, узяв курс на Київ, а Дмитро Іванович все ще стояв на березі й махав солом'яним брилем своїм добрим приятелям, які посиляли йому з палуби прощальний привіт.

ОТ ТОБІ Й ДІД!

Хоч понеділок і вихідний день у музеї, але Дмитро Іванович завжди приходив, щоб глянути хазяйським оком, чи все там гаразд.

Оглянувши цього разу музей, він чорним ходом вийшов на двір і присів на стільці біля ганку. Скромно одягнений, з ціпком у руках, сивовусий і в шапці, він був схожий на сторожа. Поруч нього сидів студент (тепер науковець) П. Г. Винниченко, який і розповів мені цю бувальщину.

Щойно випав перший весняний дощик, засяяло радісне сонечко. Дмитро Іванович сидів замріяно, ніби вслухався, як розпукуються бруньки на кленах, а біля нього, скрутившись у клубочок, лежав пес Жучок. Скрипнула хвіртка. У двір музею ввійшло дві літні жінки; вони оглянули кам'яні баби, статую Катерини II, а потім підійшли до Яворницького й привіталися. Присіди біля нього й бідкаються:

— От не пощастило! За скільки років приїхали в музей, а він, як на те, вихідний.

— А звідки ж ви приїхали? — поцікавився Дмитро Іванович.

— З Нікополя.

— Ну що ж, у нас і тут, надворі, музей: бачите, он скільки кам'яних баб!

— Це вже ми бачили. Нам дуже хотілося всередину пройти. Може, ви, дідусю, якось тишком-нишком провели б нас? Ми вам віддячимо.

Дмитро Іванович усміхнувся в довгі вуса, а потім швидко ввійшов у роль діда-сторожа й сказав:

— Воно трохи й незручно. Як наскочить начальство, так влетить мені, перепаде й вам.

— А ви не бійтеся начальства: у вихідний день воно сидить дома. Чого б то воно сюди зараз прийшло!

В цей час одна з них дістала гаманця, пошукала в ньому й витягла монету.

— Візьміть, дідусю.

— Що це?

— Тридцять копійок вам на чай, візьміть. Дмитро Іванович, приховуючи усмішку, сказав:

— Та я ще ж нічого для вас не зробив, а ви вже й на чай. Це вже там пізніше... Ну, ходімо зі мною, поведу вже вас у музей.

Гості зраділи й охоче пішли слідом за "дідом".

— Ви, прошу вас, скиньте з себе пальто й калоші. Ось тут залиште.

І показав у передпокої вішалку й місце на калоші. Жінки повісили свої ватянки на вішалку, а калоші недбало кинули серед кімнати. Яворницький мовчки нахилився, взяв калоші й охайно поставив їх у куток. Хоч жінки це помітили, але промовчали. Простота й шанобливість Дмитра Івановича не викликали будь-якої підозри. Вони так-таки й сприйняли його за діда-сторожа. Жінки причепурилися біля люстерка, а Яворницький витяг з кишені ключі, відчинив двері й повів їх по музею. Водив години дві. Давав пояснення, як звичайно, цікаво, дохідливе й з жартами. Але одна жінка питає його:

— А звідки ви все це знаєте?

— Та давненько тут служу: наслухався, надивився та й запам'ятав собі, що воно й до чого.

— Добре ви пояснюєте, все у вас до ладу. А скажіть — це ж тут працює професор Яворницький?

— Тут.

— А як би це його побачити? Він буває в музеї?

— Щодня буває. Ось він перед вами й зараз. Жінки переглянулися, зніяковіли, почервоніли й розгубилися вкрай. Одна з них шепнула другій:

— А ми ж кинули свої калоші де-будь, на чай наобіцяли! Кому? Яворницькому!..— А потім схвильовано до Дмитра Івановича: — Ви нас пробачте за нашу необачність і... тее, як його?... одне слово: не розібрались як слід, з ким маємо діло. Щиро, від усієї душі дякуємо вам за те, що поводили нас по музею. Повік пам'ятатимемо це...

Жінки попрощались і, виходячи з подвір'я музею, промовили, зачудовано хитаючи головами:

— От тобі й дід...

ГОСТІ З ГРУЗІЇ

В останні роки життя Дмитра Івановича, коли він був уже слабкий, доглядала Катерина Іванівна Литвиненко. Вона зберегла в пам'яті імена багатьох шанувальників академіка Яворницького й допомогла мені розшукати тих людей, які здалека приїздили до нашого історика.

— А чи ви чули, як до Дмитра Івановича приїздили артисти з Грузії? — якось спитала вона мене.

— Ні, про це я не чув. Що ж то були за люди?

— Хто саме — не знаю, але добре пам'ятаю, що вони все про Богдана Хмельницького його розпитували.

Кинувся я розшукувати цих людей. Написав листа в Тбілісі до народного артиста СРСР Акакія Олексійовича Хорави. Від нього я одержав таку приємну відповідь:

"Шановний Іване Максимовичу!

Відповідаю з великим запізненням. Прошу пробачити. Був за кордоном. На жаль, я не був знайомий з Д. І. Яворницьким. З ним зустрічався А. Васадзе, який їздив до нього в справі постановки в нашому театрі "Богдана Хмельницького". Васадзе працює в Кутаїському театрі ім. Л. Месхішвілі художнім керівником. Ніяк не вдалося мені з ним зустрітися. Скоро я поїду до нього в Кутаїсі й попрошу написати про Яворницького. Було б добре, якби і ви йому написали. Бажаю вам успіху у великому патріотичному ділі — увічненні пам'яті видатного художника, вченого, діяча української культури Д. І. Яворницького. З щирою пошаною до вас А. Хорава".

Цей лист підказав стежку, якою треба було простувати в дальших пошуках.

І ось переді мною спогади, які надіслав народний артист СРСР лауреат Державної премії Акакій Олексійович Васадзе. З них я дізнався, що 1939 року грузинські артисти надумали поставити п'єсу Корнійчука "Богдан Хмельницький". Переклав п'єсу Палва Дадіані, режисуру й постановку взяв на себе Ак. Васадзе, художнє оформлення готував Іраклій Гамрекелі, музику — Реваз Габічвадзе...

Поки розподіляли ролі, знайомилися з текстом, усе йшло гаразд, усі були захоплені. Коли ж узялися безпосередньо втілювати авторський задум у сценічні образи й готувати декорації, виявилось, що артистам і режисерові бракує конкретного уявлення про Україну та її героїчну історію, не все в ній зрозуміле. І ось грузинські митці надумали поїхати на Україну, побувати в Харкові, Одесі й Києві. Тут вони жадібно кинулися вивчати старовинні зразки матеріальної і духовної культури українського народу, перед ними широко розчинили свої двері столичні музеї;

артисти зустрілися з автором п'єси О. Корнійчуком, завітали й до Гната Юри.

— Скажіть, будь ласка,— звернулись вони до Гната Петровича,— де б нам знайти знавця Запорозької Січі?

— А що вас цікавить?

— Для нової вистави нам треба все, що відбивав український національний колорит. Ми вже добре вивчили шевченківського "Кобзаря", знаємо репінських "Запорожців". Але цього замало.

Гнат Петрович подумав трохи і сказав:

— От що, друзі мої, беріть квитки на пароплав та рушайте до Дніпропетровська. Там живе історик Яворницький. Він знає запорожців, як свої п'ять пальців. Передайте йому земний уклін від мене.

На пароплаві їхали Васадзе, Гамрекелі разом з своїми дружинами. Вони вперше бачили Дніпро.

"Незабутнє враження справила на нас подорож від Києва до Дніпропетровська,— пише в своїх спогадах Васадзе.— Тридцять шість годин ми майже не покидали палубу, милуючись мальовничими берегами великої української ріки".

Пароплав прибув о 3 годині ночі, а рано-вранці гості були вже на порозі будинку Яворницького. Назустріч їм вийшов посивілий господар. Перед ним стояли двоє засмаглих молодих людей, акцент яких одразу виказував їхнє національне походження.

Професор сказав жартома:

— Я думав, що ви прийшли відібрати мій останній, курінь, але бачу, що ви милі люди, тож прошу до господи. На жарт Яворницького грузини теж відповіли жартом:

— Шановний професоре! Запорожці були такі ж хоробрі лицарі, як і грузини,— тим-то вам, запорозькому батькові, немає чого нас боятися.

Всі засміялись, і одразу запанувала атмосфера невимушеності й щирості, ніби господар і гості давно знають одне одного.

— Що ж вас, друзі мої, привело сюди аж із Кавказу?

— Допоможіть нам, професоре, поставити на грузинській сцені "Богдана Хмельницького".

— Так-таки й допомогти! Та я ж не артист!

— Ви, Дмитре Івановичу, більше ніж артист. Ми багато чули про вас і в Києві, і в Харкові. До вас, як бджоли на нектар, линуць з усіх усюд письменники, артисти, музиканти. Всі до вас ідуть за добрим словом. Не відмовте й нам.

Дмитро Іванович охоче відчинив двері своїх кімнат, повів гостей до вітрин, познайомив їх з численними картинами, якими були прикрашені стіни в домі, й до кожного експоната він давав вичерпні пояснення. Потім Дмитро Іванович присів у крісло, склав руки на грудях і спитав:

— А чому це ви зацікавилися Богданом? Хіба у вас немає своїх героїв?

— Як нема! А Георгій Саакадзе! Він майже в той же час, як і Богдан Хмельницький, боровся за об'єднання Грузії. Але нам хочеться більше знати про славного українського гетьмана, щоб гідно відтворити його образ на грузинській сцені.

— Ну що ж, добре діло задумали. Допоможу чим зможу. Допитливі митці Васадзе й Гамрекелі знайшли у Яворницького багатий матеріал, що міг надати майбутній виставі українського національного колориту. Гостей насамперед зацікавили знамениті малюнки дубових воріт Запорозької Січі, які були так оковані залізом, що, здавалося, й з гармати їх не проб'єш. Художник зразу ж дістав блокнот і змалював ці ворота олівцем.

Потім Дмитро Іванович пішов до другої кімнати й приніс звідти запорозьку шаблюку, пістоль і булаву.

— Ось, мої генацвалі,— так, здається, називають у вас друзів,— розглядайте і малюйте. Все це вам знадобиться.

В блокноті художника швидко з'явилися гетьманське вбрання, люлька, булава. Не забув Дмитро Іванович показати гостям і посуд, орнаменти української вишивки.

А коли історик показав гостям репродукції малюнків Васильківського й Самокиша з унікального альбому "Украинская старина", в гостей аж очі розбіглися. Найбільше їх зацікавили там типи козаків, їх костюми й побутові речі.

Кілька годин просиділи грузинські артисти над цим рідкісним альбомом. Це була для них справжня знахідка.

Блокноти були вже заповнені, але гості не поспішали йти.

— А який був дяк у Січі? — спитали вченого. Дмитро Іванович усміхнувся. Він пригадав комедійні епізоди дяка-запорожця.

— Дяк у Січі був незвичайний. Він ходив у підряснику, але за поясом носив пістоля, а збоку в нього висіла шабляка, й на шиї теліпався хрест. Коли треба було послужити козакам, дяк не шкодував своєї голови. Він і в розвідку ходив, і в бою не пас задніх. Перед тим, як прийняти прибулого в Січ новака, він звичайно питав:

"У бога віруєш?"

"Вірю!"

"Перехрестися! А горілку п'єш?"

"П'ю!"

"Зразу видно, що істинно християнська душа!"

Після цього дяк наливав у ківш горілки й підносив новому січовикові, а на закуску тикав йому тараньку. Коли горілки було мало, то беріг її для себе, а новакові давав нюхати тільки хвоста тарані.

Хоч січовий дяк і побожна людина, та до горілки був дуже швидкий. Інколи так надудлється, що всю свою духовну одежу й хрест у корчмі проп'є. Але козаки прощали йому це; бо вважали дяка за свого вірного побратима...

— За п'ять годин,— згадує Васадзе,— ми тільки побіжно познайомились з дуже цінними для нас матеріалами, зібраними невтомними руками вченого.

Професорові дуже подобались гості з Грузії. Він не хотів їх відпускати, пропонував почаювати з ним, але гості помітили, що господар утомився, й стали прощатися.

Повернувшись до Тбілісі, артисти гаряче взялися готувати прем'єру "Богдан Хмельницький". 5 лютого 1939 року в Тбілісі відбулася ця вистава, що пройшла дуже успішно. Грузинські митці надіслали Дмитрові Івановичу листа, в якому сердечно дякували за теплу зустріч у будинку біля Дніпра й за щедру допомогу.

І ЧОРТ У МОНАХИ ПІШОВ

Одного разу я був очевидцем, як академік Д. І. Яворницький записував народні легенди про чортів.

Ми втрьох — Дмитро Іванович, молодий поет Федір Петлиця і я — сиділи в кабінеті директора музею.

— То про якого чорта, молодий чоловіче, ви мені ще хотіли розповісти? — спитав Яворницький місцевого поета-початківця, котрий носив при собі повний портфель легенд про чортів, відьом, упирів та всяку іншу нечисть.

— У мене є легенда про такого чорта, що ви, Дмитре Івановичу, ахнете! — похвалився Петлиця.

Вчений-етнограф витяг з кишені маленького блокнота, олівця і поклав на стіл. Він радів, коли його кореспонденти приносили нові записи народної мудрості.

— Цікаво, розкажіть, послухаю.

— Жив на світі чорт-душогуб. Він усе життя підкусював людей: одного утопив у Дніпрі, другому допоміг у зашморг шию закласти, третього довів до самогубства; багато душ загубив. А вже під кінець свого життя став немічний, малоздатний на лихе діло. Тоді найстарший в них — Вельзевул — покликав його до свого кабінету та як гаркне:

"Геть з мого пекла, дармоїде, з тебе тут ніякої користі!" Вийшов чорт з пекла та й задумався: що робити, куди йти? Та й подався безробітний дідько на старість літ до монастиря. Там він переодягся в ченця, став смиренський раб божий і ввійшов у довір'я до духовної братії. Йому повірили, мовляв, старий дід причвалав сюди на покаяння. Одвели для нього келію, взяли на харчі.

Прожив чорт у монастирі півроку; од'ївся на дармових харчах, аж вилискує. Все йшло гаразд. Але так тривало недовго. Від неробства чортяку нудьга заїла. Тоді згадав свою колишню професію і взявся за діло: почав спокушати ченців. Одного схимника довів до того, що той кинув монастир. Другого все пригощав самогоном, поки зробив з нього п'яницю-буяна. Третього штовхнув на крадіжку грошей у богомольців.

Біс так закрутив своє чортяче колесо, що добрався аж до самого ігумена — підкинув йому в келію молоду красуню. І той спокусився. Знелюбили за це ігумена, позбавили його сану. Однієї пізньої ночі ігумен з досади втопився в монастирському ставку.

Чорт зробив своє діло, скинув чернече вбрання і гайнув знову до Вельзевула:

"Ти мене вигнав як ледацюгу,— докірливо кинув тому,— а я не такий!"

"Що ж ти таке добре зробив для нас?" — поцікавився Вельзевул.

"Проліз до монастиря і там такого накоїв, що ченці з глузду з'їхали, почали пиячити, кидати свої келії і вже скоро всі поженяться. Монастир став корчмою, службу божу нема кому правити, ігумен закрутився з молодницею і втопився".

Похвалив його Вельзевул за добрі діла і знову прийняв капосного чортяку до свого штату...

— Е-е-е, бачу, що це не простий у вас чорт, закадишний,— сказав Яворницький і засміявся у свої козацькі вуса.

— Ні, Дмитре Івановичу, не простий, вислужений чорт! Коли Федір Петлиця розпрощався й вийшов з кабінету, я запитав історика-фольклориста:

— Скажіть, Дмитре Івановичу, чого ви сміялись, коли Петлиця розповідав свою легенду?

— Скажу: про цього чорта він мені вже розказував, але забув. Але тепер чую, що по-новому, тонше пряде... Бачу, що бреше, але бреше до ладу, художньо, а це вже — творчість! Оцей варіант його домислу я й записав, щоб додати до того чорта, про якого він мені розповідав півроку тому...

ДОБРІ СУСІДИ

...До революції та й у роки громадянської війни перед будинком Дмитра Івановича весь майдан заріс дикими хашами густого бур'яну. Ніхто тоді не розводив квітів, не вирощував декоративних дерев, як це робиться тепер. 1921 року Дмитро Іванович порадився з своїм сусідою Ларивоном Омеляновичем Подолинним і вирішив засіяти майдан просом.

— А чим же ми будемо орати? — спитав Ларивон Омелянович.

— Як чим? Волами та плугом!

— Де ж ми їх візьмемо?

— Ви про це не турбуйтеся, я вже подбав. Дмитро Іванович звернувся до Катеринославського окрпродкому по допомогу. Другого дня в його розпорядження передано на цілу добу дві пари дужих волів, плуг і борону. Дмитро Іванович сам ходив за плугом, орав землю, а потім почепив через плече мішок з просом і засіяв ним бороновану землю.

Зібраний врожай Дмитро Іванович поділив так: частину дав своєму сусідові, меншу частину залишив собі, а решту проса зшеретував і віддав до обласної лікарні на харчування хворим, бідним вдовам та сиротам.

— Мій батько,— згадує син Подолинного Володимир Ларивонович,— мав шість колодок бджіл, виростив садочок. Дмитро Іванович щонеділі заходив до нас — милувався пасікою, давав цінні поради, як доглядати бджіл та садок. Він дуже цікавився всією нашою сім'єю.

Мати Володимира Ларивоновича Подолинного — Ганна Олександрівна — була родом полтавка, смуглява, чорноока, вродлива жінка, вміла співати старовинних українських пісень. Часто вчений просив її заспівати, й вона охоче співала, а Дмитро Іванович записував пісню на слова й на голос. Одного разу Яворницький приніс з музею жіноче українське убрання, що його носили на Полтавщині, попросив Ганну Олександрівну надіти. Господиня вбралася й причепурилася, стала як квітонька.

— А ви вмієте танцювати?— поцікавився Дмитро Іванович.

— Аякже, вмію, не забула.

— Ану, спробуйте, будь ласка, українського гопачка. Де не взявся баяніст, заграє гопака. Враз Ганна Олександрівна вдарила об землю закаблуками і вихором закрутилася навколо поважного гостя. Дмитро Іванович задоволене всміхнувся.

— Досить, досить. Це добре, що ви не розучилися танцювати.

Потім він сфотографував її і ці фотознімки надіслав Реніну для якоїсь картини.

Через деякий час коштом та за вказівками Дмитра Івановича пошили український костюм і Володі: червоні з підківками чоботи, козацькі широкі штани, вишиту сорочку та сиву смушеву шапку з червоним верхом, а до того ж оперезали кашеміровим поясом. Коли Володю одягли, прийшов Яворницький з фотографом і кілька разів сфотографував парубка в різних позах. Ці фото Яворницький теж надіслав Репіну.

...Одного разу, будучи в запорозькому відділі музею, старий сусіда спитав Дмитра Івановича:

— Скажіть, що це за прапор, де ви його здобули?

— Е, козаче, любий, це запорозький прапор, тільки це копія. Оригінал прапора — в Ленінграді, в Ермітажі.

— А хіба не можна оригінал сюди привезти?

— Та я хотів був доскочити того прапора, та не дали. Я вже віддав для Ермітажу кілька десятків дублетних експонатів з археологічних розкопів, але й це не допомогло. Довелось погодитись на копію, а на додачу взяв од них кілька запорозьких пістолів, шабель тощо.

Дмитро Іванович підвів гостя до вітрини й показав цікаву знахідку, яку йому

пощастило здобути під час розкопування могил,— бронзове люстерко з держальцем. Хоч це люстерко пролежало в могилі тисячоліття, але воно добре збереглося. Археолог пишався ним і частенько розповідав відвідувачам історію, як це люстерко хотіли в нього забрати в Петербург.

— Якось у столиці чиновники з міністерства освіти дізналися, що я викопав оце люстерко. Прийшов лист — негайно вишліть бронзове люстерко в Петербург на огляд. Що тут робити? Я й подумав: "Як тільки вишлю, то вже не побачу його, як свого вуха",— а мовчати не можна: начальство ж вимагає! Покликав я сторожа музею та й кажу: "Ось тобі, Іване, тридцять копійок, піди на базар і купи старе відро". На другий день іржаве дно з цього відра я послав у міністерство. І що ж? Через п'ять днів мою посилочку повернули назад, а слідом за нею — лист. У ньому чиновники писали: "Повертаємо через непотрібність!"

Дружба з добрими сусідами була в нього щира й міцна. Про неї не забув Яворницький і в останні години свого життя.

За день перед смертю Дмитро Іванович послав хатню робітницю Катерину Іванівну до Подолинного, щоб зразу ж він прийшов до нього.

— Здрастуйте, Дмитре Івановичу! — шанобливо вклонився сусіда.

— А-а-а! Це ви, Ларивоне Омеляновичу... От і добре, що ви прийшли. А я вже вмираю... Попрощаймося.

На очах слюсаря виступили Сльози. Академій обняв його.

— Перекажіть, Ларивоне Омеляновичу, щоб зайшли до мене Ганна Олександрівна й Володя, треба й з ними попрощатися, бо вже ніколи не побачимося.

Другого дня не стало Дмитра Івановича.

МУЗЕЙ ПРИ МУЗЕЇ

Ще напередодні революції в Катеринославі, з ініціативи вченого-хіміка Л. В. Писаржевського, утворилася група професорів та викладачів, які поставили собі на меті — організувати в місті Вищі жіночі курси. До цієї групи входив і Дмитро Іванович Яворницький. Створення жіночих курсів було викликано тим, що царський міністр Кассо видав наказ — вигнати всіх жінок з університетів. Отже, вчитись їм ніде було.

Ініціативна група багато зробила для того, щоб підібрати викладачів, опрацювати плани й програми навчання. Жіночі курси мали давати жінкам освіту, яка прирівнювалась би до вищої. Здавалося, все йшло гаразд, та коли постало питання про кошти на утримання курсів, ініціативна група зайшла в безвихідь.

Виручив Дмитро Іванович Яворницький.

Одного разу він сказав професорові М. О. Лебедеву, який потім став директором жіночих курсів:

— Ходімо до Копилова. В нього грошей — хоч лопатою горни! Я спробую його умовити, щоб він трошки потрусив своїм гаманцем.

Дмитро Іванович частенько знаходив ключі до таких жмикрутів — то він випросить у них гроші на обладнання музею, то на археологічні розкопки, то на видання потрібної літератури.

Курси почали діяти. З Харкова було запрошено професора Л. В. Рейнгарда читати на цих курсах лекції з зоології. Леонід Володимирович вважав за честь собі зробити візит Яворницькому і ближчим часом пішов до музею ім. Поля.

Дмитро Іванович, дізнавшись, що гість — зоолог, повів його в екологічний відділ музею, де була виставлена місцева флора й фауна.

Знайомлячись з цим відділом, створеним з ініціативи Дмитра Івановича, професор Рейнгард побачив, який широкий діапазон інтересів у Дмитра Івановича: цікавила його не тільки історія народу, його вабили до себе і тварини, рослини та птахи рідного краю.

Гостеві-зоологу було приємно дізнатися, що до його приїзду в Катеринослав тут знайшлася людина, яка подбала про створення в музеї екологічного відділу.

— А ось перед вами і сам завідувач цього відділу — Микола Іванович Подосинников. Знайомтеся! — відрекомендував Яворницький. — В нього золоті руки. Бачите, скільки тут вітрин, чучел, — усе це витвір його рук. Довгенько мені довелося його шукати для нашого музею, а все ж таки надібав!

Коли в Яворницького визріла ідея відкрити в музеї відділ флори й фауни, він обійшов майже всіх міських природознавців та мисливців. Йому пощастило натрапити на рідкісного знавця природи і неабиякого майстра виготовляти чучела звірів та птахів.

Подосинников був так закоханий у фауну, як Яворницький в історію. Певно, це й зблизило їх. У Подосинникова цікава біографія. Вчився він у Харківському технологічному інституті, але з другого курсу його виключили за участь у страйках. Трохи пізніше він здобув природничу освіту, й це дало йому можливість стати викладачем природознавства в гімназіях та реальному училищі.

Знайомство з Дмитром Івановичем відкрило йому нові перспективи в житті.

— От що, Миколо Івановичу, кидайте, мабуть, свою педагогіку та переходьте до мене в музей. Тут ви таке зробите, що увічнить ваше ім'я. Згода?

І Дмитро Іванович не помилився. Подосинников став одержимим колекціонером і збирачем, великим любителем природи. Таких, як він, інколи називають диваками: коли доросла людина з сачком бігає за метеликами або навпочіпки повзає по траві, щоб знайти комаху, а потім до дрібниць описати її. Багатьом невдогад, що такі люди залишають для покоління неоціниму спадщину: експонати і наукові праці.

Директор музею знав, що природничий відділ — це не археологія, туди готовеньких експонатів не покладеш, треба виготовити чимало чучел і макетів. А як це зробити? І Яворницький надумав організувати на Басейній вулиці (нині ім. Писаржевського) спеціальну майстерню. Привів туди Подосинникова й каже:

— Тут буде майстерня й лабораторія з усіма приладами. Тепер слово за вами. Беріться, не гайте часу!

І майбутній помічник усю душу вклав у нову, але улюблену роботу.

Яворницький розповів професорові Рейнгарду, як Подосинников сам знімав із забитих птахів і звірів шкурки, робив чучела, готував ескізи для вітрин.

Усі ті звірі, птахи, гадюки, комахи виставлені в музеї не механічно, як звичайно, — одне за одним, порода за породою, а так, як вони живуть в своїх природних умовах, — в

лісі, в траві, в норі, в дуплі дерева, на гілочках дерева, па скелі, в річках, озерах. І вся та обстава коло звіра, чи птиці, а чи гадюки — зроблена не тільки гарно, а, можна сказати, артистично, рукою талановитого, щирого, невтомного Миколи Івановича.

— Ви тільки гляньте, Леоніде Володимировичу, на оцього зайчика, або на оту качку, чи на орла. Вони ж як живі, все в них на своєму місці. Щоб так зробити чучело — треба мати велику любов до природи й покликання ентузіаста!

І справді, Подосипников зробив 120 художньо оформлених вітрин, виготував 700 чучел різних тварин і птахів, зробив понад тисячу зразків моллюсків.

У природничому відділі дуже багато було зразків руди, вугілля та інших мінералів, якими багатий наш край.

— А тепер гляньмо ще на оті великі вітрини,— запропонував гостеві Дмитро Іванович.— Там ви побачите саме те, що приваблює сюди зоологів.

Перед очима гостя відкрилася величезна палеонтологічна колекція. Цікавий був, зокрема, повний комплект кісток мамонта, голова первісного бугая та чучело триметрового полоза.

— Між іншим, цей полоз має свою кумедну історію,— зауважив, посміхаючись, Дмитро Іванович.— До катеринославського поліцмейстера дійшли чутки, що десь на околиці міста об'явилося страховище, яке... пожирав людей. Ця звістка наполохала начальство. негайно споряджено цілу експедицію озброєних поліцаїв і кинуто на розшуки "страшного змія". Шукали його, капосного, три дні й нарешті таки надібали і спільними зусиллями хвацьких поліцаїв якось там убили гадину. Але того ж дня до поліції звернувся адміністратор звіринця і заявив, що кілька днів тому з клітки втік рідкісний полоз, і просив допомогти розшукати його.

— Ви не хвилюйтесь! — заспокоїв поліцмейстер адміністратора звіринця.— Ми вже його вбили.

— Як убили?— жажнувся адміністратор.— Таж полоз цей мирний, він нікому ніякої шкоди не чинив!

— Е, це ви так думаете, а до нас дійшли чутки, що змії людей пожирає. Нам ніколи розбиратися, з'їв він там кого чи не з'їв,— бахнули по ньому з гвинтівок, баста! Ми вже й вищому начальству рапортували про це! — гордовито сказав поліцмейстер.

Коли я почув, що вбили полоза, прибув до поліцмейстера і сказав йому:

— А полоза ви дарма знищили. Він зовсім не шкідливий.

— Як не шкідливий? Усі кажуть, що він людей їсть. От ми й убили його.

— Адміністратор звіринця хоче подати на вас скаргу губернаторові. Може бути велика прикрість. Поліцмейстер зблід і розгублено питає:

— Що ж тепер робити?

— З губернатором я сам поговорю, а ви, поки не пізно, накажіть зробити з забитого полоза чучело й передати його в музей.

Поліцмейстер одразу пристав на пропозицію вченого. Викликав свого помічника, й через два дні в музеї було вже виставлене величезне чучело полоза.

Взаємне почуття приязні дедалі більше зближувало двох учених — археолога й

зоолога.

1918 року у Катеринославі відкрито державний університет з чотирма факультетами: історико-філологічним, юридичним, медичним та математичним. Першим ректором університету призначено професора Лебедева. Яворницького запрошено читати курс лекцій з історії України. Проіснував університет до 1920 року, а потім його перетворено в інститут народної освіти. 1933 року знову засновано університет.

Яворницький і Рейнгард були членами Всеукраїнського комітету охорони пам'яток старовини. Багато пам'яток вони взяли на облік і зберегли від руйнації. Часто їм доводилося виїздити в далекі села оглядати пам'ятки і просити людей, щоб зберігали надбання предків.

Один учитель з Кам'янського (нині Дніпродзержинськ) написав Яворницькому листа, де повідомляв, що місцеві селяни знайшли кістки мамонта й топлять ними свої печі.

— Що ж будемо робити? — спитав Рейнгард Дмитра Івановича.

— Як — що? Негайно треба виїхати!

Сіли на поїзд і через годину були вже на місці. Зайшли до вчителя, а потім пішли до ями, де викопано рештки мамонта. Частину кісток і справді вже спалено, але більшість лишилась ціла. Того ж дня знахідку відправили до музею.

Час від часу музей поповнювався новими експонатами. Але вільного місця в залах уже не було. Дмитро Іванович вирішив тимчасово, поки добудують нове музейне приміщення, передати всі експонати екологічного відділу біологічному факультету державного університету.

— Усе це багатство, Леоніде Володимировичу, я можу

Довірити тільки вам, деканові біологічного факультету. Певен, що ви збережете ці експонати.

— Спасибі, Дмитре Івановичу, за довір'я. Ми з цих експонатів відкриємо при факультеті спеціальний музей. Усе буде збережене.

Дмитро Іванович узяв під руку свого друга:

— Майте ж на увазі, Леоніде Володимировичу, передаю тимчасово. Я вірю, що прийде час і ви це повернете в нове приміщення музею.

На жаль, сподіванки Дмитра Івановича об'єднати історичний музей з екологічним не здійснилися.

Згодом у музеї відкрили два нові відділи: "Промислові тварини" й "Мічурінський куток". Музей збагатився на фауну Антарктики — тут появилася кісткя когатики, череп кашалота, чучела бобра, білого ведмеда, зебри, а також буревісника й пінгвіна.

— Дмитро Іванович,— сказав професор Рейнгард,— пішов од нас тепер на вічний спокій, але його ідея — якомога ширше показати людям усі скарби нашого краю — не вмерла. Ми не тільки зберегли те, що він зібрав, а й поповнили екологічний музей новими цінними експонатами.

"ІХАВ КОЗАК ЗА ДУНАЙ"

Серпневого сонячного дня до будинку Яворницького підійшло двоє літніх людей з ціпками в руках. Один з них в окулярах і капелюсі — народний артист УРСР А. П. Хорошун, другий, з голеною головою, трохи шкутильгав на одну ногу,— кларнетист М. М. Саблін. Їх здивувало, що двері до будинку, поріг якого понад двадцять років ніхто не переступав, були відчинені. "Що сталося?" — подумали вони й зайшли всередину. Назустріч вийшов високий, сухорлявий завгосп музею.

— Що тут у вас робиться? — поцікавилися гості.

— Впорядковуємо будинок Яворницького, який тепер стане філіалом музею: поновлюємо робочий кабінет ученого, ремонтуємо всі кімнати, дах, мезонін. Усе буде так, як за життя Дмитра Івановича.

— А як тут картини Струнникова — чи цілі?

— Їх треба трохи реставрувати, бо гітлерівці подзьобали. Приходьте в травні на відкриття,— ласкаво запросив завгосп.

Саме в цей час я йшов у парк Шевченка і, випадково зустрівшись з двома знайомими, які оце стояли на ґанку, поцікавився, що вони там пильно розглядають.

— Чому ви тут ходите? — спитав я їх.

— Як чому? Ми ж давні приятелі Дмитра Івановича! Зібралися в парк, аж бачимо — двері відчинені, от і завітали сюди.

До парку ми попрямували всі разом. Знайшли лаву, присіли під гіллястою акацією, і зразу ж почалися спогади.

— Тисяча дев'ясот двадцять четвертого року,— сказав Антон Панасович,— я їздив у Запоріжжя, де грав тоді наш театр. Якось зайшов я до реквізиторської і там, у мотлосі, натрапив на одну грубу й дуже стару книгу. Це було євангеліє XVI віку, написане рукою. Я щось там заплатив за нього й привіз у Дніпропетровськ. Зайшов до музею, щоб показати Дмитрові Івановичу, але мені сказали, що він зараз удома. Пішов просто додому. Подзвонив. За якусь хвилину вийшов Дмитро Іванович.

"А-а-а, козарлюга Хорошун прийшов. Здоровенькі були". "Здрастуйте, Дмитре Івановичу".

"Мабуть, щось принесли, Антоне Панасовичу? — спитав господар, коли вгледів пакунок у моїх руках.— Симо! — звернувся він до своєї дружини.— Ти б нам наливочки приготувала та яблучок свіженьких на стіл поклала. Гість же прийшов!"

Хорошун розпакував книгу й показав Яворницькому. Той узяв її, надів окуляри, перегорнув кілька сторінок і зразу ж поніс у другу кімнату, де лежали музейні експонати у вітринах. Згодом повернувся звідти вже без книги.

— Ну що, Дмитре Івановичу, як моя книга? Де вона?

— Та там... Навіщо вона вам? Нехай побуде в мене. Хорошун усміхнувся, мовляв, все зрозуміло: рідкісна книга сподобалась Яворницькому і попала в надійні руки. І він не помилився: євангеліє залишилося в музеї назавжди.

Пригадався мені ще й такий випадок. Одного разу до і Дмитра Івановича приїхав з Полтавщини його знайомий лікар-хірург Олекса Сидорович Будаї. Гість привіз з собою рідкісну книжку "История Русов" (1846).

— Подивіться, Дмитре Івановичу, на цю книжку! — похвалився гість.

Дмитро Іванович схопив її, глянув на титульний лист і сховав за спину, наче боячись, щоб у нього не забрали її назад.

— Я подивлюся на неї, а ви навідуйтеся...

Кілька разів Будай навідувався до Яворницького, але розмова про книжку ніяк не клеїлась. Тоді Будай обережно спитав:

— А як там поживає моя книжечка?

— Нічого собі, живе. Вам її, Олексо Сидоровичу, більше вже не бачити.

— Чому?

— Ваша книжка збагатила нашу музейну бібліотеку. Така штука нам дуже потрібна.

— Я так і думав, що вже більше не побачу її. Тоді, може, я зроблю на ній дарчий напис для музею? Давайте напишу.

Дмитро Іванович насторожився, глянув на Будая і сказав:

— Ось вам, Олексо Сидоровичу, папір — пишіть, а ми перенесемо його в книжку...

Ця рідкісна книжка й досі зберігається в бібліотеці музею. На ній позначено інвентарний номер, але без дарчого напису...

Слухаючи Хорошуна, кларнетист Саблін і собі встряв у нашу розмову. Йому теж було що сказати.

Микола Михайлович Саблін до Великої Вітчизняної війни працював у симфонічному оркестрі Дніпропетровського радіокомітету. Одного разу він виконував на кларнеті соло під акомпанемент рояля. Дмитро Іванович почув по радіо, що варіацію "їхав козак за Дунай" з опери Гулака-Артемівського "Запорожець за Дунаєм" виконує соліст Саблін.

Професорові подобалося це виконання. Він добре запам'ятав прізвище кларнетиста і незабаром пішов у радіокомітет і попросив:

— Покажіть мені отого Шаблю, що вчора по радіо грав на кларнеті "їхав козак за Дунай"!

— На жаль, його зараз тут нема.

— А де ж він? Де його можна знайти?

— Шукайте в парку Шевченка. Там він працює солістом у духовому оркестрі.

Дмитро Іванович дуже любив класичну музику Чайковського, Шопена, Гуно, але особливо захоплювався творами українських класиків — Гулака-Артемівського, Лисенка, Леонтовича, Стеценка, Ревуцького. Твори цих композиторів він майже щовечора слухав у парку Шевченка, навпроти свого будинку.

І ось одного вечора Дмитро Іванович зайшов до парку, сів на лавці відпочити, коли це оголошують початок концерту. "Зараз артист Саблін виконає соло з концерту композитора Божарда".

Дмитро Іванович підвівся й попрямував до естради. Під час антракту підійшов до групи музикантів і спитав:

— А де той Шабля, який щойно грав на кларнеті?

— Десь тут.

— Покажіть мені його, будь ласка.

Кларнетиста швидко розшукали й шепнули: "Там хтось поважний тебе чекає!" Саблін кинув недокурену цигарку, підійшов до незнайомого дідуса в капелюсі й відрекомендувався:

— Я Саблін. Ви мене шукаєте?

— Так. Саме вас шукаю. Нарешті таки спіймав. Моє прізвище Яворницький.

Саблін був дуже радий познайомитися з відомим ученим. Він пишався, що саме ним зацікавився професор-історик.

— Мені хотілося з вами поговорити. Ви зараз вільні?

— Хвилину через сорок закінчиться концерт, і я до ваших послуг.

— Добре, почекаю.

Саблін нетерпляче дивився на годинника. Як тільки капелмейстер оголосив: "Концерт закінчено!" — він зразу ж кинувся до Яворницького. За старою звичкою Дмитро Іванович почав своє знайомство з традиційного питання:

— Скажіть, відкіля ви родом?

— Я народився у Мандриківці.

— Гм, цікаво. А чи знаєте ви, чому це селище зветься Мандриківкою?

— Ні, не знаю. Буду вдячний, коли поясните.

— Саме тут, на березі Дніпра, ще тисяча сімсот сімдесят дев'ятого року перший оселився запорозький осавул Андрій Мандрика. Отож, голубе, від його прізвища й пішла назва — Мандриківка.

Саблін з великим інтересом вислухав розповідь, як другий запорожець — полковий осавул Лазар Глоба — заснував у Катеринославі, за допомогою запорожців Микити Коржа та Гната Каплуна, чудесний міський сад. Цей сад займав площу вісімдесят сім тисяч п'ятсот квадратних сажнів і був один із кращих на півдні України. Після смерті Глоби сад перейшов до казни. Могила Глоби стоїть у парку ім. Чкалова.

Далі Дмитро Іванович поцікавився:

— А ваше прізвище часом не перекручене?

— Як вам сказати, мій батько колись писався Шабля, а як попав у солдати, став Саблін. Отак воно і залишилося.

— Я теж так думаю і, як бачите, не помилився, коли вас уперше назвав Шаблею.

Дмитро Іванович похвалив Сабліна за його вміння виконання соло на кларнеті, яке вже не вперше слухав по радіо і в парку.

— Миколо Михайловичу, до вас прохання: зберіть увесь колектив духового оркестру та приходьте до мене додому в гості. Я живу ось навпроти парку.

Музикант був трохи здивований таким несподіваним запрошенням, та ще й не одного чоловіка, а всіх двадцяти п'яти учасників оркестру.

В призначений час вони прийшли. Дмитро Іванович гостинно прийняв їх і розсадив на веранді. На столі з'явилися соковиті груші та яблука з власного садка.

— Пригощайтеся, друзі, будьте як у себе дома, — запрошував господар.

Гостям у будинку Яворницького одразу впали в очі розмальовані стіни у приємній кімнаті. Саблін перший підійшов до одної картини й спитав:

— Скажіть, Дмитре Івановичу, що це за вусатий дід сидить біля воза?

— То чумак. Він їде в Крим по сіль. У дорозі втомився, випріг волів і пустив їх пасти, а сам вирішив трохи підкріпитися...

Музиканти зачаровано слухали оповідача, поки той не скінчив попросив їх:

— Ну, хлопці, може, що-небудь заграєте?

— Коли маєте бажання, будь ласка. Що б ви хотіли?

— Для початку що-небудь із "Запорожця за Дунаєм", а потім "Вечорниці".

Музиканти старалися з усіх сил. На обличчі Дмитра Івановича то ясна радісна усмішка, то лягала ледь помітна тінь смутку.

Потім Дмитро Іванович попросив Сабліна виконати "їхав козак за Дунай". Слухав він цю пісню з якоюсь особливою насолодою, мов тільки дивився на прудкі пальці кларнетиста, а сам думками був десь далеко-далеко...

— Ну, порадували ви, Шабле, старого! Повік не забуду,— сказав зворушений Дмитро Іванович, коли зтихла музика.

Саблін підвівся і підійшов до розкішного куща троянд, що росли біля паркана. Милуючись ними, він захоплено промовив:

— Які ж у вас, Дмитре Івановичу, гарні троянди!

— Сам своїми руками викохав! — похвалився господар.— Може, зірвати оту квіточку?

— Ні, не зривайте: нехай вона чарує і веселить ваше серце, аж поки сама не зів'яне.

Наступного дня, тільки-но почув Дмитро Іванович, що в парку заграла музика, він зірвав найпишнішу троянду, взяв з собою три великі жовтобокi груші й подався до парку. Під час антракту він підійшов до музикантів і попросив викликати Шаблю. За якусь мить кларнетист стояв перед ним.

— Здрастуйте, професоре!

— Вітаю вас і щирим словом, і чарівною трояндою, яка вам учора дуже сподобалася. Приймайте її від щирого серця.

Саблін узяв загорнуту в газету вогнисту квітку. В цей час Дмитро Іванович, непомітно для музиканта, поклав у його кишеню груші.

— Дуже дякую вам, Дмитре Івановичу. Якщо дозволите, я цю троянду від вас і від себе піднесу моїй землячці, талановитій піаністці Лідії Афанасьєвій. Вона завжди акомпанує мені, коли я виконую "їхав козак за Дунай".

— Я не перечу, будь ласка!

Про цей дарунок Саблін і досі згадує тепло і вдячно. Він розповідає і про те, як йому довелося проводити Яворницького на сесію Академії наук до Києва.

— Це було десь тисяча дев'ятсот тридцять п'ятого року. Дмитрові Івановичу тоді минав восьмий десяток. Здоров'я в нього було вже слабке. З дому в далеку дорогу його самого не пускали. Але він вирішив усе ж таки їхати. В Києві, на вокзалі, його мали зустріти співробітники академії, і треба було тільки посадити його на

катеринославському вокзалі в поїзд.

Саблін узяв це на себе. Він заздалегідь придбав квитка, під'їхав з Яворницьким до вокзалу й привів професора до м'якого купе. Потім викликав провідника й попросив:

— У цьому купе їде патріарх науки академік Яворницький, йому вже вісімдесят років, бережіть його.

— Все буде гаразд, не турбуйтеся!

В купе з ним був академік О. М. Динник та інші вчені. Кажуть, що ніхто з них у дорозі не спав, коли Яворницький починав розповідати окремі епізоди з історії Січі.

— Розкажіть, Дмитре Івановичу, що то за "стовпова смерть" була в запорожців? — попросив Динник.

— У запорожців був такий звичай, що як хто вб'є товариша, то зараз його ведуть карати па палю. Оце вам і стовпова смерть! Перед тим, як посадовити злодія па палю, оголошували по всій окрузі, чи не знайдеться де така дівка, щоб вийшла за стовповика заміж. Як знайдеться, тоді його звільняли від страти, а тільки висилали геть за Січ, на зимівник. От і зголосилася якась одного разу. Прийшла вся пов'язана хустками. Стовповик насторожився, підійшов до неї та й каже: "А розкрийся, я подивлюся па тебе, яка ти є". Вона розкрилася. Глянув він, аж вона ряба, як петрівська зозуля. "Як з такою вінчатися,— сказав стовповик,— так лучче на палі мотатися!" Та й пішов на палю, на страту.

Коли Дмитро Іванович повертався з сесії до Дніпропетровська, на пероні його знову зустрів Саблін.

— Ну, як ви себе почували в дорозі?

— Ви знаєте, Миколо Михайловичу, мене так доглядали, як малу дитину. Я навіть не второпав: чи я був дома, чи в дорозі. Одне слово: "Їхав козак за Дунай!.."

БІЛЯ ДЗВОНЕЦЬКОГО ПОРОГА

Найближчим другом Яворницького з місцевих митців був артист Дніпропетровського українського драматичного театру ім. Шевченка Володимир Филімонович Патлань.

— Я ніколи не забуду тих щасливих годин,— розповідав він,— які мені випало провести разом з Дмитром Івановичем,— пливти по дніпровських хвилях, їсти з одного казана степову пшоняну кашу, вкриватися одним укривалом і слухати його неповторні оповідання.

Вперше Патлань побачив і почув Дмитра Івановича, коли зайшов до музею ще десь 1925 року. Директор музею, що давав у той день пояснення, зупинявся біля кожного експоната і з таким захопленням розповідав "біографію" експонатів, що, здавалося, всі ми слухали якусь чарівну казку.

Вдруге Патлань побачив Дмитра Івановича через рік на дніпровому березі коло Дзвонецького порога. Зустрілись вони ввечері коло багаття, на якому варили юшку. Яворницький сидів у гурті лоцманів і розповідав про Запорозьку Січ, про козацькі походи на Крим та визволення українських бранців. Тут, біля багаття, й познайомилися вони. В той вечір Дмитро Іванович залюбки співав разом з ними старовинних пісень, а

коли один лоцман узяв свою стареньку кобзу, вдарив по струнах і заспівав "Ой піду я понад морем", Дмитро Іванович зразу ж записав цю пісню на голос.

Кобзар замовк. Дмитро Іванович раптом спитав:

— Ось ми з вами сидимо біля Дзвонецького порога. А чи знаєте ви, чому він так зветься?

— Ні, не знаємо, розкажіть.

Дмитро Іванович розповів цікаву легенду.

— По Дніпру на дубі везли великого дзвона. На порозі дуб розбився об скелю, і дзвін потонув. Кажуть, якщо пірнути у воду та прислухатися, то почуєш, як той дзвін гуде. Ось тому його й назвали Дзвонецьким.

Після першого знайомства на Дзвонецькому порозі Патланеві пощастило ще кілька разів зустрічатися з Дмитром Івановичем. Вони спускалися разом через пороги на

Запорожжя, піднімалися з лоцманами до Дніпропетровська.

— Дмитро Іванович добре знав моє ім'я й прізвище, але завжди звертався до мене не інакше, як "козаче",— згадував артист.— Йому, мабуть, було приємно так мене кликати. Я до цього звук і не заперечував.

Останній раз Патлань бачив Дмитра Івановича під час гастролей свого театру в Києві 1938 року. Зустрілися вони на Хрещатику, і Яворницький попросив провести його до будинку Академії наук, на Володимирську вулицю. Дорогою вони згадали вечір на Дзвонецькому порозі, засмаглих, веселих дніпровських лоцманів, ревучі пороги...

— Ех, майнути б туди ще раз! — зітхнув Дмитро Іванович.— Та, мабуть, уже не доведеться...

— Ми довго не могли розлучитися тоді,— згадує Патлань,— ніби відчували, що більше вже не побачимося.

БІЛЯ ЧЕСНОЇ МОГИЛИ

Сторож музею дід Білий оглянув подвір'я і вже було попрямував до своєї кімнати, аж глядь, біля могили Д. І. Яворницького навколішках стоїть якась людина. Сторож тихою ходою підійшов ближче.

— Що з вами, добрий чоловіче?

— Та згадав Дмитра Івановича...

— Ви тутешній чи прибулий?

— Яз Місхора. Познайомимося — Корсуновський Олександр Павлович. Колись жив тут, у Дніпропетровську, але за станом здоров'я переїхав до Криму. Та оце й приїхав, щоб вклонитися його могилі.

Дід Білий дізнався, що Корсуновський — інженер-фізик, йому тоді вже перевалило за 60 років.

Сторож і прибулий сіли на скамниці і довго гомоніли про Дмитра Івановича, їм було що згадати, бо обидва добре знали вченого.

Згодом і мені вдалося познайомитися з Олександром Павловичем. Ми почали з ним листуватись, а незабаром і зустрілися. В його пам'яті збереглося багато цікавих епізодів з життя Яворницького.

В 1918 році до рук юнака Корсуновського, який тоді жив у селі Ковпаківці, Новомосковського повіту, випадково потрапила книжка Д. І. Яворницького "По следам запорожцев". Він почав її читати і не відірвався, поки не закінчив.

Тоді ж від місцевого вчителя Корсуновський дізнався, що автор цієї книжки — живий, працює в Катеринославі директором історичного музею.

Через три роки Корсуновський став студентом інституту народної освіти. Там він і побачив Яворницького. І хоч юнак спеціалізувався на фізиці, але йому кортіло послухати лекції Дмитра Івановича. Потрапив на одну з них, яку професор читав перед самими канікулами.

Ось Дмитро Іванович зайшов до аудиторії — трошки сутулий, сивий. Всі встали й шанобливо привіталися. В залі відразу запанувала тиша. Її ніхто не насмілювався порушити бодай найменшим рухом протягом усієї лекції. Пролунав дзвінок на перерву, але з місць ніхто не підводився.

Кінчаючи свою лекцію, Дмитро Іванович звернувся до студентів з особистою проською, щоб записували вони духовні скарби народу.

Яворницький не вперше звертався до своїх вихованців з таким закликом. І вони з великою охотою збирали зразки народної мудрості і пам'ятки історичної минувшини.

Другого дня Корсуновський зайшов до музею, розшукав директора і почав розпитувати про історію експонатів.

Яворницькому сподобався допитливий юнак. Вчений охоче розповів йому про найцікавіші речі, а потім спитав його:

— А чому ви так цікавитесь музеєм?

— Хочеться знати історію рідного краю. Ой як хочеться!

— Це дуже похвально, юначе. Минуле допомагає краще зрозуміти сучасне. Приходьте, коли матимете час, я вам багато чого розповім.

Зустрівши іншого разу Корсуновського, Дмитро Іванович несподівано спитав його:

— Ви українську мову добре знаєте?

— Та наче знаю.

— Тоді ось вам аркуш паперу, напишіть, будь ласка, що-небудь, ну хоча б своє враження про музей.

Корсуновський сів за стіл і написав. Яворницький пробіг очима папірець, задоволене усміхнувся і сказав:

— А тепер у мене буде до вас прохання. Допоможіть мені словника переписати. Ви зможете це зробити, у вас є вільний час?

— А чому ж, допоможу!

Дмитро Іванович запросив юнака до себе додому. Він узяв з полиці паку списаних аркушів і поклав перед собою.

— Оце, Олександр Павловичу, мій найголовніший скарб.

Трапилось так, що я свої розкопки почав з могил. А треба було починати не з могил, а з оцих коштовних перлин. Адже мова людей — найцінніше багатство. Я часто жалкую і не можу собі простити, що так пізно взявся за цю роботу. Коли б раніше я

кинувся, давно б уже написав українського словника. А тепер наздоганяю, та, мабуть, уже не встигну надолужити прогаяне. Ось бачите, які гори я зібрав! А кінця ще не видно. Ви ж уявіть собі, скільки Ще не зібрано невмирущої народної мудрості! Життя не чекає, треба поспішати...

Дмитро Іванович брав чверть аркуша, читав з нього, вимовляючи кожне слово з великою любов'ю, з якимсь особливим смаком.

— Оці аркуші, Олександрє Павловичу, треба переписати для друку.

Молодий помічник гаряче взявся за діло. Завзятий ентузіаст переписував словник близько семи років.

Дмитро Іванович був веселий і дотепний співрозмовник. Вечорами він частував гостя розповідями з своєї "бувальщини". Коли в нього був особливо гарний настрій, він артистично зображував царя, міністра, урядника або попа — будь-якого типа, з яким йому доводилося зустрічатися в житті.

Якось зайшла розмова про походження пісень. Дмитро Іванович спитав свого помічника:

— Ви любите пісні?

— Дуже люблю.

— Ану, проспівайте яку-небудь народну українську. Корсуновський згадав, що вчора був на концерті і чув пісню "За Німан іду я". Він заспівав її.

Дмитро Іванович уважно прослухав, а потім несподівано засміявся.

— Хіба ж це народна пісня? Це ж, голубчику, романс, підробка під народну творчість. А чули ви, Олександрє Павловичу, пісню про вдовиного сина?

— Ні, але з радістю послухаю і для себе запам'ятаю. Дмитро Іванович старечим, але приємним голосом протяжно виводив:

О-о-ой у полі билинонька колиха-а-ається,

А-а-а в шиночку вдовин сип напива-а-ається...

— Чули таку? — перепитав Дмитро Іванович гостя. — Оце вам справді народна.

Якось навесні 1925 року Корсуновський спитав Яворницького:

— В цьому році вам, здається, минає сімдесят років. Чи не збираються відмічати цю дату?

— Чув, що збираються. Але я — проти. Навіщо нагадувати ювілярові про його старість, про те, що вже час-бо й честь знати. Мало радощів од таких шанувань.

Але ювілей все-таки відбувся.

І коли Дмитро Іванович вийшов на трибуну, всі підвелися з місць і довго аплодували йому.

— Дорогі друзі мої! — Почав свій виступ учений. — Ви сьогодні мені відкрили мене. Я ще не зробив підсумків свого життя. Це ви зробили. Як добрий господар восени збирає з своєї ниви зерно і подову, так і я в своєму житті збирав усе. В моїх літературних працях є і зерно, і полова. Мине який час, і все це забудеться. Зерно ж моє — зерно чистеє, відбірне, яке я збирав усе своє життя, — це музей! Блаженної пам'яті Олександра Миколайовича Поля, який перший поклав цеглину в заснування

музею, а мені випало велике щастя довершити це добре діло. Радісно мені на серці, що мою працю в музеї ви тут високо цінували. Це окрилює мене, додає сил, викликає бажання щедро служити народові, своїй рідній Вітчизні. Пам'ятайте — музеї існуватимуть вічно, бо вони показуватимуть майбутнім поколінням, чим людство в своїй творчості було і чим воно стало.

З нагоди ювілею його тепло вітали численні радянські установи і організації, наукові товариства, письменники, артисти, художники, друзі й побратими. В катеринославському робітничому журналі "Мартен" була опублікована стаття про ювіляра. В ній відзначалося, що наукові праці Д. І. Яворницького написані "настільки популярно, художньо і разом з тим науково, що, читаючи їх, мимоволі переносишся в ті давні часи боротьби народу за свою незалежність". Відзначалась також велика громадська діяльність, його внесок у музей та виховання студентів вузу. "Як лектор у робітничих районах, професор вузу, керівник екскурсій, співробітник і розповідач Дмитро Іванович користується повагою і любов'ю".

Після зборів до Дмитра Івановича підійшов Корсуновський. Яворницький взяв його під руку, і вони разом попрямували додому. Того вечора Дмитро Іванович довго не міг заснути.

Ось про все це і думав Олександр Павлович, коли стояв навколішки біля могили.

"УЛАМОК ФЕОДАЛІЗМУ"

Цей ярлик з "легкої руки" недолугих журналістів переслідував у 30-ті роки академіка Д. І. Яворницького. І ось до музею зайшла трійка — комісія по чистці апарату музею. Засіли в кабінеті директора. Всіх звідти вигнали. Потім через деякий час вийшов голова трійки й каже:

— Яворницький, заходьте...

Той зайшов, став перед ними. Ніхто не запросив присісти.

— Розкажіть, з ким ви мали зв'язок? — почав голова. Яворницький зрозумів, чого вони добиваються, й сказав:

"Пишіть: — з графом Толстим, Репіним, Махном, до якого ходив у штаб, щоб врятувати музейні скарби...

— Досить! Нам усе зрозуміло. Та-а-ак... значить, з графом, виходить? І з тим, що царя малював?! Усе ясно. Досить: ми вас виганяємо з музею. Такий директор тут не потрібний.

Дмитро Іванович пишався своїм знайомством зі Львом Миколайовичем Толстим та Іллею Юхимовичем Репіним, а тут раптом... Та спантеличило академіка інше. Ніхто в цілому світі не міг винайти для Яворницького покарання жорстокішого, ніж ці троє — комісія, В своїй беззастережній глухій жорстокості вони нагадували скоріше трибунал войовничих невігласів.

Де ж їм, отим псевдопролетарським ревнителів, було знати, що викорчують мало не останнє з могутніх розлогих дерев народної культури?..

З Яворницьким чинили поза всіма правилами поваги до віку, до особи вченого і його справи. Швидкорукі газетярі відчули вітер кампанії. Навздогін трибунальним

звинуваченням запістрявили розмашисті рядки. Ми й досі сором'язливо обминаємо ці сторінки з історії обласної преси.

А було ж... І "феодалні концепції", і "не зовсім марксистські погляди". Ці звинувачення на той час були чи не страхітливіші за кримінальні. Стати на захист академіка журналісти не наважилися. Основну справу Дмитра Івановича було вже завершено. Музей існував, жив своїм життям, залишаючись способом життя й мислення академіка. Саме цього вирішила позбавити його комісія, що більше нагадувала трибунал.

Однак через три місяці з Наркомату освіти республіки надійшов вибачливий лист: вченого поновили на роботі. Та пошана й можливості для плідної роботи так і не відновилися повною мірою. Не без допомоги місцевих писак колеги-співробітники почали зводити на професора наклеп за наклепом.

Саме через подібне "благодіяння" Дмитро Іванович і опинився у приймальні по розгляду скарг, пропозицій і побажань трудящих Окружного виконкому, де на той час завідуючим був Захар Борисович Гутчин. Серед багатьох того дня відвідувачів Гутчин упізнав сиві вуса й окуляри академіка.

— Що трапилося, Дмитре Івановичу?

— Образили мене, Захаре Борисовичу. Ось тут усе написано. Гляньте.

— Ми обов'язково розберемося в усьому. А ви, професоре, ідіть собі й заспокойтесь. Ми вас про все повідомимо.

Вчений пішов, а Гутчин, вибравши час, узявся до його справи. В листі йшлося про речі дуже й дуже тривожні. На Дмитра Івановича зводив брудні наклепи новий директор заснованого ним музею. Яворницького, цього невгамовного збирача старовини, звинуватили у викраденні музейних експонатів.

Захарові Борисовичу належало взяти на себе весь тягар: довести очевидне безглуздя наклепів. Попереднє знайомство з академіком надавало Гутчину певної переваги в боротьбі за чесне ім'я Яворницького. Голова Окружного виконкому, старий більшовик Іван Андрійович Гаврилов без вагань прийняв правоту вченого й вагу доказів завідуючого приймальною.

Але музей...

Вимагати спростування, бодай вибачення перед його засновником від тогочасних начальників від науки було б безглуздо. Лише вказівка з Києва, з народного комісаріату освіти, могла вплинути на чиновників з музею.

Тим часом дійшло до вилучення у Яворницького особистих речей. Іван Андрійович усе ще не полишив сподівання вплинути на директора музею авторитетом представника Радянської влади. Спроби не мали успіху. Залишалося заручитись підтримкою наркома освіти республіки В. П. Затонського. А потім довелося звернутися ще й до наркома внутрішніх справ товариша Балицького. Після розмов з наркомом Гутчин повертався до Дніпропетровська в доброму настрої. Справа Яворницького закінчилася на користь академіка.

Аж ні. Захар Борисович відкрив підписаний знайомою рукою конверт: "Низько

вклоняюся Вам, дорогий Захаре Борисовичу, й дуже прошу Вас сказати мені, коли б я міг побачити Вас персонально. Всією душею Ваш Д. І. Яворницький".

Не потрібно бути Шерлоком Холмсом, аби зрозуміти — не від гарного життя написав професор цього короткого листа. Негайно вирушив до нього завідуючий приймальнею. На цей раз до академіка підступалися з іншого боку. Готували "замах" на господу Дмитра Івановича.

Містом котилася чергова кампанія. Парканоборцям не давала спокою висока цегляна огорожа двору Яворницьких. Не знаю, з яких уже там міркувань виходили противники парканів та огорож, а для старого вченого то була чергова спроба зруйнувати його внутрішній світ.

Адже все за тією огорожею — і садок з крислатою яблунею, і простий дерев'яний стіл — було справою його рук. То про яку "класову природу" огорожі могла йти мова?

В тихому садку, в товаристві академіка затишно почували себе гості. Бували тут Максим Рильський, Остап Вишня, академік Кримський, художник Струнников, мати Лесі Українки — письменниця Олена Пчілка. За цю огорожу ходили до академіка кобзарі...

Саме її зібралися руйнувати прихильники боротьби з парканами.

— Так і без дому ще мене залишать,— скаржився Дмитро Іванович Гутчину.

На захист інтересів старого вченого знову став Іван Андрійович Гаврилов. За його особистим розпорядженням садибу Дмитра Івановича було залишено незайманою.

1936 року Захар Борисович перейшов працювати до театру. Та дружби з академіком не припинив. Взаємна приязнь ставала з часом сильнішою. Досвід, знання Д. І. Яворницького надзвичайно цінували актори й режисери. Саме в цей час Гутчину спало на думку сфотографувати вченого.

Розпис стін створював якийсь особливий настрій в домі. Дмитро Іванович сидів біля столу, працював над словником. Білий літній костюм і добрий гумор господаря сприяли задумові гостя, налаштовували на веселу розмову:

— А що, Дмитре Івановичу, як я вас сфотографую?

— Це воля ваша, не заперечую.

Так і з'явилося декілька аматорських фото, які допомогли працівникам музею в експозиції кабінету Яворницького в його меморіальному будинку.

В останні роки друзі помічали якусь особливу самотність академіка. На думку Гутчина, причиною її були родинні незгоди.

Над усе цінували в театрі невтомний талант оповідача, котрим був наділений Яворницький. До нього приходили порадитись, коли ставили історичні твори, п'єси з народного життя. Академік, за свідченням Захара Борисовича, тримав на письмовому столі уламок зеленого малахіту з гробниці Тамерлана і берестянку з золотим піском.

— Це,— пояснив господар,— пісочок з могили кошового отамана Сірка.

На пораду до вченого приїздили театральні діячі Грузії. У Тбіліському театрі імені Коте Марджанішвілі готувалася до постанови п'єса "Богдан Хмельницький".

— А вас не лякає,— жартував з гостями Дмитро Іванович,— що я — "уламок

феодалізму"?

З чиєїсь не дуже легкої руки місцева преса не вгавала. Ярлики з такою ж щедрістю паплюжили ім'я академіка. Та це не заважало акторам. Коли режисер Дніпропетровського театру імені Шевченка І. М. Кобринський ставив "Богдана

Хмельницького", Захар Борисович звернувся до Яворницького. Були потрібні пісні та приказки запорізьких часів.

Дмитро Іванович проспівав "Запорожці, ви славні молодці" та "А наш пан отаман". Співав тихим, але приємним голосом. Потім записав приказки: "Ось махрець-тютюнець, для вас садив, щоб курили та пихкали, раділи та чмихали", "Ось табак для всіх собак, хто совість не має, нехай приступає", "Хто курить, той дурить, хто нюхає, той чорта слухає".

Всі приказки увійшли до спектаклю.

Їхня остання зустріч сталася наприкінці літа 1940 року. Захар Борисович саме збирався до Москви у справах театрального товариства. Зайшов попрощатись. Дмитро Іванович побажав щасливої дороги, просив зайти після повернення. Але тій зустрічі не судилося відбутися.

Повернувшись, Гутчин дізнався про смерть Яворницького.

ЖИВИЙ В УЯВІ НАРОДНІЙ

ЗАПОРОЗЬКИЙ ПИСАР

Зустрілися два дніпровські лоцмани та й повели між собою розмову про Яворницького. Один з них і каже:

— Ти чув, що Яворницький помер?

— Чув, та не дуже вірю,— відповів другий.

— Чому ж не віриш?

— Тому, що Яворницький характерник. Он що!

— А що це?

— А те, що він тільки про око людське вмер, а справді живий. Він, кажу тобі, може у що завгодно перевернутися, бо все знає, і все бачить, і все може зробити.

— А де ж він тепер?

— У Січ переселився. Він усіх гетьманів бачив, усіх кошових отаманів знав, бував на їхніх радах, знався з запорозькими характерниками. Через те його й прозвали запорозьким батьком. Ти бачив, скільки він книг понаписував?

— Ні, не бачив.

— Е-е-е! Ну, що ж з тобою балакати — темна ти людина!

— Я й справді темний, бо не вчився, неписьменний. Так ото й розкажи мені, що він найголовніше написав?

— Про всіх запорожців історію склав. Аж три книги одгрюкав! Та ще ж і книги які! Кожна з них пуд ваги має.

Ніяк не менше — сам підіймав. Так отож, щоб ті пудові книги написати, треба було вік жити в Січі. І він там жив і тепер там вештається — до всього придивляється, до всього прислухається і все собі щось записує, а потім складав отакенну тобі історію.

Там усі запорожці в нього виведені.

— Ну, а як же він ото знається з кошовими отаманами, коли їх уже немає?

— Скажу тобі й за це. Недавно був я в Капулівці. Сидимо з одним дідом під повіткою, балакаємо про всяку всячину. І про Яворницького, згадали і про кошового Сірка. Так отой чоловік мені й розказав:

"Дивлюсь, каже, а біля Сіркової могили надвечір сидять двоє. Хто б ти думав? Сірко і Яворницький. Кошовий Сірко був при повній амуніції, а Яворницький такий, яким ми його бачили в човні на Дніпрі,— в капелюсі, з цівком у руках. Вуса в обох — вниз, по козацькому. Ось Яворницький і каже Сіркові: "Ану, Іване, склич сюди своє козацтво!" Тоді Сірко як свиснув, як тупонув ногою, так аж глина посипалася в хатах. Думали, то землетрус, аж воно Сірко команду давав. Враз, як з-під землі, вивалили запорожці. На них червоні жупани, сині шаровари, зброя виблискує — все аж горить. Зібралися козаки, і всі хоч зараз тобі — в похід на орду або на турка готові. Яворницький підійшов до одного, до другого, вдивляється їм у очі, лапає їхні широченні плечі, милується запорожцями, щось питає, жартує. Сміх, як грім, гоготить. Аж тут де не взявся Репін. "Ану, стійте, козаки! Пождіть хвилиночку. Я ось вас на олівець візьму". Яворницького він посадив за писаря, одягнув його в інше вбрання, поставив біля нього кошового Сірка. А далі все — запорожці; хто сидів, хто стояв, хто горілку пив — усі були при якомусь ділі. Оце якраз тоді вони й складали пресмішного листа до турецького султана. А писав отого листа сам Яворницький.

— А ти читав того листа?

— Ні, не читав.

— Ну, якщо ти й листа не читав, і не чув про нього, то який же ти лоцман? Де ти виріс? Зайди в музей та прочитай. Ти знаєш, що такого листа ні один гетьманський чи навіть царський писар не зміг досі скласти! Так ото запорожці та й сам Сірко попросили, щоб Яворницький сів за писаря та утнув їм так, щоб у султана мурашня за спиною полізла. О! На це він був великий мастак.

Так отой художник Репін зняв їх на картину і зробив так, що Яворницький і Сірко стали паче як невмирущі. Їх тепер знає весь світ. Вони й тепер появляються інколи на Січі...

ЧАРОДІЙНЕ ВЕРЦАДЛО

Яворницький знав багато чужоземних мов. Та й не тільки чужоземні мови знав, а добре розумів і чортячу мову. Кажуть лоцмани, що бачили, як він розмовляв з тими чортами, які водяться в Дніпровських порогах.

Ото, було, тоне Яворницький в Дніпрі, а чорти — тут уже, як вродилися. Зразу ж його під руки хапають, рятують, скоріше до берега виносять.

А чому чорти в нього на послугах? Він такий, що може хоч якого хочеш чорта заставити служити собі, помагати в його ділі. А все йде від того, що Яворницький, кажуть, характерник. А це, коли хочете знати, такі люди, які у вогні не горять, у воді не тонуть, ніяка шабля їх не бере, і жодна куля не проб'є. Кажуть, що такі характерники були в Січі. Ото перевернеться в сокола, полетить до ворога, все розвідає, все

дізнається, а тоді — як ударять запорожці по орді, так їхні погані голови, як ота капуста з качанів, летять.

У Яворницького було таке верцадло, яким він міг бачити навколо себе за декілька кілометрів. Він бачив, що діється на великій глибині під водою, бачив, що твориться в небі. А відкіля воно все це пішло? Отож від того, що Яворницький перейняв усе від старих запорожців-характерників, які знали потаємні думки людей.

Запорозькі характерники могли непомітно для сторонніх залазити й вилазити з геть зовсім зашитого мішка, відмикати будь-які замки одним дотиком руки, без ключів. Вони без остраху брали в руки розпечені ядра, кулі, могли вмить перевертатися у вовків, хортів, котів. Уміли привертати до себе віру людей, бо мали в собі силу: знали, чим лікувати тяжкі хвороби, вміли напустити й страху на людину.

Часто характерники й допомагали людям у біді, нещадно карали ворогів, боронили покривджених. Могли й причаровувати красуню. Найвидатніший запорозький характерник був козак Мамай. Той усе міг. Цей Мамай був намальований у прихожій Яворницького: сидить він по-турецькому, грає на кобзі, а біля нього вся амуніція і кінь стоїть на припоні.

Кажуть ще й таке: Яворницькому дуже таланило в розкопках. Він знайшов у селі Михайлівці-Апостоловій двадцять шість золотих речей, багато срібних, бронзових та мідних усяких штук з давніх часів. Там він знайшов і золотий перстень з драконом. А чому йому так таланило? Бо він же характерник. Було, вийде в степ, підійде до могили, а за ним юрба копачів сунеться, От вій гляне туди, гляне сюди, а потім рукою тиць у землю: "Ось тут копайте!" І що ж — копають день, копають ніч і докопуються до того, що в когось під лопатою — дзелень! І виймають скарб, та не абиякий, а казани з грішми, скрині, а то й барила із золотом.

З отим верцадлом Яворницький ніколи не розлучався. Воно йому правило за підзорну трубу. Гляне в оте верцадло, а перед ним летять на баских конях Богун, Сірко, Наливайко. Похука він на те верцадло — як вилетять із Січі козаки, як поженуться за ордою та як почнуть лупцювати ворога, аж тріски летять. Або крутне тим верцадлом, щось шепне до нього — враз появилася Січ. Тут і бандурист гопака грає, а біля нього навприсядки такого викаблучують запорожці, що аж земля гуде, пилюга хмарою знімається. Дивиться Яворницький і всміхається, бо дуже любив він запорожців.

Те верцадло правило йому й за компас. Воно показувало, де шукати сліди запорожців і куди треба йти, щоб з шляху не збитись. І куди тільки воно його не водило! Кажуть, що його цар заслав у Туркестан. Був Яворницький і в Середній Азії. І що ж? Де б він не був, скрізь вишукував щось дороге його серцю, щось цікаве про запорожців. Він скрізь збирав старовину, привозив цілі лантухи всякої всячини до музею. Одного разу він доскочив з верцадлом аж до Царгорода. І де тільки його не носило з тим верцадлом!

А проте Яворницький казав: верцадло само по собі — ніщо, якщо не знаєш науки. До булави треба й голови!

ЄГИПЕТСЬКА МУМІЯ

І чого тільки не було в тому музеї, де за найстаршого був Яворницький. Там і шаблі, і вози, і картини, навіть золото й срібло, викопане з могил, люди бачили. Не було тільки мумії, що ото зроблена з неживої людини. Де ж її дістати? Хай би попи не обдурювали людей, ніби тільки святі в землі не тліють. Наука може зробити так, що тіло якого завгодно мертвого чоловіка буде як живе.

Яворницький давно хотів роздобути оту мумію. І дійшли до нього чутки, що в Єгипті їх хоч греблю гати. І вирушив він у той далекий край — Єгипет. Довго ішов пішки, їхав на верблюді. Дивиться, а навколо все піраміди та піраміди, гострі та високі, і все кам'яні. Коли приїхав до Єгипту, то про це дізналися жерці. Як тільки вони довідалися, що якийсь чужинець хоче роздобути мумію, зразу ж сказали:

"Е, ні! Зась!" Та Яворницький був упертий чоловік, він як ото що надумав, то зробить. От він і каже: "Давайте мені мумію!" — а жерці йому: "Не дамо". Та коли вже побачили, що з ним важко змагатися, тоді порадилися між собою і захотіли його погубити. Отож вони сказали: "Добре, віддамо тобі мумію, тільки в підземному храмі богині Ізиди, серед ночі, після служби".

З Яворницьким було двоє друзів. Вони відмовляли його, просили, щоб він схаменувся, не йшов на це, та Яворницький тільки всміхнувся: "Ні, я піду, мені жерці не страшні!" Тоді з ним пішли і його вірні друзі. Уже скоро північ. Підійшли втрьох до піраміди в умовлене місце, ніякого входу в піраміду ніде не видно. Аж ось загурчало, загуділо — розсунулися кам'яні плити. Через розчинені двері видно якесь наче сяйво. Яворницький підійшов до перших дверей. За другими дверима стояв натовп жерців. Вони були в багатому й розкішному вбранні. Звідти пахло чи то чебрецем, чи то ладаном і було чути якийсь наче спів. Жерці стояли біля столу й на мигах кликали підійти до них ближче. Вони йшли до другої кімнати, держали в руках мумію і заманювали Яворницького до себе. Та він розгадав їхні лихі наміри й далі не пішов, а став показувати руками, щоб жерці винесли мумію в першу кімнату. Ті довго не хотіли виносити, хитали головами й крутили носами, а потім таки винесли мумію в першу кімнату і головний жрець уже простяг її до Яворницького. Та він розгадав загадку і став задкувати. Одступає назад, а за ним іде жрець, і так аж до дверей. Коли це почувся грім, тріск, шум, і стіни стали зсуватися. Яворницький з вірними друзями вискочив з піраміди перед тим, як вона зачинилася. Мумія була в його руках. А в цей час де не візьмуться хоробрі запорожці! Вони й виручили свого писаря з біди.

На другий день пішли оглянути те місце, куди вони входили до підземного храму. Та скільки не шукали — ніде його не знайшли. І поїхав тоді Яворницький з своєю мумією до Катеринослава.

НЕ ДЛЯ ПСА КОВБАСА

Ото коли в Катеринославі наскочили махновці, то тягло їх у музей, як мух на мед. Чому? Там же зберігалися золоті речі та всяка коштовна зброя. Отож і кортіло песиголовцям погріти свої брудні руки.

Махно був хитрий, а Яворницький ще хитріший. Він не боявся ні царя, ні міністрів, ні самого Махна. І таки добре обдурив його.

Ось іде Яворницький, а до нього підскакує ад'ютант Махна й питає;
— Правда, Що в музеї висить шабля запорозького полковника Гладкого?
— А хоч би й правда, то що?
— Бережіть! Побачить Махно — забере!

Яворницький одразу зметикував: "Якщо про цю шаблю дізнався Махно — треба її сховати".

Подався він у музей, схопив шаблю Гладкого і сам сховав її в підвалі, закидав усяким мотлохом.

Ось підлітає на фаєтоні Махно до музею.

— Де шабля Гладкого?
— Ходіте, покажу.

Привів Яворницький Махна до одної вітрини, ткнув пальцем у поржавілу, без руків'я шаблю і каже:

— Оце вона!
— Не може бути! Мені казали, що шабля Гладкого покрита золотом, а це шматок іржавого заліза!
— Для кого іржаве залізо, а для музею — скарбі

Хоч як Махно гримав на Яворницького, та нічого з того не вийшло, він таки не показав коштовної шаблі.

Як дізналися ж махновці, що їхній "батько" вийшов з музею без золотої шаблі, аж скипіли. "Ну, нічого,— кажуть,— все одно вона буде наша!"

Їм хтось сказав, що шабля знову появилася в музеї і висить у залі проти скляного даху. Тоді бандити вирішили викрасти її. Залізли вони вночі на дах, вийняли в ньому шибки й стали на мотузках спускати залізні гаки, щоб виловити запорозьку шаблю.

А Яворницький теж не дрімав. Він ще звечора помітив, що махновці чогось гасають біля музею.

Під ту саму ніч Яворницький укупі з сторожем пішли в засідку. Наділи теплі кожухи, здобули десь валянки і всю ніч вартували. Чують — брязь на дахові скло. Зирк, а зверху вже лазять махновці. Гаки на мотузках спускають.

— Зразу видно, чиї це синки до нас у гості лізуть! — пошепки сказав Яворницький сторожеві.— Ану, Іване, схопи мені отого гака!

Сторож швидко підбіг, схопив гака і з ним до Яворницького. А той узяв того гака і підчепив ним важелезну статую Христа.

— Ну, хлопці, сіпайте, тягніть угору!

Сіпали вони, сіпали, тягли ту мотузку, тягли, а гак ніяк не піддається, навіть з місця не ворухнеться, неначе за нього сто чортів вчепилося.

Яворницький і каже сторожеві:

— Ти бач, які мудрагелі, шаблю захотіли! Не для пса ковбаса — не для кота сало!
— Кидайте мотузку, ходім відціля! — сказав хтось з махновців.
— Та й справді! — озвався другий.— Де ви бачили, щоб у Яворницького можна було щось вирвати! Тікаймо, мабуть, скоріше, бо як застрянемо з цими гаками, то наробимо

собі лиха.

Та довелося їм тікати раніше.

Ще вдосвіта професор почув приглушений гуркіт гармат. Незабаром від махновців і сліду не лишилося. Катеринослав визволила Червона Армія.

ЧАРІВНИК СЛОВА

На обласній конференції письменників у Дніпропетровську у 1965 році мене познайомили з новою для мене людиною. Скромний, низенький, худорлявий, трохи зігнутий літами сивенький дідусь, якому вийшло вже за вісімдесят років, але він був ще досить рухливий, допитливий і мав добру пам'ять. Це — дніпродзержинський лікар Олекса Васильович Коваленко. Ім'я його стало відоме широкій літературній громадськості. До декади української літератури й мистецтва в Москві вийшла в світ у перекладі на українську мову невеличка, вишневого кольору книжечка — найвидатніший літературний пам'ятник Київської Русі "Слово о полку Ігоревім".

Цей поетичний переспів належить перу старого Коваленка, який п'ятдесят років свого життя віддав охороні здоров'я людей, захоплюючись одночасно й українською літературою. Майже сорок найкращих років свого творчого життя цей самовідданий трудівник віддав вивченню та перекладу "Слова" на українську мову.

Олекса Васильович вдалим віршованим переспівом "Слова" надав йому чарівного звучання. Літературну працю Коваленка високо оцінили.

— Скажіть, будь ласка, Олексю Васильовичу, — звернувся я до нього, — чи ви часом не знали академіка Яворницького?

— Як то не знав! Знав, та ще й добре. Мені довелося слухати його лекції з археології, які він читав для вчителів, не раз я був у музеї, вдома в Яворницького, приносив йому записані народні пісні, перекази, окремі слова. Я навіть більше вам скажу: тисяча дев'яťсот п'ятого року мені довелося в нього переховуватися від жандармів, які ганялись за мною, мов хорти за зайцем.

— Цікаво, може, розкажете, як це було,

— Це довга штука. Давайте іншим разом.

— Тоді, будь ласка, заходьте до мене, і там докладно поговоримо про це й про ваші творчі взаємини з Дмитром Івановичем.

І ось до моєї квартири завітав гість з Дніпродзержинська. Невеликий на зріст, худорлявий, скромний, привітний дідусь з палицею і портфелем в руках. На ньому блаженське пальто та кашкет захисного кольору. Його тут знають як людину великої душі, талановиту, гуманну, з щирим і добрим серцем.

— От я й прийшов. Затримався трохи, бо довго писав свої спогади, які вам обіцяв. Взяв було перо, почав пригадувати про мої зустрічі з Яворницьким, а сльози заливають очі — важко... Декілька разів брався писати, нарешті переміг емоції, написав, візьміть, може, використаєте.

— Дуже дякую, радий, що принесли спогади. І тут Олекса Васильович розповів, як його разом з земляками-революціонерами рятував Яворницький в своєму музеї.

— Як я вже казав, мене, за участь в революційному русі, переслідували жандарми.

Я від трьох сіл був обраний делегатом на Всеросійський з'їзд Селянської спілки в Москві. Про це ви можете прочитати в цій книзі, що я приніс з собою: "Революція на Україні 1905 — 1907 років", Тут, на шістсот шістдесятій сторінці, про все, що я розповідав, сказано. Поліцейський наглядач Поручка погрожував вчинити наді мною розправу. Дякуючи побратимам, я вчасно вислизнув з його рук. Куди ж податись? Прибув у Катеринослав. Зайшов до музею Поля, зустрів Яворницького, розказав йому про свою гірку долю. Дмитро Іванович повів мене в підвальне приміщення музею. Там стояло ліжко; відкілясь узялася подушка, одіяльце. "Оце ваша кімната,— каже він,— живіть тут собі на здоров'я і не бійтесь нічого; будьте як у себе вдома". І зажив я там, як у бога за пазухою. Як же я безмірно був вдячний йому! Згодом туди попав ще один мій земляк — вчитель Іван Маркович Чорнойван, який уже відбув три роки поселення (висилку) до Сибіру, а тепер знаходився "на положенні неблагонадежного елемента", що його в усякий час могли цапнути "блюстители покоя". Сам він з Новомиргорода Херсонської губернії.

Хоч і в затишному місці переховувався О. В. Коваленко, але серце кликало на волю. І він інколи з ризиком для : життя виходив з підвалу. Бувало так, що вночі, вибравшись з підвалу музею, О. В. Коваленко гайне в Кам'янське, а там, на квартирі доброзичливого лікаря О. Я. Сахнепка, де зберігався його селянський одяг, переодягнеться і тоді пробирається до близьких його серцю сіл: Романково, Аули тощо. А десь через два-три дні, знову вночі, повертається до підвалу музею.

Дмитро Іванович знав: Коваленко і Чорнойван лишилися в скрутному становищі, за душею — ні копійки. І хоч про це його "утриманці" не говорили, але він здогадувався і подбав про них. Часто й густо через прибиральницю музею Марію Попову присилав їм обід і вечерю. А щоб без діла не сиділи, вчений приносив їм для переписування свої твори — лексичний матеріал, потрібний вченому для складання українського словника.

Настала весна. Десь в кінці березня 1906 року О. В. Коваленко з документами лікаря О. Я. Сахненка та з своїми друзями Чорнойваном і М. О. Ткаченком вночі вирушили на пристань, а звідти пароплавом взяли курс на Київ. Цим самим вони дезорієнтували агентів поліції і благополучно зникли з їх очей.

Спогади Коваленка свідчать про тепле ставлення Д. І. Яворницького до людей, які в своїх серцях плекали революційні ідеали.

Бачачи, що натрапив на живого свідка, який може додати невідомі фрагменти з життя дорогої мені людини, я став докладно розпитувати його про діяльність Дмитра Івановича за дореволюційних часів.

Олекса Васильович Коваленко вперше побачив Яворницького ще 1903 року в Катеринославському вищому гірничому училищі на загальноосвітніх курсах, які організували висококваліфіковані викладачі навчальних закладів міста. Це було під час літніх канікул. Дмитро Іванович читав там цикл лекцій з археології.

Олекса Васильович працював тоді фельдшером у колишньому Слов'яно-Сербському земстві, Катеринославської губернії. їдучи у відпустку, він зупинився в Катеринославі, зустрів знайомих учителів і, коли дізнався від них, що в той день Яворницький має

читати чергову лекцію про розкопки могил, пішов і собі послухати відомого лектора.

Дмитро Іванович почав з пісні:

Ой у полі могила з вітром говорила:

"Повій, вітре буйнесенький,

Щоб я не чорніла,

Щоб я не марніла,

Щоб на мені трава росла,

Росла й зеленіла".

Такий початок одразу прикував увагу аудиторії і змусив насторожитися. А лектор казав далі:

— Всі ви гадаєте, що могила не може говорити, що фрагмент пісні, який я навів, лиш поетичний зворот, вислів її творця, українського народу. Так і я колись думав. А насправді воно не так. Могила може розмовляти не тільки з вітром, а й з людиною, тільки треба вміти розуміти її мову. І слід сказати, що мова могил — кришталево чиста, правдива... Про минуле нашого краю ми довідуємося з писаних пам'яток — літописів, мемуарів — та з усних переказів, пісень, але зміст цих джерел може бути не досить об'єктивний. Це залежить од власних уподобань тих, хто писав, від настроїв, методів оцінки тощо. Могила не зрадить, не обмане і все збереже, що взяла на схов. Вона доведе вам матеріальними, археологічними документами — хто, яка людина тут лежить, якого вона племені, розкаже про уподобання небіжчика, домашній побут, звичаї, релігійні вірування, художній хист, про її сусідів.

Лекції Дмитро Іванович читав простою, зрозумілою всім мовою, без жестикуляції, але ж глибоко западали його слова в серця слухачів.

— Давно те діялося,— згадував Коваленко.— Пам'ять не зберегла в усій оригінально-неповторній красі всіх його овіяних любов'ю оповідань, але зміст їх пам'ятаю і досі. Було, слухаєш, і не наслухаєшся, і боїшся, що ось-ось замовкне раптом цей милий, часом пройнятий смутком, то знову веселий, жартівливий голос надзвичайного лектора... Таким знали Дмитра Івановича і потім, коли він розповідав екскурсіям про експонати, зібрані в музеї. Коли ж хтось з екскурсантів про щось питає, у його відповіді відчувалася не тільки велика ерудиція, а й велика любов до всього, що зібрано в музеї.

Не раз потім казали ми між собою: як то добре було б, якби зробити грамзапис його розповідей. Яка б це чудова пам'ятка лишилася наступним поколінням — працівникам музею і його відвідувачам!

Будучи активним збирачем фольклорного та лексичного матеріалу, Олекса Васильович частенько бачився з Дмитром Івановичем і в музеї, і в господі вченого. Випало йому бути присутнім і тоді, коли в Дмитра Івановича гостював Панас Карпович Саксаганський, під наглядом якого саме тоді готувалася вистава "Отелло".

Але найбільше запам'ятав Коваленко урочистий вечір 1913 року в зв'язку з тридцятирічним ювілеєм літературно-наукової діяльності професора Яворницького і слово ювіляра.

— Прослухав я оце всі доповіді ваші,— сказав Дмитро Іванович,— та й думаю собі: немає в світі кращого чоловіка, як Дмитро Іванович Яворницький! Який він хороший, талановитий, розумний! Як би добре було жити на світі, коли б усі люди були такі, як Дмитро Іванович... Переглядаючи свій доробок на рідному полі, на всіх його ділянках, скажу вам по правді: Яворницький як письменник— не вартий доброго слова; Яворницький як археолог — так собі; Яворницький як людина — годилося б бути далеко кращим; Яворницький як історик — історик поганенький; Яворницький як збирач археологічного матеріалу, і особливо фольклору,— па цьому полі я таки зробив багато. Але ж дякувати за це треба не мені одному. Велику роботу в цій галузі виконав гурт людей — учителі, лікарі, фельдшери, службовці різних установ, студенти тощо. Я їм безмежно вдячний за їх безкорисливу й благородну роботу, роботу без принуки, а від щирого серця, з доброї волі. Ось тут їх треба згадати добрим словом, подякувати за допомогу в збиранні скарбів матеріальної, а головне, духовної культури, і слід сказати, що всі ці скарби взято з первісних джерел, з цілинної етнографічної товщі, де вони ще заціліли в усій оригінально-первісній красі.

Кілька слів скажу про мої історичні праці. Переді мною лежав незайманий переліг, а орачів — як кіт наплакав. І я писав, орав цей переліг, як умів. Багато в моїй роботі огріхів, але я знаю, що після моєї роботи вийдуть на це поле нові ратаї з новими, кращими плугами, і зорють його без огріхів, і не судитимуть мене, старого, за мої невірні провини, а, може, ще й спасибі скажуть.

Дмитро Іванович дуже цінував і любив О. В. Коваленка. Він писав до нього: "Любий і дорогий Олексю Васильовичу! Я без кінця буду вдячний, якщо ви справді візьмете на себе труд зібрати колекції солі та окам'янілості для музею. Коли випаде у Вас вільний час, приїздіть до мене і покажіть мені Ваш ясний лик! Хочу Вам подякувати за Вашу прихильність до науки. Низенький Вам уклін, і од усього серця кажу: спасибі! Ваш Д. Яворницький".

НЕ ЗАРОСТАЄ НАРОДНА СТЕЖКА

Коли слухаєш тих, хто знав Дмитра Івановича Яворницького, знайомишся з реліквіями старовини, що їх зібрав він, читаєш його численні наукові праці й художні твори, перед тобою постає чарівний образ ученого й людини з щедрим серцем, бентежною вдачею і крилатим розумом.

Дмитро Іванович найменше дбав про себе й для себе. Його особисте життя поступалось перед невтомною працею над історією, археологією і літературою. Він докладав усіх сил, щоб здобутки матеріальної і духовної культури стали надбанням людей від плуга й верстата, щоб героїчне минуле нашого народу будило в сучасників почуття гордості за своїх славних предків і любов до Вітчизни.

Своїм подвижницьким життям, невтомними пошуками скарбів сивої давнини академік Яворницький здобув заслужену шану й любов народу.

Ще 1929 року у Велико-Хортицькому районі на Запоріжжі виникло нове село — Яворницьке. Автор цієї книжки зацікавився історією села. Виявилося, що в ньому живе тепер 60 сімейств. Дехто з теперішніх жителів працював з Яворницьким в

археологічній експедиції, що досліджувала територію Дніпрогесу. Отож тридцять п'ять років тому селяни вирішили назвати ім'ям ученого своє нове село, яке було перенесене із зони затоплення в інше місце. Чимало його старожилів ще й досі добрим словом згадують ученого.

10 жовтня 1940 року на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У розглянуто питання про увічнення пам'яті академіка Яворницького. Наступного дня Указом Президії Верховної Ради УРСР Дніпропетровському історичному музею надано ім'я Яворницького, а також передбачено встановити йому надмогильний пам'ятник.

У будинку, де жив і працював академік, історичний музей заснував бібліотеку, до якої увійшло кілька тисяч власних книжок ученого. В кімнатах будинку залишилися картини, старовинний одяг, архівні матеріали, які належали історикові. Співробітники музею вивчали листування Дмитра Івановича, впорядковували багатющий архів.

Давно чекали дніпропетровці цієї радісної події. Третього листопада 1988 року біля будинку Д. І. Яворницького зібралися шанувальники Запорозького Писаря. У супроводі кобзарів, які виконали героїчний козацький марш, усі завітали в курінь Д. І. Яворницького. Тут після тривалого капітального ремонту було відкрито меморіальний Будинок-музей.

Не можна було без хвилювання слухати на мітингу виступ Катерини Литвиненко, яка у 1935 році прийшла помічницею у цей дім.

І як відгомін минулих літ прозвучали тут жартівливі пісні, вірші і розповіді у виконанні артистів театру ім. Т. Г. Шевченка, з якими вчений дружив і щедро допомагав їм у творчій праці.

На урочистостях звучали старовинні українські народні думи та пісні, які свого часу зібрав етнограф і фольклорист Яворницький.

З любов'ю попрацювали на реставрації будинку художники під керівництвом Вячеслава Юрченка.

Працівники музею з великою любов'ю зібрали матеріал про життя, наукову та громадську діяльність Яворницького. Відновлено його робочий кабінет, усе тут зберігається так, як було за життя вченого. В меморіальній кімнаті виставлено оригінали документів, наукові праці, які характеризують його як видатного дослідника історії запорозького козацтва, археолога, фольклориста, етнографа, лексикографа, письменника й прогресивного діяча.

Оглядаючи меморіальний будинок вченого, гість може побачити багато рідкісних картин кінця XIX — початку XX століття, їх створили художники В. Бондаренко, П. Баришніков, М. Васильєв, С. Васильківський, К. Вроблевський та інші митці. Окрасою кабінету є портрет Д. І. Яворницького. Його ще в 1920 році малював Ф. Красицький. Коли старший науковий співробітник меморіального Будинку-музею А. Перкова дає пояснення до цього портрету, то каже: "Сучасники розповідають, що, дивлячись на Дмитра Івановича, можна було дізнатися про нього все: слов'янин написав на його обличчі мрійливість і лагідність, ученик — зосереджену увагу, наполегливість, трудове життя — цілеспрямованість та енергію, поет і художник слова — натхнення, а народ —

безмірну доброту". Знаючи особисто вченого, з цим не можна не погодитись!

Між цими документами бачимо диплом про закінчення Харківського університету, диплом магістра, конспекти лекцій з російської історії, які він читав колись у Московському університеті.

У вітрині лежать майже всі друковані праці вченого, що стосуються історії Запорозької Січі, грамота Академії наук УРСР про обрання у квітні 1929 року Яворницького дійсним членом Академії наук.

Увагу відвідувачів привертають фотографії, портрети й погруддя діячів української та російської культури, з якими Дмитро Іванович спілкувався, приятелював, підтримував творчі зв'язки; серед них — І. Рєпін, Л. Толстой, В. Стасов, В. Гіляровський, М. Коцюбинський, Леся Українка, М. Лисенко, М. Рильський, М. Самокиш, О. Потебня, корифеї українського театру. Тут же портрети А. Луначарського, М. Скрипника, Г. Петровського, які високо цінували діяльність історика.

Серед багатьох документів, що свідчать про велику науково-громадську працю Яворницького, тут можна побачити афіші, програми його виступів з лекціями в робітничих районах Катеринославщини, в Полтаві, Харкові, Кременчуці, Лубнах та інших містах України.

Дмитро Іванович зібрав величезну колекцію старовинних речей, але все Це він подарував музеєві. Окремо під склом лежить подяка вченому 24 вересня 1902 року від Катеринославського наукового товариства за передачу в подарунок музеєві власної колекції.

В окремій рамці вивішено Указ Президії Верховної Ради УРСР від 11 жовтня 1940 року про увічнення пам'яті Яворницького.

За короткий час кімнату-музей відвідали тисячі шанувальників ученого.

Зараз у Будинку-музеї Д. І. Яворницького щонеділі виступає кобзар І. П. Скотаренко. Цим самим продовжують славу традицію Яворницького.

Пригадую: найчастіше кобзарі грали на веранді, яку нині відновлено в українському стилі. Дмитро Іванович любив і побалакати й поспівати з гостями. А розмовляв він чудесно. Мова у нього барвіста, соковита, образна, пересипана українським гумором.

Людно буває в затишній кімнаті, де все нагадує про того, хто все своє довге життя присвятив служінню рідному народові.

Будинок славного історика тепер знову ожив. Сюди йдуть і старі, й молоді — всі, хто любить свій народ, шанує його минуле, живе його сучасним й думає про його майбутнє.

ПІСЛЯСЛОВО

Книжка "В пошуках скарбів" — данина незабутньому Дмитрові Івановичу Яворницькому. З його ім'ям пов'язано дбайливе вивчення нашого минулого й невтомне збирання пам'яток сивої давнини.

Численні відгуки на книжку в пресі та в приватних листах, а також той факт, що перше й друге видання "В пошуках скарбів", які виходили в Києві, швидко розійшлися,

свідчать про те, яке дороге нашому народові його минуле і як він цікавиться всім тим, що пов'язано з його історією.

Авторові приємно, що його книжка в якійсь мірі спонукала окремих ентузіастів до самостійних пошуків пам'яток матеріальної культури нашого минулого.

Ось, наприклад, що пише вчитель з міста Комунарськ на Луганщині Олександр Сергійович М'ягченко:

"Прочитавши вашу книжку "В пошуках скарбів", я звернув свою увагу ось на що: Д. І. Яворницький усе своє свідоме життя присвятив науці. Він дуже вболівав за музейними скарбами, збирав їх скрізь, навіть там, де ніхто їх не міг би здобути. І все це він робив для музею, для народу. Мені дуже закортіло також зробити щось добре для музею, якому надано його ім'я. І ось я згадав, що в селі Біленькому, на Запоріжжі, два роки тому я бачив картину М. І. Струнникова "Козак на дозвіллі". Прикладаю з неї фото. Як ви думаєте, чи варто поїхати мені на розшуки цієї картини? Чекаю від вас листа".

Автор цієї книжки негайно написав до вчителя М'ягченка листа й попросив його докласти всіх зусиль, щоб розшукати картину відомого художника.

Незабаром надійшла радісна звістка. Картину М'ягченко знайшов па горищі в хаті дев'яностолітнього діда Коваленка і привіз у Дніпропетровський історичний музей.

Під час уважного розгляду рідкісного твору одного з кращих учнів Репіна — Струнникова — в очі впав напис художника внизу картини: "1921 р. М. Струнник, с. Біленьке па Запоріжжі".

Це тільки один випадок, який свідчить про те, що розшуки народних скарбів тривають далі. Але таких прикладів можна було б навести багато.

Досить сказати, що за останні 20 років до музею передано сотні й тисячі нових експонатів, значно збільшився й потік відвідувачів музею.

Багато читачів, ознайомившись з моїми спогадами про життя й діяльність Яворницького, приїжджали до музею, щоб на власні очі побачити скарби, які зібрав наш подвижник науки. Чимало знайшлося й таких, що вирушили у подорож по Славуті до Дніпрогесу, а звідти — в Капулівку, аа могилу Івана Сірка, потім до Сторожової могили, куди недавно перенесено його прах.

На адресу автора надійшов лист із Москви від відомого російського письменника Корнія Івановича Чуковського:

"Спасибо, дорогой Иван Максимович, за превосходную Книжку. Я так увлекся ею, что прочитал ее всю, не отходя от стола. Вы нашли для нее очень завлекательный стиль — драматизировали каждый эпизод, придали максимальную эффективность каждой ситуации. Образ замечательного украинского ученого встает как живой. Могу себе представить, как счастлив был Илья Ефимович Репин, если бы мог прочитать вашу книгу. Это не только биография Д. И. Яворницкого, это биография созданного им музея плюс очерки по истории Украины. Особенно дорога мне глава "По следам запорожцев". На этой картине двое моих знакомых— Гиляровский и Кузнецов Николай Дмитриевич... Особенно приятно было, что книга написана по-украински, хорошим

живым языком... Словом, я должен поздравить вас с большой литературной удачей. Пожалуйста, передайте привет вельмишановному Максиму Тадейовичу. Ваш К. Чуковский".

Все це спонукало автора працювати далі над книжкою, доповнити її новими нарисами, які б ще глибше відтворили образ нашого, можна сказати, народного академіка, його невсипущу працю.

Книжка виходить з передмовою покійного М. Т. Рильського і познайомить читача не тільки з життям та діяльністю Яворницького, а, до певної міри, й з історією рідного краю.

Автор висловлює подяку всім, хто прислав свої відгуки, спогади, побажання й поради до нового видання книжки,